

ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНА
ВОЛИНЬ В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ
XVII СТОЛІТТЯ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ОБЛАСНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ
СТАРОСИНЯВСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ДЕРЖАВНА ОБЛАСНА УНІВЕРСАЛЬНА
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ІМ. М. ОСТРОВСЬКОГО

**ПОДІЛЛЯ
І ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ
В РОКИ
ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ**

Матеріали Всеукраїнської історико-
краєзнавчої науково-практичної конференції
19 вересня 1998 року

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Смолій В. А. — академік НАН України (голова), Заярнюк О. С. (заступник голови), Філінюк А. Г. — доцент, кандидат історичних наук (заступник голови), Степанков В. С. — професор, доктор історичних наук (науковий редактор), Баженов Л. В. — професор, доктор історичних наук, Блажевич Ю. І., Винокур І. С. — професор, доктор історичних наук, Дідук А. В., Завальнюк О. М. — доцент, кандидат історичних наук, Ільїнська О. В., Карван С. Л., Козельський І. Д., Савчук В. О. — кандидат історичних наук, Синиця Н. М.

Художник В. М. Ільїнський

Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року / Інститут історії України НАН України та ін. — Стара Синява: Поділля, 1998. — 328 стор. (Духовні витоки Поділля)

Збірник документів та матеріалів науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 350-річчю початку Визвольної війни та 350-річчю Пилявецької битви.

Для науковців, краєзнавців та всіх, хто любить і цікавиться минулим та сьогоденням краю.

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Всеукраїнська історико-краєзнавча науково-практична конференція проводиться в рамках відзначення 350-річчя початку Визвольної війни українського народу середини XVII століття згідно з відповідною постановою Кабінету Міністрів України від 26 січня 1998 року.

Тема конференції тісно пов'язана з цією славною датою в історії нашої держави, адже Поділля і Південно-Східна Волинь відіграли важливу роль в ході Визвольної війни, а Пилявецька битва, 350-річчя якої ми вшановуємо нині, стала, після Жовтих Вод і Корсуня, третьою переможною битвою і зайняла гідне місце в боротьбі за незалежність України. Недаремно в народній пісні співається:

*Знає Корсунь і Пилява,
Знають Жовті Води,
Як водив своє козацтво
Богдан у походи.*

Впевнений, що нові матеріали, які оприлюднені на конференції і увійшли в цей науковий збірник, будуть добрим доробком краєзнавців у об'єктивному висвітленні минулого краю і України.

Нині важко переоцінити значення краєзнавчої роботи в процесі розбудови незалежної Української держави, у відродженні та відновленні історичної пам'яті народу, ствердженні історичної правди. Краєзнавство — це могутній механізм, за допомогою якого кожен житель України, від столичного міста до найвіддаленішого села, відчуває свою причетність до історії всього українського народу, його політичного і духовного поступу.

Завдяки вашій невтомній пошуковій роботі з кожним роком зростає армія ентузіастів-краєзнавців, до цього процесу все більше залучається представників найширших верств населення, і я впевнений, що не за горами той час, коли краєзнавство буде ґрунтуватись не тільки на ентузіазмі тисяч подвижників, але й на постійній і вагомій підтримці державних та самоврядних органів, комерційних та бізнесових структур, меценатів.

Щиро вдячний вам за самовіддану і творчу працю по дослідженню історії рідного краю, формуванню високих патріотичних почуттів у громадян держави і зичу невичерпного оптимізму, натхнення та нових творчих звершень в ім'я суверенної України.

В. СМОЛІЙ,
академік НАН України,
голова редакційної колегії.

Привітання

Учасникам Всеукраїнської
історико-краєзнавчої науково-практичної конференції
«Поділля і Південно-Східна Волинь
в роки Визвольної війни українського народу
середини XVII століття»

ШАНОВНІ ДРУЗИ!

Ваша конференція, присвячена 350-річчю початку Визвольної війни і Пилявецької битви, відбувається в знаменний час українського державотворення, яке тісно пов'язане з пробудженням у наших громадян великого зацікавлення до історичного минулого Батьківщини.

У системі історичного пізнання особливе місце посідають краєзнавчі дослідження. Саме завдяки зусиллям багаточисельної армії добровольців-краєзнавців, з небуття піднімаються цілі пласти минувшини регіонів України, в тому числі Поділля і Південно-Східної Волині.

Важко переоцінити плідну роботу краєзнавців у створенні об'єктивного літопису нашої країни, розвитку гуманітарної освіти, відродженні історичної пам'яті і формуванні на цій основі національної самосвідомості народу, гордості за героїчне минуле нашої Вітчизни.

Ми розуміємо, що часто ця науково-дослідницька робота здійснюється на громадських засадах, та незважаючи на нинішню скруту, впевнений, що держава та Верховна Рада як вищий законодавчий орган України будуть всіляко сприяти вашій подвижницькій праці.

Висловлюю щире вдячність вам, науковцям та краєзнавцям, за невтомний пошук, безмежну відданість улюбленій справі. Зичу успіхів у вашій творчій праці в ім'я України, її талановитого народу.

О. ТКАЧЕНКО,
Голова Верховної Ради України

**Учасникам Всеукраїнської
історико-краєзнавчої науково-практичної конференції
«Поділля і Південно-Східна Волинь
в роки Визвольної війни українського народу
середини XVII століття»**

ШАНОВНІ ДРУЗИ!

Від імені обласної державної адміністрації та обласної ради щиро вітаємо вас, науковців і дослідників історії рідного краю, на терені нашої Хмельниччини.

Впевнені, що ваші краєзнавчі дослідження сприятимуть піднесенню історичної науки, допоможуть нашим людям об'єктивно розібратись в непростих подіях Визвольної війни українського народу середини XVII століття, у тому числі Пилявецької битви, 350-річчя якої ми нині відзначаємо.

Висловлюємо також щиру вдячність всім учасникам і гостям конференції за вагомий вклад у дослідження історії та культури Поділля і Південно-Східної Волині від найдавніших часів до сьогодення.

Ми розуміємо, наскільки складно в даний час займатись краєзнавчими пошуками. Відсутність необхідної матеріальної та фінансової допомоги значною мірою стримує розвиток історичних досліджень, проте ініціативні науковці знаходять можливості та спонсорів і втілюють в життя свої творчі задуми і плани.

Це, насамперед, стосується ентузіастів-краєзнавців міст Кам'янець-Подільського і Хмельницького, Дунаєвецького, Красилівського, Старокостянтинівського, Старосинявського і Теофіпольського районів, активістів обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, інших громадських організацій.

Ми раді, що за останні роки значно зросла кількість людей, в першу чергу вчителів, культосвітніх працівників, журналістів, які за велінням серця ведуть пошукову роботу, спрямовують свої зусилля на виховання у наших громадян високого почуття патріотизму, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу і національних меншин, що проживають на території нашої держави і краю.

Ще раз щиро дякуємо вам за невтомну дослідницьку діяльність і зичимо всім учасникам конференції подальших успіхів у цій благородній справі, творчої наснаги та наполегливості в краєзнавчих пошуках.

В. ЛУНДИШЕВ,
Голова Хмельницької
обласної державної
адміністрації

М. ПРИСТУПА,
Голова Хмельницької
обласної ради

Учасникам Всеукраїнської
історико-краєзнавчої науково-практичної конференції
«Поділля і Південно-Східна Волинь
в роки Визвольної війни українського народу
середини XVII століття»

ГЛИБОКОШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Від імені Правління Всеукраїнської Спілки краєзнавців щиро-сердечно вітаю учасників і гостей конференції і бажаю здійснення всіх ваших планів та задумів, нових звершень у висвітленні минулого й сьогодення нашої Української держави.

Наукова громадськість знає і високо цінує ваш вагомий внесок в розробку проблем регіональної історії України, створення музейних експозицій, збереження пам'яток історії і культури на місцях.

Відзначення 350-річчя початку Визвольної війни українського народу середини XVII століття стало могутнім поштовхом в розгортанні наукових досліджень цього періоду в історії нашої держави. Про це ж свідчить ваша конференція, що проходить на землі Синявщини, де 350 років тому, на Пилявецькому полі, козацько-селянські війська під проводом гетьмана Богдана Хмельницького здобули важливу і славну перемогу над польськими магнатами.

Впевнений, що думки, ідеї, нові документальні і архівні матеріали, які прозвучать на конференції, послужать справі об'єктивного висвітлення історичного минулого України, формуванню справжніх патріотів.

Висловлюю щиро у вдячність вам, науковцям і ентузіастам-краєзнавцям, за невтомний пошук, безмежну відданість улюбленій справі, зичу всім міцного здоров'я, творчих звершень.

П. ТРОНЬКО,
Голова Правління Всеукраїнської спілки
краєзнавців, академік НАН України

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТНИХ МІСЦЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З УКРАЇНСЬКИМ КОЗАЦТВОМ — ВАЖЛИ- ВИЙ НАПРЯМ КРАЄЗНАВСТВА

Кожен край нашої України оригінальний і цікавий. Не виключення й Поділля — колиска Герасима та Мелетія Смотрицьких. Одна з перших згадок про козаків, зафіксована в «Хроніці» Мартина Бельського, пов'язана з Поділлям. Порубіжна земля не раз була місцем історичних битв козаків з татарами, поляками. Серед них — найвідоміша і вирішальна в ході кампанії 1648 року — битва під Пилявою закріпила успіх Жовтоводської та Корсунської перемог і відкрила можливість творення Української козацької держави.

Тут, на Хмельниччині, уславились подвигами Максим Кривонос, Іван Ганжа, Остап Гоголь та багато інших героїв Визвольної війни. На Кам'янецьких землях, під Жванцем, вивершувались результати шестирічної війни з Польщею. Тому, звичайно, цілий ряд місць скроплено кров'ю, вони зафіксували в топонімічних назвах історію козацтва на Поділлі і потребують і вивчення, і охорони, і увічнення (додаток № 1).

Здавалося б чимало робиться в нашій державі, особливо директором інституту України академіком Національної академії наук України В. А. Смолієм, професором Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету В. С. Степанковим та іншими дослідниками для вивчення, переосмислення подій 350-літньої давності. Але чимало козацьких місць, і в тому числі в Запоріжжі, знаходяться в забутті. Втрачаються цінні сліди нашого героїчного минулого.

Кому ж, як не історикам, краєзнавцям взятися за дослідження минулого козацтва, внесення пропозицій в місцеві державні органи про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з цією героїчною епохою. І маємо слухну нагоду: протягом нинішнього і наступних років відбудеться серія 350-річних ювілеїв видатних козацьких подій — перемог і втрат.

Маємо й досвід. Свого часу мені випало ініціювати й очолити спробу кардинально й різнопланово вирішувати цю проблему, в умовах ідеологічного неприйняття козацької тематики пробити

стіну мовчання та інсинуацій і 1965 року добитися прийняття по моїй доповідній записці постанови ЦК Компартії України «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва» та аналогічної постанови уряду республіки. Цими документами територія острова Велика Хортиця в м. Запоріжжі площею 3 тис. гектарів була оголошена Державним історико-культурним заповідником. Передбачалося спорудження Музею історії запорізького козацтва, закладка тематичного садово-паркового комплексу, розміщення етнографічного музею просто неба, встановлення ряду пам'ятників та пам'ятних знаків в місцях дислокації восьми Січей, історичних козацьких рад, перебування видатних козаків-гетьманів та полковників, на могилах та похованнях учасників вікопомних битв, зокрема — й І. Ганжі в с. Пилява.

Щоб зрозуміти, як важко було вирішувати ці питання в ті часи, скажу, що досить скоро ми, ентузіасти втілення в життя системи намічених заходів, наштовхнулись на глуху стіну боязні і небажання. За вказівкою Суслова під тиском колишнього секретаря ЦК КПУ Маланчука партійне керівництво Запорізької області звернулось до ЦК КП України з листом про докорінні зміни в раніш прийнятій програмі. 25 вересня 1973 року постановою «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією Запорізького козацтва» ЦК Компартії України фактично перекреслив своє попереднє рішення, звинувативши організаторів пам'яткоохоронних заходів у «відступі від передбачених заходів», «невиправданому розширенні завдань по створенню державного історико-культурного заповідника о. Хортиця». Після цього робота по увічненню пам'ятних місць фактично була припинена.

Сьогодні ж, в умовах національно-культурного відродження, розбудови Української держави ми маємо розуміння і підтримку уряду, Президента України Л. Д. Кучми, який досить уважно ставиться до збереження історико-культурної спадщини, у тому числі, пов'язаної з козацтвом.

Мені приємно, що хмельничани увічнили курганом козацької слави подвиг учасників вересневої 1648 року Пилявецької битви, що в належному стані утримується могила полковника Ганжі, імена видатних козацьких ватажків присвоєні вулицям, господарствам, населеним пунктам, увічнені в десятках пам'ятників.

Але козацька тематика й на Поділлі має безмежний простір для вивчення та увічнення. Це засвідчила одна з перших в умовах незалежності наукових конференцій з даного питання, про-

ведена 1992 року в Дунаївцях з участю багатьох відомих учених і краєзнавців, і в якій я брав участь.

Хочу побажати учасникам нинішньої конференції, дослідникам героїки козацької доби, усім подолянам творчих успіхів на цій благородній ниві.

Додаток № 1

Пам'ятні місця Хмельниччини, пов'язані з історією запорізького козацтва

Місця бойової слави запорізьких козаків:

с. Великі Мацевичі (Хмельницька область):

Тут 28 лютого 1596 р. відбулася жорстока битва селянсько-козацьких військ під проводом С. Наливайка з польсько-шляхетськими полчищами. Оточені козаки прийняли героїчну смерть, але не здалися;

Полонне (Хмельницька область):

В 1638 р. запорізьке козацьке військо під проводом гетьмана Острянина оточило замок й примусило капітулювати польську армію Потоцького.

В 1648 р. козацькі війська під керівництвом Кривоноса штурмом оволоділи замком і відбили у ворога 60 гармат.

Меджибіж (Хмельницька область):

20 липня 1648 р. селянсько-козацькі повстанські сили, керовані Максимом Кривоносом, штурмом оволоділи фортецею і замком.

У червні 1649 р. під Меджибожем був нанесений удар польсько-шляхетським військам передовими козацькими загонами під проводом хороброго і талановитого полковника Данила Нечая.

м. Старокостянтинів (Хмельницька область):

Під Старокостянтинівом в липні 1648 р. шляхетські сили, керовані магнатом Яремою Вишневецьким, після тривалого кривавого бою були розбиті повстанськими військами, очолюваними полковниками Кривоносом і Гирою. Через два місяці в цьому ж році під Старокостянтинівом була знищена польська піхота, яка відступала після розгрому під Пилявцями.

с. Брага (Хмельницька область):

Тут відбулась остання велика битва Визвольної війни, так звана Жванецька битва.

Жванецький замок зберігся до цього часу.

Історичні та архітектурні пам'ятники, що пов'язані з історією запорізького козацтва:

м. Городок (Хмельницька область):

Фортеця XVI ст. Звідси запорізькі козаки в 1621 р. нанесли основний удар турецьким ордам.

В 1653 р. тут з головним військом стояв Б. Хмельницький, прикриваючи від польсько-шляхетських військ наступ сина Тимоша на Молдавію. В 1655 р. українські козаки під проводом Б. Хмельницького і російські війська під керівництвом Бутурліна розгромили тут польсько-шляхетські війська.

м. Кам'янець-Подільський (Хмельницька область):

В 1577 р. у фортеці був ув'язнений гетьман запорізьких козаків Іван Підкова.

В серпні 1648 р. М. Кривоніс з козаками дав бій польсько-шляхетським військам.

В 1655 році козацькі війська Лисовця перебували в м. Кам'янці-Подільському.

Сатанів (Хмельницька область):

В період Визвольної війни 1648-1654 р.р. Сатанівську фортецю неодноразово штурмували війська Б. Хмельницького. В 1652 році жителі міста відкрили міську браму військам Б. Хмельницького і перейшли на його бік.

с. Пилява (Хмельницька область):

Могила козацького полковника Ганжі, що загинув у Пилявській битві.

Тут у вересні 1648 р. війська українських селян і козаків на чолі з Богданом Хмельницьким розгромили 40-тисячну армію шляхетської Польщі.

ЕКОНОМІКА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ: НА ШЛЯХУ СТАБІЛІЗАЦІЇ І РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Хмельницька область, як і вся Україна вступає у двадцять перше століття в складних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах. Труднощі носять об'єктивний і суб'єктивний характер. З одного боку це викликано масштабною і складністю завдань розбудови незалежної Української держави, з другого — тим, що їх доводиться вирішувати у комплексі з формуванням ринкових відносин.

Аналіз показує, що у соціально-економічному та культурному розвитку Хмельниччини намітилися певні позитивні тенденції і дещо сповільнилися темпи спаду виробництва. Якщо у січні 1998 року проти відповідного періоду минулого року випуск промислової продукції зменшився на 41,2 відсотка, то за перше півріччя цей показник становить 9,8 відсотка.

Порівняно з першим півріччям 1997 року досягнуто приріст промислової продукції на підприємствах машинобудування і металообробки — на 5,9 відсотка, промисловості будівельних матеріалів — на 31,5 відсотка, скляної і фарфоро-фаянсової — на 32,5 відсотка та легкої промисловості — на 92,5 відсотка. У групі виробництва непродовольчих товарів зріс випуск швейних виробів, посуду фарфоро-фаянсового, електропилососів. В цілому промислове виробництво зросло у 8 з 20 районів області, містах Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Шепетівці і Славуті.

Стабільністю і прагненням до нарощування виробництва відзначаються Хмельницькі ВАТ АК «Адвіс», «Укрелектроапарат», «Термопластавтомат», Кам'янець-Подільське відкрите акціонерне товариство «Модуль», Кам'янець-Подільський завод «Електроприлад», ВАТ Городоцьке об'єднання «Говер», закриті акціонерні товариства «Хмельницьклегпром» і «Подільський цемент», Славутський комбінат «Будфарфор», Богданівецький комбінат хлібопродуктів та інші.

Виробництво більшості продовольчих товарів в останні роки

змішилося, в тому числі таких важливих, як цукор, масло тваринне, хліб, хлібобулочні вироби та ін. Проте, по ряду з них, зокрема, виготовлення м'яса і субпродуктів першої категорії, консервів (м'ясних та овочевих), макаронних виробів і круп порівняно з 1995 роком відбулося деяке зростання.

Важливо підкреслити, що останнім часом зменшується частка бартеру в обороті зовнішньої торгівлі. Розширюється кількість підприємств, які займаються зовнішньоекономічною діяльністю. Досягнуто співвідношення експорту та імпорту 69,3 і 30,7 відсотка. Більшість експортних операцій припадає на м. Кам'янець-Подільський (29,1%), м. Хмельницький (29,0%) та м. Шепетівку (21,2%).

Хмельницька область — одна з найбільш прогресивних в Україні щодо розвитку ринкових відносин. Підкреслимо, що процес малої приватизації на Хмельниччині розпочався в числі перших областей України. У нас проведений перший приватизаційний аукціон. Починаючи з 1995 року, область бере участь у новій експериментальній кампанії масової приватизації.

Впродовж 1992—1997 років реформовано власність 1568 об'єктів, в тому числі 360 державної та 1208 комунальної власності. Найбільша їх кількість припадає на м. Хмельницький (27%), м. Кам'янець-Подільський (14%), м. Славуту (7,8%), м. Шепетівку (7,6%) і Старокостянтинівський район (6,3%). Шляхом викупу товариством покупців приватизовано 797 підприємств та організацій, через викуп державного майна здано в оренду — 240, викуплено з аукціону 157, завдяки продажу акцій відкритих акціонерних товариств — 253 підприємства та організації. В результаті у державній власності знаходиться тепер 22,7 відсотка промислових підприємств, тоді як в 1992 році їх було 70,5 відсотка.

Суттєві зміни відбулися у напрямку зміни форм власності в промисловості краю. На початок 1998 року із 282 промислових підприємств області (без врахування МП) 64 — державної і 218 — колективної форми власності. У державній власності залишилися 13 підприємств машинобудування і металообробки, 10 — деревообробної і целюлозно-паперової, 8 — борошномельної і комбікормової, 6 — харчової промисловості та 7 — будівельних матеріалів. Серед колективних промислових підприємств велику групу складають акціонерні товариства, що становить 54,6 відсотка від їх загальної кількості.

Впродовж 90-х років створено значну кількість малих і спільних підприємств — державних, колективних та приватних. Якщо, наприклад, у 1993 році їх нараховувалося 1628, то в 1997 році вже 2243. Найбільшу частку з них складають колективні (55,5%), дещо меншу — приватні (41,3%) і незначну — державні, малі і спільні підприємства. На них працює понад 21 тисяча осіб, тобто 2,8 відсотка від зайнятих в суспільному виробництві. Найбільш прибутково працюють торговельні малі підприємства та підприємства громадського харчування, на яких валовий дохід збільшився за 1996—1997 роки з 62,1 до 323,6 млн. гривень або у 5,2 рази.

За даними обласного управління земельних ресурсів вже розпайовано землі колективної власності у 636 господарствах, більше 345 тисяч сільських мешканців сіл отримали сертифікати на земельну частку (пай). Із членів колективних сільськогосподарських підприємств вийшли 13,9 тис. чоловік, з яких 12,4 тис. осіб здали свої земельні частки в оренду, 197 займаються приватним господарством, 185 стали членами нових агроформувань.

Певного розвитку набули в області фермерські господарства. Якщо у 1995 році нараховувалося 502 селянських (фермерських) господарства, то на початок 1998 року — 521. Найбільше їх функціонує у Городоцькому (75), Хмельницькому (61), Деражнянському (57), Кам'янець-Подільському (52), Волочиському (37), Летичівському (30) районах. У їх розпорядженні майже 15 тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, в тому числі 13,9 тис. гектарів ріллі. В середньому на кожне фермерське господарство припадає 28,6 гектарів землі. Проте, у Білогірському районі у їх розпорядженні по 38,5 га, Дунаєвецькому — по 34,2 га, Ярмолинецькому — по 46,5 га, Теофіпольському — по 147 га. Значно менше землі у фермерських господарств Новоушицького (21 га), Летичівського (19,8 га), Ізяславського (17,4 га), Чемеровецького (13,25 га), Шепетівського (12,0 га), Хмельницького (24,5 га).

Посівні площі селянські господарства використовують переважно під вирощування зернових культур (74%), на площі 1280 га (8,5%) вирощують цукрові буряки, інші площі використовують під виробництво картоплі та овочів. Ними вироблено у 1997 році 16,38 тис. тонн зернових (1,1%), 24,2 тис. тонн цукрових буряків, 1,44 тис. тонн овочів (0,8%).

В останні роки на Хмельниччині здійснюються заходи, спрямовані на формування виробничих структур ринкового типу. З метою створення біржової інфраструктури ринку функціонує Подільська спеціалізована аграрна біржа, на якій акредитовані 16 районів області. Для повного інформаційного обслуговування на обласному рівні створено відповідний інформаційно-координаційний центр. В Кам'янець-Подільському районі функціонує корпорація «Авіс», що поєднує зусилля 6-ти господарств, сільгоспхімії, низки переробних підприємств.

Кількість довірчих фінансових товариств у Хмельницькій області не зменшилася, проте, їх статутний фонд з 1995 року зріс із 72 до 175 тисяч гривень, або більш, ніж у 2,4 рази.

Балансовий прибуток малих підприємств протягом 1996—1997 років зріс з 16,5 до 22,0 млн. грн. або на 133,3 відсотка, а валовий дохід, відповідно з 138,4 до 488,9 млн. грн., тобто у 3,5 рази. Найбільший ріст виручки від реалізації продукції, проведення робіт, надання послуг спостерігається у колективних малих підприємствах. За останні два роки він складає більш, ніж 4,2 рази.

Щодо кооперативів, то їх кількість останнім часом зменшилась до 47. Найбільше їх функціонує у промисловості (17) і будівництві (18). В діяльності кооперативів водночас спостерігається тенденція збільшення їх валового доходу. Якщо, наприклад, він становив у 1996 році 1842 тис. грн., то у 1998 — 3802 тис. грн.

Позитивні тенденції намітилися у сфері інноваційної діяльності. Порівняно з 1995 роком у промисловості стали більше впроваджувати нових прогресивних процесів, передусім маловідходних, ресурсозберігаючих і безвідходних. Кількісно зросло освоєння виробництва нових видів продукції. Якщо у 1991 році на Хмельниччині було освоєно 249 найменувань продукції, в тому числі 194 — товарів народного споживання, то в 1997 році 411, з них — 282 товарів народного споживання, або відповідно на 165 відсотків та 145,8 відсотків більше. При цьому випуск вперше освоєної продукції у 1995 році складав трохи більше 9 відсотків, а в минулому — майже п'яту частину.

Все більше робиться акцент на виготовлення продукції, яка могла б конкурувати не лише з імпортом на внутрішньому ринку України, а й на світовому ринку. Нині цим займається кожне десяте підприємство. Для порівняння: у 1990 році на Хмельниччи-

ні частка нової експортної продукції складала 12,9 відсотка, в 1997 році вона збільшилася до 21,7 відсотка. Найбільш активно ця робота ведеться в машинобудівному комплексі області, де за 1995—1997 роки вперше освоєна продукція складала 21,9 відсотка. Над освоєнням нової продукції творчо і наполегливо працюють ВАТ АК «Адвіс», ВАТ Хмельницький завод ковальсько-пресового устаткування «Пригма-прес». Так, виробничо-торгівельне колективне підприємство «Кам'янець-Подільський хлібокомбінат» випускає 84 назви продуктів харчування, з яких 8 освоєно впродовж 1997—1998 років на основі сучасних енергозберігаючих, екологічно чистих технологій. ВАТ «Термопластавтомат» не лише домігся приросту продукції, а й завойовує споживачів, успішно конкуруючи з відомими в світі фірмами.

Прикладом того, як потрібно вести себе в умовах ринку може служити Кам'янець-Подільський науково-технічний комплекс «Завод точної механіки». Після глибоких маркетингових пошуків фахівці заводу прийшли до висновку про те, що надійним для їх колективу може бути ринок зброї. Вирішити проблему щодо випуску нової продукції допомогла кам'янчанам творча співдружність з державним науково-технічним центром артилерійської зброї (м. Київ). В результаті вдалося не лише налагодити випуск конкурентоздатної і потрібної для оборони України продукції, а й створювати нові високооплачувані і високоорганізовані робочі місця та значні і, головне, стабільні надходження до бюджету.

Загальні обсяги інвестицій в економіку Хмельницької області станом на 1 січня 1998 року склали 11,5 млн. доларів США, що в 1,3 рази більше, ніж на 1 січня 1997 року. Активізації процесу залучення іноземних інвестицій приділяється значна увага і в поточному році.

Особливості структури економіки вимагають пошуку нових форм і методів роботи у всіх сферах діяльності.

Головним завданням господарського комплексу в даний час є зупинення спаду виробництва, фінансова стабілізація, посилення уваги до ринкової інфраструктури та ринкових механізмів регулювання економіки, запобігання подальшому падінню життєвого рівня населення.

З цією метою в області розроблено та впроваджується ряд програм, спрямованих на підтримку економічних перетворень, в тому числі на забезпечення прискореного реформування приватного

сектора, всебічного розвитку підприємництва.

Життя буквально щоденно, щогодинно ставить перед нами складні завдання, і ми не можемо їх роз'язувати лише методом спроб і помилок.

Тому потрібна сумлінна праця кожного на своєму місці та політична воля для реалізації курсу реформ не лише керівників на місцях, а й усіх людей, кому не байдужа доля нашої Батьківщини, зробити максимум можливого, аби ми з гордістю і честю називали себе українцями, громадянами великої, могутньої, процвітаючої і незалежної європейської держави.

Визвольна війна українського народу середини XVII століття

Розділ I

В. А. СМОЛІЙ
м. Київ
В. С. СТЕПАНКОВ
м. Кам'янець-Подільський

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1648-1676 РОКІВ

Вітчизняна історична наука серйозно заборгувала перед дослідженням цілого ряду важливих проблем національної революції XVII ст. До них належить висвітлення рівня національної самосвідомості її учасників, оскільки протягом 40-80-х рр. XX ст. радянська історіографія обходила дане коло питань мовчанкою. А без їх вияснення неможливо з'ясувати сутність самої події, мету, в ім'я досягнення якої полягли сотні тисяч українців, а також формування політичних програм різних угруповань еліти тощо.

Як промовляє аналіз джерел, українці, як і нідерландці під час своєї революції (1566-1609 рр.), намагалися знищити національно-релігійне гноблення і все, що було з ним зв'язане. Представники панівного стану Речі Посполитої відразу помітили, що виступ українців носить масовий характер й, незважаючи на своє місце проживання, вони намагаються встановити зв'язок з Б. Хмельницьким, а при нагоді надати йому допомогу. Прикметним у цьому відношенні виглядає свідчення одного з шляхтичів (серпень 1648 р.) про події в Підляшші (на самому заході етноукраїнських земель): "постали розрухи великі й хлопство, вся Русь, збунтувалася, а саме в Більську і в Дорогочині, післали до Хмельницького, просячи допомоги, а принаймні голови, котри їм могла б допомогти"¹.

Постає важливе запитання: в якій мірі учасники боротьби у 1648 р. усвідомлювали її мету? Чи може вони розглядали її лише на чуттєвому рівні, а саме: через призму ненависті й вона зводилася тільки до винищення ворогів? Виявлена в джерелах інформація дозволяє стверджувати, що в дисперсійній формі серед українців зароджувалася ідея необхідності витворення національної держави. Наприклад, захоплений у червні до полону козак добровільно повідомив кам'янецькому старості П. Потоцькому: "вже держава від вас ляхів перейшла до нас козаків"². Протягом липня-вересня полонені повстанці засвідчували про наміри "відбирати замки до самого Володимира", не заспокоюватися до тих пір, поки не дійдуть до Вісли, "вдарити по Речі Посполитій" тощо.

Воднораз на звільненій території створювали власні органи влади за козацьким зразком. Князь В. Д. Заславський в одному з листів повідомляв, що в захоплених містах “заводять своїх урядників, окрему республіку собі вчинивши”³.

Навіть за обставин величезної гостроти соціальних суперечностей, що привели до спалаху Селянської війни, у вирі якої українці боролися з українцями, все ж фактор усвідомлення приналежності до однієї нації (одним з перших звернув увагу на його існування американський вчений Ф. Сисин⁴) відігравав (правда, далеко не завжди) позитивну роль. Як правило, у захоплених підрозділами української армії містах погромів українського населення не відбувалося (це не означає, що існувала ідилія, не було грабунків і вбивств; всі властиві тогочасній Європі ексцеси воєнного часу мали місце).

У наступні роки революції відбувається швидкий розвиток національної самосвідомості, стрижнем якої виступала державна ідея. Вона була розроблена в основних рисах Б. Хмельницьким у першій половині 1649 р. В чому полягала її суть? По-перше, гетьман обґрунтував право українців на створення власної держави в етнічних межах їх проживання; по-друге, проголосив незалежність утвореної держави; по-третє, висунув положення соборності Української держави; по-четверте, вбачав у козацькій Україні спадкоємницю Київської Русі, засвідчуючи тяглість розвитку української нації, відновлення процесу державотворення перерваного експансією сусідніх держав⁵.

І з цього часу, як справедливо зазначав М. Грушевський, програма незалежності від Польщі вже не сходила зі столу Б. Хмельницького⁶. Попри всі складності боротьби, вимушені поступки, прорахунки, гетьман неухильно прямував до її реалізації (за визнанням польного гетьмана С. Потоцького, “цього чоловіка не нахилять до щирої покори й миру жодні докази”⁷).

Водночас під час переговорів восени 1655 р. з послом шведського короля Карла X поставив вимогу, щоб його армія не вступала в “Руську землю”. У розмові з посланцем польського короля Яна Казимира С. Лубовицьким звернув увагу на можливість замирення України з Річчю Посполитою лише за умови, якщо її уряд повністю відмовиться від претензій “до всього Руського князівства” в кордонах етноукраїнських земель (включаючи Львів, Володимир, Ярослав, Перемишль)⁸. Не випадково М. Грушевський, незважаючи на далеко не завжди об’єктивну критику діяльності гетьмана, все ж констатував: “Як відомо всякому обзнайомлено-

му з фактами української історії, Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї (підкреслено нами — Авт.)”⁹.

У самосвідомості українців (особливо козацтва) пришвидшується розвиток елементів національної ідентичності, зокрема ідей спільності етнічного походження, “рідної землі”, “Батьківщини”, культури (переважно мови, звичаїв, традицій), віросповідування. У ній розпочався вкрай складний процес утвердження національної державної ідеї, в чому важливу позитивну роль, як слушно звернула увагу В. Матях, відігравав “сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений в свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви — козацтва”¹⁰.

Звертає увагу на себе твердження українського посла в Москві С. Мужилівського взимку 1649 р., що тепер Україна “стала вже їх, козацька земля, а не польська і не литовська” і в майбутньому козаки битимуться з поляками за те, “щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити...”¹¹ Весною цього ж року, за словами автора “Секретної реляції”, “хлопство всієї України” поклало надії на Б. Хмельницького, сподіваючись, що “їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити”¹².

Ця непримиренність до можливого відновлення у тій чи іншій мірі польського панування продовжувала жити в свідомості українців і в 60-70-х рр. Як писав один з панів у листопаді 1666 р., “Все Військо Запорозьке і не менше хлопство Подністровське шукали різних способів, аби могли позбутися польського панування”¹³. Автор трактату “Думка певної особи” констатував: “і по сьогоднішній день, упродовж двадцяти років Річ Посполита гасується з Україною, а як погано, то погано”¹⁴.

Характерно, що з другої половини 50-х років, внаслідок колоніальної спрямованості політики Московії, жорстокого поводження воевод і ратних людей, котрі часто вдавалися до масового винищення мешканців міст і сіл, у національній свідомості розпочався процес формування спочатку неприязні, а згодом й відвертої ворожнечі до них, яка особливо яскраво проявилася під час повстання у Лівобережній Україні взимку й весною 1668 р. Вже влітку 1658 р. гетьман І. Виговський повідомив московському послу П. Скуратову, що царські воеводи й вояки йому непотрібні й не приховував свого обурення тим, що росіянам “потрібен такий гетьман, щоб взяти за хохач і водити”¹⁵.

Водночас продовжував залишатися стійкий стереотип вороженці до татар і турок, який зіграв важливу роль у провалі політичних планів П. Дорошенка опертися на протекцію Порти. В листі до П. Дорошенка від 19 грудня 1671 р. козаки, котрі підтримували М. Ханенка, різко критикували його за союз з Портою, бо бусурмани роблять з православних храмів “стайні, кухні і сромотні хліви”, а татари у місті — брат, а у полі “вовк, грабіжник і тиран”¹⁶. В цьому відношенні прикметною, за свідченням одного з джерел, видається поведінка мешканців подільського містечка Ягельниці, котрі у вересні 1672 р. знищили турецьку залогоу й, коли до них з’явився власник містечка підкоморій подільський, щоб умовити скласти зброю обіцяючи в такому випадку пробачення з боку султана, відповіли йому: “воліємо один на одному полягти, а ніж (бути) підданими турчину, а тепер і тебе не хочемо мати за пана, бо піддався бусурманам”. У зв’язку з чим їх назвали “гордими русняками”¹⁷.

Вкрай важливо вяснити рівень національної самосвідомості еліти другої половини 50-х — першої половини 70-х рр. Торкнемося найсуттєвіших сторін. В першу чергу скористаємося даними джерел, що проливають світло на її позицію під час переговорів у першій половині 1657 р. зі Швецією і Трансільванією. Так, наприкінці січня старшинська рада відхилила проект договору, запропонований Карлом X і вирішила, за словами його посла Г. Веллінга, не вступати з королем у переговори до тих пір, поки він “не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли (підкреслено нами — Авт.). Прагнуть утримати те, що зайняли за допомогою зброї, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрали земель, які колись втратили”¹⁸. Це визнання шведа для нас особливо цінне у двох аспектах. По-перше, воно засвідчує існування у свідомості старшини поняття “Україна” як назви території усіх етноукраїнських земель, а не лише Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств як терену витвореної держави. По-друге, промовляє про збереження в історичній пам’яті нації факту входження в минулому усіх українських земель до складу єдиної, окремішньої від інших, держави й існування в еліті волі домогтися тепер їхнього возз’єднання в межах козацької України.

Не може не викликати наукового інтересу інформація джерел про причини провалу цієї місії Г. Веллінга: шведський посол намагався залишити за Швецією Львів, Кам’янець-Подільський і Поділля до Бару, в той час як українці “жадали всієї Червоної

Русі до Вісли”, куди сягала “грецька віра” (тобто домагалися включення до складу держави всього Західноукраїнського регіону, оскільки добре відомо, що поляки не сповідували православної віри)¹⁹. У червні новому послу Швеції було оголошено про наміри українського уряду “отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями”, яку вони нікому не віддадуть. Трансільванського посла також попередили, що не може бути й мови про передачу трансільванському князеві Д’єрдю II Ракоці земель розташованих на схід від р. Вісли. Чув він також розмови старшин про приналежність до Української держави території до Кам’янець-Подільського й далі до Львова, бо “ми здобули їх нашою зброєю без чужої допомоги”²⁰.

В жодному випадку не можна ігнорувати такого важливого джерела вивчення національної свідомості як народні пісні й думи в середині XVII ст. Їх аналіз промовляє, як справедливо зазначав І. Франко, що українці мали ясну свідомість того, що Україна — це не Польща, яка розташована над Віслою, а вони і ляхи — то два різних народи. Через окремі з них червоною ниткою проводиться ідея необхідності вигнання загарбників з Вітчизни, під якою розумілися всі етнічні землі й закріплення за нею назви “Україна”²¹.

Незважаючи на різке загострення соціально-політичної боротьби після смерті Б. Хмельницького (серпень 1657 р.), що вилася в трагічні події громадянських війн (1658-1663, 1668-1669 рр.); розкол старшини на різні угруповання, які часто займали діаметрально протилежні позиції й вели жорстоку боротьбу за владу; постійну агресію зовні; розчарування у можливості виборення незалежності, а відтак посилення автономістичних настроїв; відмінність політичних поглядів гетьманів, все ж неприпустимо занижувати, а тим паче ігнорувати рівень національної самосвідомості політичної еліти, більшість представників якої, попри часту непослідовність і суперечливість у діях, моменти слабкості й відступництва, в душі (кожен по своєму) любили свою “рідну Вітчизну-Україну” й стояли на державницьких позиціях. Її трагедія полягала не у відсутності патріотизму, а в неспроможності консолідуватися навколо державної ідеї, підпорядкувати особисті політичні амбіції національним інтересам, боязні утвердження міцної гетьманської влади, не кажучи вже про встановлення спадкоємного гетьманату.

Державотворча діяльність еліти проявлялася в кількох напрямках. По-перше, перебуваючи в надзвичайно складній геополітич-

ній ситуації, вона намагалася домогтися збереження максимуму державної самостійності, тому прагнула грати на суперечностях між імперіями (Річчю Посполитою, Московією й Портою), приймаючи й зрікаючись їхніх протекцій. “Ця нація, — переконував у 1671 р. один з польських дипломатів турецького колегу, — все ж не є вам щира, бо собі чимало брали протекцій, ...але всіх протекторів зраджували”²². Як пояснював в серпні 1671 р. коронному гетьманові Я. Собескому П. Дорошенко, “тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, щоб цим вивільнити з неволі Україну”²³. І саме в цьому пошуку найоптимальнішого варіанту для розвитку Української держави слід шукати причини змін протекцій, а не в безпринципності й непостійності (хоча вони теж мали місце) гетьманів і старшин.

Так, І. Виговський, виступаючи прихильником створення Великого князівства Руського, прагнучи, по-перше, включати до його складу всі етноукраїнські землі; по-друге, домогтися для нього в складі Речі Посполитої якщо не статусу суб’єкта федерації, то, в крайньому разі, широкої політичної автономії. А ставши екс-гетьманом, з початку 60-х років переходить з позицій федералізму на позиції самостійництва (виношував плани створення незалежного від Польщі Українського князівства (Великого князівства Руського), яке, можливо, мало перебувати під протекцією Порти); взяв активну участь у підготовці повстання 1664 р. у Правобережній Україні, за що був розстріляний.

Новий гетьман Ю. Хмельницький намагався зберегти незалежність внутрішньополітичного життя Української держави, добитися включення до складу держави частини земель Волині й Подільського воєводства (кордон з Річчю Посполитою мав проходити по ріках Прип’ять і Горинь та західніше Меджибожа, Бара, Студениці). Обстоював у зносинах з польським урядом права й свободи “народу Руського”; гарантії і свободи православної Церкви; виключне право православної шляхти на заняття посад у Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах й попеременно з католицькою шляхтою у Руському, Волинському, Подільському і Холмському воєводствах; право козаків брати участь у виборах короля, проживання у шляхетських маєтках; домагався ліквідації унії та ін.

Поділяємо міркування Я. Дашкевича про безпідставність характеристики істориками діяльності П. Тетері як “польського прислужника”, “безпринципового кар’єриста” тощо й підтримуємо його оцінку цього гетьмана як “державотворчої особистості”,

оскільки той намагався домогтися возз'єднання козацької України, відновлення чинності умов Гадяцького договору, послідовно захищав інтереси православної віри на теренах всієї Речі Посполитої, сприяв розвитку освіти²⁴.

Вражаючи еволюції політичних поглядів пережив протягом 1662-1668 рр. І. Брюховецький (як відзначав М. Грушевський, він першим проторував шлях, яким пізніше пішов І. Мазепа)²⁵. Розпочавши з величезних поступок царату, згодом усвідомив згубність для "України вітчизни нашої милої" міжособної боротьби й розколу серед еліти й суспільства, слабкості гетьманської влади, московської політики щодо України. Тому на початку 1668 р. очолив антимосковське повстання у Лівобережній і Слобідській Україні, щоб добитися незалежності від Росії й возз'єднання з Правобережжям²⁶.

Особливо наполегливо й послідовно боровся за реалізацію державної ідеї П. Дорошенко — найбільш обдарований з-поміж усіх гетьманів України після смерті Б. Хмельницького. Як показали його переговори з російським урядом на початку 1668 р., він виступив за об'єднання в межах держави всіх етноукраїнських земель, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир. Саме визнання козацької України в цих кордонах було однією з вимог до турецького султана при обговоренні умов прийняття ним протекції Порти.

В кінці 60-х — на початку 70-х років польські політики постійно звертали увагу на його "ненаситне бажання держави окремішньої". Один із senatorів на початку квітня 1670 р. наголошував на тому, що прийняття турецької протекції розглядалося П. Дорошенком лише як прикриття для здобуття повної незалежності від Речі Посполитої і витворення удільної держави на зразок Молдавії чи Трансильванії. У середині квітня підканцлер А. Ольшевський у листі до люблінського воєводи підкреслював наміри українського гетьмана та його соратників "вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм". У написаній після укладення Острозької угоди (осінь 1670 р.) "Реляції" польських комісарів відзначалося його бажання "володіти Україною", кордон якої мав проходити від "Кракова, як річка Вислок впадає до Вісли, тобто цим боком од Вісли просто на Казімеж; від Казімежа взявши, через Литву аж на Білу Русь до Жмуди, взявши до Смоленська цим боком Дніпра..."²⁷

Тому не дивно, що правлячі кола Речі Посполитої (як і до речі Московії) докладали максимум зусиль для послаблення позицій

П. Дорошенка, розпалювання міжособної боротьби серед еліти й козацтва, прагнучи не допустити, щоб “Україна мала бути відлучена від Корони Польської”. А вже за визнанням одного з її сановників, було б “непоправною втратою для Речі Посполитої”, коли б Ханенко (супротивник П. Дорошенка в боротьбі за булаву — Авт.) з Дорошенком помирилися”, оскільки ця “незгода між ними є порятунком для Республіки (підкреслено нами — Авт.)”²⁸.

По-друге, в офіційних зносинах з урядами інших країн з кінця 50-х років чіткіше окреслюється тенденція еліти виступати не тільки від імені Війська Запорозького, але й “російського”, “руського”, а з середини 60-х вже й “українського” (правда, частіше все ж для означення йменування населення козацької України) народу з метою захисту його “вільностей і прав”. Причому, у стосунках з Річчю Посполитою (цього не слід забувати) обстоювали інтереси не лише населення козацької України, але й українців, котрі проживали в складі Польщі й Литви (“де Руський народ і його мова”). Це насамперед домагалися зрівняння у правах православної Церкви з католицькою (повернення єпископств, архієпископств, монастирів, церков; їхнього майна і володінь; рівноправності православного духовенства з католицьким; ліквідації унії), православних (українських) міщан у “вільностях і свободах” з польськими і литовськими; дозволу на відкриття навчальних закладів у т. ч. академії у Києві з викладанням української (руської), латинської, грецької мов (“Русь вчитися повинна”), а також друкарень, щоб можна було “вільно науки відправляти” й книги друкувати; права українській православної шляхті нарівні з католицькою обіймати посади в органах влади Речі Посполитої; запровадження “Руської мови” до канцелярій Корони й Литви і вживання її для видання декретів²⁹.

По-третє, в свідомості еліти з другої половини 60-х років відбувається процес затвердження за витвореною державою назв “козацька Україна” чи просто “Україна”. Водночас її населення починає частіше називатися “українським народом”; інколи цей термін використовується і для назви всього населення етноукраїнських земель. Важливо зауважити, що вживаючи назву “український народ” щодо мешканців козацької України, представники еліти завжди пам’ятали про існування “всього (цілого) Руського народу”.

По-четверте, продовжувала жити ідея соборності не лише козацької України, а “Вітчизни своєї — України” в її етнічних межах. Такі гетьмани як І. Виговський, П. Дорошенко та І. Самой-

лович прагнули домогтися возз'єднання всіх етноукраїнських земель у межах єдиної держави.

Примітки:

1. Цит. за: Липинський В. Твори. — Філядельфія. Пеннсильванія, 1980. — Т. 2. — С. 143.
2. Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі — АНБ). ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссо-лінських № 225/11. — Арх. 88-881.
3. Бібліотека музею Чорторийських (далі — БН) (Варшава). ВМФ. — № 6713; № 143. — Арк. 27; БН. ВМФ. — № 6691; Цит. за: Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. 145.
4. Dowsyn F. E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu chmielnickiego // Odzrodzenie i Reformacja w Polsce. — Ws., was., ks., iejd., Zodi, 1982. — Т. 27. — s. 72.
5. Воссоєднення України с Росією: Документи и материалы в трех томах (далі — ВУР). — М., 1953.
6. Грушевський М. Історія України Русі. — К., 1997. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1494.
7. Архів головної акції давніх (далі — АГАД) (Варшава). — Ф. 559. — № 3036. — Арх. 148.
8. Грушевський М. Історія... — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1132-1135.
9. Його ж. На українські теми. "Мазепинство" і "Богданівство" // Київська Старовина (далі — КС). — 1995. — № 6. — С. 4.
10. Матяк В. М. Система ціннісних орієнтацій в суспільній ментальності України — Гетьманщини: Ориєнтовні напрями дослідження // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Шостих Всеукраїнських читань. — К. Черкаси. 1997. — Кн. I. — С. 78.
11. Цит. за Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів. 1990. — Вид. друге. випр. і дол. — С. 226.
12. БЧ. ВР. — № 682; БН. ВМФ. — № 6719.
13. БЧ. ВР. — № 1656. — Арк. 70; БН. ВМФ. — № 16460.
14. Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // КС. — 1993. — № 4. — С. 7.
15. Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮнЗР). — СПб. 1863. — Т. 4. — С. 128.
16. Цит. за: Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в Опінії повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі. — Львів, Люблін. 1996. — С. 43.
17. Бібліотека Варшавського університету (далі — ВВУ). ВР. — № 1958. — Арк. 52.
18. Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К. 1908. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 205.
19. Грушевський М. Історія... — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1331; Кітаав.
20. Архив АЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 294-297; Грушевський М. Історія... — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1432-1436.
21. Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955. — С. 93., 102-105, 110, 119; Франко І. Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ) — Львів, 1898. — Т. 23-24. — с. 24-25.
22. Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний збірник. — К., 1992. — Вип. I. — Т. 4. — С. 89.
23. Краківський воєводський архів. — Ф. 452. — № 372. — Арк. 136. (З архіву Віктора Брехуненка, якому автори висловлюють щире вдячність за надану можливість скористатися ксерокопіями окремих справ.).
24. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 253-183.
25. Грушевський М. На українські теми... — С. 3.
26. Горобець В. М. Запорозький Кіт в політичній структурі Козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали Міжнародної конференції. — К., Запоріжжя. — С. 39-40; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 148-149.
27. АГАД. — Ф. 3. — № 25. — Арк. 51-52; ВВУ. ВР. — № 1957. — Арк. 51, 93; Акты ЮнЗР. — СПб. 1872. — С. 30-31; СПб. 1875. Т. 8. — С. 218-219.
28. Бібліотека Польської академії наук (Курнік). ВР. — № 371. — АРК. 53; БН. ВМФ. — № 36396 (З архіву В. Брехуненка); ЛНБ. ВР. — Спр. Оссолінських № 1411/11. — Арк. 137; Чухліб Т. З історії політичної боротьби в Україні в державі у 60-70-х роках XVII ст.: діяльність правобережного гетьмана Михайла Ханенка // Середньовічна Україна. Збірник наукових праць. — К., 1997. — Вип. 2. — С. 173-179.
29. АГАД. — Ф. 3. — № 25. — Арк. 58-63, 346-348; ЛНБ. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баваровських № 280/11. 8 Арк. 23-32. Акты ЮнЗР. — Т. 7. — С. 39. — 42., 60-62. Т. 8. — С. 142-143, 259.

НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТ. В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ УКРАЇНИ

Сто літ тому М. Грушевський, оцінюючи події середини XVII ст., написав пророчі слова: “Є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати-б — антикваричне значінне; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворяють для них цілком нові обставини життя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боевим прапором для віків, святощами для одних і страхом для других. Се те, що звичайно зветься епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельницина. Її можна порівняти з значеннем реформації для німецького народу, французької революції для Західної Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельнициною...”¹

На жаль, змушений визнати, що на відміну від німецької Реформації та Французької революції кінця XVIII ст., Українська революція не стала об'єктом фундаментальних досліджень ні у вітчизняній, ні у зарубіжній історичній науці. Як наслідок — маємо незадовільний стан рівня теоретичної розробки її головніших проблем. Не випадково до сьогоднішнього дня відсутня цілісна картина розвитку цієї епохальної події, а також залишається чимало нез'ясованого і спірного у висвітленні її причин, сутності, типології, тривалості, особливостей розвитку, ролі і місця в українській та європейській історії.

Революційний вибух 1648 р., який потряс політичні підвалини Речі Посполитої й започаткував творення Української держави, мав глибокі причини у різних сферах: політичній, конфесійній, мовнокультурній, соціально-економічній й психологічній. Аналіз джерел спростовує поширену в польській історіографії ідею про культуртрегерство Польщі в Україні, прогресивну місію польських “меча, хреста й плуга”. Її політика носила яскраво виражений шовіністичний характер й спрямовувалася на позбавлення українців права на незалежний державний розвиток, національної самобутності, їхнє віровідступництво й асиміляцію. Поділяю думку американського дослідника Ф. Сисина, що якби не “повстання Хмельницького, то окрема руська (у даному випадку розуміється українська — В. С.) ідентичність та культура були б

приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в Польському королівстві”².

Адже православні українці усувалися від самоуправління у містах, їм чинилися перешкоди у заняттях ремеслами, промислами й торгівлею, внаслідок чого виникла загроза їх усунення на узбіччя від магістрального поступу нової цивілізації, замкнення у межах середньовічного села й перетворення у “селянську націю”. Водночас відбувалися масове закриття православних храмів і монастирів, приниження й знуцання над релігійними почуттями православних, насадження католицизму й уніатства, проявлялася дискримінація щодо вживання й розвитку української мови й освіти. Державні структури Польщі вдавалися також до елементів етнічних чисток (винищення українців за етноконфесійною ознакою). Автор Львівського літопису М. Гунашевський занотував, що під час повстань 1630 і 1637-1638 рр. жовніри вирізували “і жонок, і дітей, аби едно бул русин”³. Прикметним у цьому відношенні є наказ коронного гетьмана С. Конєцпольського від 3 вересня 1637 р. старостам і урядникам: “Ви повинні карати їхніх (повстанців — В. С.) жінок і дітей, знищувати їхні оселі, бо краще, щоб на тих місцях росла кропива, ніж розмножувалися зрадники й к. м. і Речі Посполитої”⁴.

Оскільки в європейській історичній літературі набрав поширення стереотип зображувати українців антисемітами, зазначу: євреї у своїй масі підтримували польський колоніальний режим, а їхня верхівка (переважно орендарі) виступала не лише жорсткими соціальними визискувачами, але й брала участь у національно-релігійному упослідженні українців. У джерелах є згадки про факти передачі їм в оренду церков й одержання платні за проведення служби й виконання обрядів⁵. У цьому відношенні важливе визнання єврея, сина рабина, із Ізяслава Н. Ганновера, що “православний народ все більше впадав у злидні, зробився зневаженим і ницим й перетворився у кріпаків і слуг поляків і навіть, окремо скажемо, євреїв... І так вони були принижені, що майже всі народи, і навіть той народ, що стоїть нище всіх (себто єврейський — В. С.), панували над ними.”⁶

Отже, революція вибухнула як закономірний спротив поневоленої нації колоніальній політиці Речі Посполитої, нації котра прагнула зберегти свою самобутність й реалізувати право на незалежний політичний розвиток. А методи національно-визвольної боротьби, як зазначав Я. Дашкевич, диктує нація-гнобитель; ступінь і характер пригноблення виз-

начають рівень й інтенсивність боротьби пригноблених⁷.

Вона розпочалася на початку 1648 р. як козацьке повстання, а протягом червня — листопада національно-визвольна і соціальна боротьба, по-перше, охопила всі без винятку етноукраїнські землі, що перебували в складі Речі Посполитої; по-друге, носила винятково масовий характер. За цими параметрами українські події 1648 р. належали до наймасштабніших революційних рухів Європи XVI-XVIII ст. Правда, відступ наприкінці 1648 р. української армії від західних рубежів й укладення в серпні 1649 р. Зборівського договору з Річчю Посполитою призвели до поразки українців Західного регіону, а відтак зумовили їх відхід від активної участі в боротьбі, хоча спалахи масових виступів відбувалися тут у 1650-1652, 1655, 1664-1665 рр. У територіальному відношенні революція локалізується на терені Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, східної частини Летичівського повіту Подільського воєводства (територія — близько 180-200 тис. кв. км.; населення близько 1,6-2 млн. осіб).

За національною приналежністю абсолютну більшість мешканців України, котрі взялися за зброю, складали українці, за конфесійною ознакою — православні. На їхню сторону перейшла незначна частина поляків, євреїв і католиків. Відомо, що Б. Хмельницький, відстоюючи інтереси православної Церкви, визнавав право на існування католицької, а за певних обставин і уніатської Церков⁸. Його наступники І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря й інші гетьмани не проявляли національної чи релігійної нетерпимості. Все ж у жодному разі не можна замовчувати того факту, що з початку революції боротьба набрала надзвичайно жорстокого характеру й інколи виливалася в етнічні чистки з усіх сторін, втягнутих у її вир (української, польської, кримської, московської й турецької), яким не може бути виправдання. Так, у 1648 р. вибух спресованої ненависті українців до поневолювачів обернувся нещастям для десятків тисяч поляків, євреїв і католиків. Зрозуміло, що переживаючи шок, сучасники подій перебільшували масштаби погромів і число їх жертв (за підрахунками американського історика Я. Пеленського, найвірогідніші втрати єврейського населення у цьому році становили не понад 100 тис. осіб, а десь у межах 6-8 — 12-16 тис. осіб⁹), все ж трагедія сталася величезна. З другого боку, польські, кримські, московські й турецькі підрозділи часто вдавалися до масового винищення українців. Наприклад, за даними командуючого польським військом київського воєводи К. Тишкевича у березні 1655 р.,

лише у Брацлавському воєводстві протягом січня-лютого було зруйновано 270 міст і сіл та 1 тис. церков. Як похвалявся він у листі від 19 березня до литовського гетьмана, “ту маємо найбільшу користь, що з таких великих волостей вчинили пустелю, 60 міст і замків спалили, людей християнських (татари) в неволю побрали можу сказати з триста тисяч...”¹⁰ Придушуючи повстання українців Правобережжя весною і влітку 1664 р., київський воєвода С. Чарнецький знищив, за його ж визнанням, 100 тис. осіб.¹¹

Керівною рушійною силою революції було козацтво, яке міцно тримало провід боротьби і винесло на своїх плечах її основний тягар. Не випадково термін “козацький” стає загальним прикметником для означення національних і політичних явищ (“козацька Україна”, “козацький руський народ” тощо). Активну участь у ній взяли селяни, міщани, духовенство й частина шляхти. Тому джерела засвідчили той факт, що “вся Русь об’єдналася”, “вся Русь збунтувалася”, прагнула “ляхів з Русі доценту вибити” й створити “нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство”¹².

Основними завданнями революції були: добитися ліквідації національно-релігійного гноблення з боку Речі Посполитої і не допустити його запровадження Московією чи Портою; розбудувати соборну державу й відстояти її незалежність; ліквідувати існуючу модель соціально-економічних відносин й утвердити нову, основу якої становила дрібна козацька й селянська власність на землю й сільськогосподарські угіддя та праця вільної людини. Визначальним було виборення національної незалежності. Виходячи із змісту, масштабів і форм боротьби, якісних змін, що відбулися у різних сферах буття нації та суспільства, маємо всі підстави стверджувати, що дана подія становила собою не “повстання” чи “війну”, а “національну революцію”. Вона не закінчилася ні у 1654, ні в 1657 рр. (як це стверджується в історичній літературі), а значно пізніше — восени 1676 р., коли було зліквідовано державні інституції у Правобережній Україні. Вістря боротьби спрямовувалося не лише проти Речі Посполитої, а й проти загарбницької політики Росії та Османської імперії.

Головним завоюванням революції стало створення протягом 1648-1650 років на території козацької України національної держави. Вона вела відчайдушну боротьбу за незалежність і включення до свого складу решти етноукраїнських земель. Незважаючи на поразку, все ж в особі Гетьманщини вона проіснувала на правах політичної автономії в складі Росії до початку 80-х років

XVIII ст. Поділяю міркування В. Шевчука, що “ми, жаліючи над помилками наших державотворців і на їхні невдачі, не повинні забувати й іншого: українці в XVII-XVIII століттях виклали неймовірні зусилля і з’явили немало героїства та самопожертви, щоб свою державу, в межах можливості, встановити та її втримати”¹³.

Важливими здобутками революції стали сформулювання у першій половині 1649 р. Б. Хмельницьким національної державної ідеї, створення політичної еліти та якісний стрибок у розвитку національної свідомості народу. Так, гетьман обґрунтував право українців на створення власної держави в етнічних межах їхнього проживання; проголосив незалежність утвореної держави від Речі Посполитої; висунув положення соборності Української держави; розглядав її як спадкоємницю Київської Русі, засвідчуючи у такий спосіб тяглість політичного розвитку нації, відновлення державного життя перерваного експансією агресивних сусідів¹⁴. І з цього часу і до кінця революції державна ідея лежала в основі політичної програми національно-визвольної боротьби. Вона ж стала неписаним заповітом для прийдешніх поколінь у їх боротьбі за незалежність України.

В історичній літературі склався міцний стереотип недооцінки глибини усвідомленості елітою національних інтересів, внаслідок чого в пошуках її представниками оптимального варіанту для збереження держави безпідставно вбачаємо тільки політичну недолугість, надмірну амбіційність, інтриганство (хоча вони також мали місце) тощо. Саме з цих міркувань українські політики прагнули грати на суперечностях між Річчю Посполитою, Московією і Портою, а їхні супротивники вбачали в цих діях виключно підступність і дворушність. “Ця нація, — переконував у 1671 р. польський дипломат турецького колегу, — все ж не є щирою до вас, бо собі брали чимало протекцій..., але всіх протекторів зраджували.”¹⁵ Відповідь на такі обвинувачення дав у серпні цього ж року гетьман П. Дорошенко у листі до коронного гетьмана Я. Собеского: “тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, щоб цим вивільнити з неволі Україну.”¹⁶ Попри відмінність у поглядах, жорстокість боротьби за владу, непослідовність у діях, моменти слабкості й відступництва, більшість представників еліти любила “рідну Вітчизну-Україну” й несла свій важкий хрест на Голгофу її незалежності.

Важко переоцінити значимість соціально-економічних зрушень, що сталися в козацькій Україні внаслідок Селянської війни 1648-1652 рр. Адже селяни добилися ліквідації фільварково-

панщинної системи господарства, великого й середнього землеволодіння (за винятком монастирського), кріпацтва й різних форм феодалної залежності, добилися особистої свободи, права власності на землю й сільськогосподарські угіддя, права вступу до козацького стану. По суті в сфері аграрних відносин відбувся глибокий революційний переворот масштабніший, ріж під час Нідерландської та Англійської революції. Його наслідками селяни користувалися до середини XVIII ст. Як засвідчують події революції, розбудова держави відбулася найефективніше тоді, коли підпиралася визнанням урядом соціально-економічних завоювань селян, міщан і козаків, а їхнє ігнорування призводило до загострення соціальної боротьби з її всіма трагічними наслідками для суспільства.

Надзвичайно активну участь у революції взяли мешканці Поділля та Південно-Східної Волині. Вирішальну роль у розвитку їхньої національно-визвольної і соціальної боротьби влітку 1648 р. відіграли два фактори: по-перше, похід наказного гетьмана М. Кривоноса, під час якого були захоплені, не без сприяння жителів, Погребище, Немирів, Тульчин, Брацлав, Вінниця, Полонне й інші міста; по-друге, завдана ним поразка війську князя І. Вишневецького в бою 26-28 липня під Старокостянтинівим.

Як промовляють факти, на теренах цього регіону не було жодного куточка, де б міщани і селяни залишилися осторонь боротьби. Розвідка Б. Хмельницького провела величезну роботу протягом травня-липня по створенню на місцях агентури та формування осередків осіб, готових у визначений час підтримати українські підрозділи. За визнанням схопленого поляками розвідника Я. Концевича, існувала конспіративна квартира в будинку старокостянтинівського протопопа; в Новому Костянтиніві міщанин Гарко зобов'язався запалити місто, якщо до нього увійдуть польські корогви; у Синявках (мабуть Новій Синяві) Яцько обіцяв насипати в гармати піску, щоб жодна не зашкодила козакам; були готові надати допомогу козакам групи мешканців у Недобнику, Володарці, Ставичках, Стані, Волочиську й Маначині¹⁷. 40 міщан Старокостянтинівська заплатили життям 27 липня за надану допомогу війську М. Кривоноса¹⁸. Меджибожці добровільно здали місто уповноваженому Б. Хмельницького. Мешканці Бара допомогли загонам повстанців оволодіти містом. А в Подністров'ї, починаючи від Кам'янець-Подільського і до Рашкова розгорнувся потужний опришківський рух, який не припинявся до 1676 р. Саме загопи опришків тримали в облозі Кам'янець з другої половини

серпня до кінця листопада; вони також захопили такі міста як Дунаївці, Ярмолинці, Сатанів, Городок, Гусятин, Оринин, Балин, Скалат й інші¹⁹.

Блискуча перемога українського війська 23 вересня під Пилявцями сприяла завершенню визволення Поділля й Південно-Східної Волині. Восени 1648 — взимку 1649 рр. тут проходив інтенсивний процес становлення державних інституцій, утверджується новий адміністративно-територіальний устрій — виникають Подільський (весною 1649 р. на його основі — Барський і Подністрівський), Брацлавський, Кальницький, Уманський, Остропільський, Зв'ягельський, Любартівський і Миропільський полки.

Протягом лютого-червня 1649 р. у цьому регіоні розгорілася жорстока боротьба з наступаючими польськими підрозділами. В лютому вони вчинили масові розправи у Синявцях, Летичеві, Ізяславі та в інших містах. Трагедією для населення Південно-Східної Волині обернувся наступ на початку червня 1649 р. 15-17 тис. (разом зі слугами) польського війська, яке завдало поразки українським полкам і “вогнем і мечем” зруйнувало Сульжинці, Зв'ягель, Хлапотин, Корчик, Шепетівку, Судилків, Старокостянтинів, Остропіль, Любартів, Полонне й інші міста²⁰.

Укладення Зборівського договору привело до поділу терену Поділля й Південно-Східної Волині на два регіони: Східне Поділля (Брацлавське воєводство) залишилося в складі Української держави, Західне Поділля і Південно-Східна Волинь відійшли до Польщі й тут розпочалося відновлення польсько-шляхетських порядків. У наступні роки революції, незважаючи на політику уряду козацької України та відчайдушну боротьбу населення окупованих регіонів, домогтися їх возз'єднання в межах національної держави не вдалося. Активну участь у ній брали мешканці Подільського воєводства та Південно-Східної Волині, причому не лише проти поляків, але татар і турок. Як повідомляв один із шляхтичів у листопаді 1666 р., “все Військо Запорозьке і не менше хлопство Подністрівське шукали різних способів, аби могли позбутися польського панування.”²¹ В джерелах знаходимо повідомлення, що в цьому році кілька міщан Синявки на чолі з І. Палющенком напали й побили єзуїта М. Коршницького²².

Під час революції українці проявили небачені героїзм і самопожертву. Пророчими виявилися слова наказного гетьмана П. Дорошенка: “ми за свої вільності до останньої людини помремо.”²³ Втрати від воєнних дій, захоплення татарами ясиру, голодівок, епідемій різних хвороб, переселень на середину 70-х рр.

3. Зам. 2587

XVII ст. у Подільському і Брацлавському воєводствах склали щонайменше 90% їхнього населення. За даними люстрації 1665 р., із 159 поселень королівських володінь Подільського воєводства 68,5% не мали “жодного підданого.”²⁴ Жахливого спустошення зазнали міста й села розташовані нині на території Старосинявського району. Так, якщо в 1629 р. міста Стара і Нова Синява налічували біля 1560 осіб, м. Пилява — 864, с. Ілятка — 216, с. Пилявка — 162 осіб, то в 1668 р., за дуже приблизними підрахунками, проживало у Старій Синяві — 240, Новій Синяві — 376, Пиляві — 30-40, Пилявках — 136, Ілятках — 12-15 осіб²⁵. На 1681 р. жодне з поселень цього району (вони входили до складу меджибзької і новокостянтинівської нагій кам’янецького еялету) не налічувало понад 300 мешканців²⁶.

Революція зазнала поразки: не вдалося ні створити держави в етнічних межах України, ні відстояти незалежність козацької України. І все ж вона була найбільшою битвою українців протягом XV-XX ст. за свободу, за збереження себе як етносу. Її велич і трагедія назавжди вкарбувалися в генетичну пам’ять нації, слугували в минулому і слугують нині потужним імпульсом у розвитку національної самосвідомості, підвалиною волі у розбудові незалежної держави.

Примітки:

1. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1898. — Т. 23-24. — С. 2.
2. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. жур. — 1995. — № 4. — С. 69.
3. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971. — Вид. друге. — С. 106-117.
4. Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т. 1. — С. 179.
5. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі — ДОВ). — К., 1965. — С. 9; Грушевський М. Історія України — Руси. — К., 1995. — Т. 8. — Ч. 2. — С. 120-128; Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — Вид. друге, випр. і доп. — С. 35-36; Jozefowicz T. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. — Lwowa, 1854. — S.83.
6. Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “хмельниччины”). — М., Иерусалим, 1997. — С. 85.
7. Дашкевич Я. перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26-27. — С. 54.
8. Грушевський М. Історія... — К., 1996. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 27; Смолій В., Степанков В. Людина і епоха. 400-річчю Богдана Хмельницького присвячується // Вісник Національної академії наук України. — 1995. — № 9-10. — С. 80-81.
9. Сисин Ф. Євреї та повстання Богдана Хмельницького // *Mappa mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. — С. 481-484.
10. Вібіотека Чорторійських (далі — ВЧ) (Краків). ВР. — № 148. — Арк. 57-64, 979-988; Вібіотека Національна (далі — БН) (Варшава). ВМФ. — № 6680.
11. Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego W 1664 r. // *Studia i materialy do historii wojskowosci*. — War., 1972. — Т. 18. — z. 2. — s.197-198.
12. ВЧ. ВР. — № 142. — Арк. 67, 204, 680; БН. ВМФ. — № 6713; № 1657. — Арк. 406; БН. ВМФ. — № 9163; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ). ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/11. — Арк. 621, 651; Липинський В. Твори. — Філадельфія, Пенсильванія, 1980. — Т. 2. — С. 143, 145; Франко І. Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ. — Т. 23-24. — С. 20.

13. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — С. 7.
14. Воссоединение... — Т. 2. — С. 117-118, 152; Грушевський м. Історія... К., 1995. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 146.
15. Цит. за: Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний збірник. — К., 1992. — Вип. 1. — Т. 4. — С. 89.
16. Краківський воєводський архів. — Ф. 452. — № 372. — Арк. 136 (З архіву Віктора Брехуненка, котрому автор висловлює щире вдячність за надану можливість скористатися ксерокопіями окремих аркушів цієї справи).
17. Воссоединение... Т. 2. — С. 70-71.
18. ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/11. — арк. 111, 113; № 5769/111 Арк. 169.
19. Степанков В. С. Розвиток подій Національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року // Подільська старовина. Наук. зб. — Вінниця, 1993. — С. 157-160.
20. Його ж. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). — Львів, 1991. — С. 62-66.
21. ВЧ. ВР. — № 1656. — Арк. 401: ВН. ВМФ. — № 16400.
22. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДАУ). Ф. 40. — Оп. 1. — Спр. 2. — АРК. 123 зв.
23. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. -СПб., 1872. — Т. 7. — С. 109.
24. Крикун М. Важливе джерело до вивчення історії міст і сіл України (Ілюстрація Подільського воєводства 1665 р.) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1963. — № 3. — С. 24.
25. ЦДАУ. — Ф. 36. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4-7, 14, 17; Архів Юго-Западной России. — К., 1890. — Т. 2. — Ч. 7. — С. 526-527, 536-537; Крикун М. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 122.
26. Kotadziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. — War., 1994. — s.142-146.

Ф. Я. СТУПАК
м. Київ

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ЕПОХИ КОЗАЧЧИНИ

Одну з найславетніших сторінок в історію України вписало козацтво. Вчені по-різному визначали час появи цього соціального феномена нашої історії. З'явившись у пратюркській мові, слово “козак” поступово набуло в українського народу значення особисто вільної, мужньої й хороброї людини, незалежної від офіційних властей, захисника України й оборонця православної віри.

Коліскою козацтва стала Південна Україна, що відіграла роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів. Власне, це були землі, котрі перебували поза будь-яким політичним контролем і не мали постійного населення.

Природні багатства цього краю вабили до себе людинність. Для тих, хто прийшов сюди на промисел, ухоронництво часто ставало способом існування. “Життя по уходах, — писав М. Грушевський, — захоплювало їх своїми відмінними прикметами та відводило від повсякчасної селянської чи міщанської праці. Таким нудно було в звичайних умовах життя села чи міста. І знову й знову тягнуло... на степові простори”¹. Однак тут на випадок татарських “наїздів” потрібно було завжди бути напоготові. Тож з плином

часу набувався необхідний досвід, і козаки не лише могли дати відсіч раптовому нападу, а й самі починали громити татарські улуси, не гребували нападами на послів, купців тощо. Багата здобич, вільне життя мали особливу привабливість для тих, хто, за висловом королівського секретаря Р. Гейденштейна, “терпів тяжкі злидні чи був засуджений за карні злочини”, кого гнали з насиджених місць “обставини або закони”². “Козакування” перетворювалося на їхнє основне заняття, стаючи для них соціальною нішею.

Поява козацтва мала під собою два основних взаємопов’язаних чинники: природне прагнення людей до особистої, політичної, господарської й духовної свободи та необхідність захисту краю від татар.

Вперше на центральних українських землях козаки згадуються 1489 року, коли вони допомагали війську сина польського короля Яна Ольбрехта наздогнати татарський загін на Брацлавщині.

Так, на окраїні суспільного життя з рухливих елементів поступово сформувався цей маргінальний прошарок населення — козацтво.

Завдячуючи своєю появою сусідству з “Татарією”, воно органічно увібрало у себе чимало тюркських елементів — у назвах (козак, отаман, кіш, курінь), побуті, звичаях.

Незважаючи на виняткову роль козацтва в обороні краю, власті відмовлялися визнати особливе місце козаків у суспільстві, змушували їх працювати на державців і платити податки. Спочатку козаки відповідали на це повстаннями, а потім почали відходити на південь, куди не діставали панські руки — місцевість нижче дніпровських порогів. Тут козаки й стали осідати, прилаштовуючись до нових умов існування.

Для захисту від ворожих нападів козаки будували “городці”, робили засіки або “січі” з повалених дерев. Перша велика січ з кам’яним замком з’явилася на о. Хортиця між 1552-1556 рр. Її спорудили козаки з ініціативи Дм. Вишневецького. Сам Вишневецький, хоча й походив з великокнязівського роду Гедиміновичів, мав великі маєтності на території сучасної Тернопільщини й обіймав високу адміністративну посаду, відзначався великою любов’ю до України. Замок на о. Хортиця став не тільки фортифікаційною твердинею, а й відкрив нову, козацьку сторінку в історії України. Поставивши на Хортицькій Січі гарнізон, Вишневецький перетворив її на плацдарм для подальшого відвоювання пів-

денних українських земель. Згодом Вишневецький був страчений у Царгороді. Про його смерть народ складав легенди й думи, уособлюючи його з казковим героєм Байдою.

З діяльністю Вишневецького Запорозька Січ виходить на міжнародну арену й перетворюється на лідера боротьби східного слов'янства проти Кримського ханства й султанської Туреччини.

Спроби польського уряду навести між запорожцями лад на зразок регулярного війська наштовхувалися на рішучий опір. Врешті, у 1578 р. король Стефан Баторій взяв на державну службу 500 козаків і надав їм певні права і привілеї. Реєстровці звільнялися від різних податків і поборів, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевої влади, судовий імунітет. Військо Запорозьке реєстрове розташувалося на території вище Січі, від Чигирина до Трахтемирова включно. Реєстровці дістали військові клейноди (спеціальні відзнаки) — корогву (прапор), бунчук, булаву, печатку, інші атрибути влади, а також кілька гармат, труби, литаври тощо.

Зазнаючи утисків від державців, реєстровці мали утримувати в покорі запорожців і широкі селянські маси. З цією метою уряд у 1590 р. збільшив реєстр до тисячі чоловік. Реєстрове козацтво відзначалося своєрідним устроєм, поступово зводилося в полки й сотні. У 1625 р. уряд офіційно затвердив військово-адміністративний устрій Війська Запорозького реєстрового. За ним реєстрові козаки ділилися на шість полків по тисячі чоловік у кожному. Залежно від розквартирування вони іменувалися за назвою найбільшого міста — Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський³.

Запорозьке козацтво виробило власну суспільну організацію. Вона мала форму демократичної республіки з найширшою участю в управлінні козацьких мас. Верховна влада на Січі належала козацькій раді. Рада обирала кошового отамана, або, як ще його називали, старшого чи гетьмана. Поступово формувался командно-управлінський апарат Запорозької Січі. З'явилися різні військові посади: суддя, писар, осавул, обозний, курінні отамани. Всі командні пости були виборними.

Внутрішній устрій козацтва став зародком нової Української держави. За умов польсько-шляхетського панування козацька держава не набула остаточної довершеності й перебувала то у відкритому, то в прихованому протиборстві із центральною владою. Структура Війська Запорозького формувалася протягом тривалого часу відповідно до історичних обставин, що зумовлювали

необхідність використання збройної сили. Розширення бойових операцій, їх глибина, масштабність зумовлювали виникнення окремих відділів війська, його допоміжних служб. Відшліфовування взаємозв'язків між ними дало можливість викристалізувати в майбутньому струнку структуру української народної армії в добу Хмельниччини. А саме така армія змогла вже використовувати і широкомасштабне маневрування, і швидко організувати табір під час бою, і запровадити п'ятипереходову систему перед битвою, і маневрувати двома крилами, а ударити центром — все це з арсеналу козацтва потім перейшло в інші країни.

Козакам слід було вибирати найоптимальніший варіант бойової одиниці Січі. Звичайно, спершу це були примітивні форми острівної ватаги, що використовувала поперемінно човни і коней. Але за велінням часу доводилося відшліфовувати зв'язок між воїнами на воді, на суші і на коні. І все це розвивалося як нові елементи цілеспрямованої тактичної системи. І основою цієї системи стає запорозький курінь, який як внутрішня тактична одиниця запорозького війська міг формуватися в середині XVI ст., коли за часів князя Вишневецького бачимо одночасне використання загонів козацтва в різних регіонах.

З початку свого існування Запорозька Січ перебрала на себе державну функцію захисту України, боролася за визволення Молдови від турецького поневолення.

З другої половини 70-х років XVI ст. активізуються морські походи козаків проти Кримського ханства й Туреччини. Запорозька Січ створила власний чорноморський флот, який успішно протистояв флоту наймогутнішої на Чорному морі держави.

Умілі майстри за два тижні видовбували з колод човен завдовжки приблизно 45 стіп і завширшки 10-12 стіп з нарощеними бортами. З обох кінців човна прилаштовували стерна, що дозволяло йому рухатися назад і вперед, не розвертаючись. Щоб човен добре тримався на плаву, обабіч прикріплювали в'язки очерету. Ставили щоглу для вітрил; 10-12 пар весел, і човен під назвою "чайка" був готовий до плавання. Кожна чайка вміщала 50-70 чоловік, які поперемінно веслували. Її навантажували сухарями, борошном, в'яленим м'ясом, салом, боеприпасами й невеличкими гарматами. Козацькі чайки легко маневрували й могли вільно долати морський простір. Запорожці використовували також трофейні турецькі галери та інші плавальні засоби. Виробилася ефективна тактика ведення морських боїв з турецькими галерами.

Січовики на чолі з відважними проводирями здійснювали ус-

пішні комбіновані походи сушею й морем у татарські та турецькі володіння. Легендарною славою було овіяно ім'я Богдана Ружинського, який у 1575 р. завдав нищівного удару Кримському ханству. Запорожці прорвалися за перекоп, вогнем і мечем пройшлися усім Кримським півостровом. Ніхто не міг їх зупинити. Козаки руйнували все на своєму шляху, без жалю розправлялися з чоловіками й жінками, зі старими й малими. Потім дісталися малоазійського узбережжя Чорного моря, взяли Трапезунд, Сіноп, настрахали Константинополь і повернулися на Запоріжжя. Зруйнували фортецю Іслам-Кермен. Успішні дії запорожців на півдні привернули увагу російського уряду, і він неодноразово робить спроби залучити їх на свою службу.

За Петра Сагайдачного бачимо перші ознаки штучного маневрування з метою дістати найзручніше становище перед збройним розв'язанням операції. Тактика штучного маневрування застосовувалася і в інші часи.

Як і традиція штучного маневрування, до особливостей козацького воєнного мистецтва слід віднести і швидке влаштування укріпленого табору безпосередньо під час бойових дій. Козацький табір під Переяславом 1630 року, як через три роки і під Смоленськом, був оточений земляними валами і ровами між окремими фортифікаційними спорудами, зміцнений між ними рядами скочених возів.

Табір був характерною ознакою козацької тактики. Враховуючи особливості місцевості, яка, як правило, була відкритою, українське козацтво почало використовувати для захисту своєї піхоти від польської кінноти вози. Вози обозу ставили по обидва боки від війська у кілька рядів, також возами забезпечувався перед і тил, де розміщувалась артилерія. Посередині такої загорожі ставало військо.⁴

Особливими бойовими якостями вирізнялася козацька піхота. У бою — стрій глибоких чотирикутних колон, хоч це не було обов'язково, бо залежало, звичайно, від місцевості й обставин. Наступала вона розстрільною лавою, використовуючи складки місцевості. Не маючи такого бойового тарану, яким у тодішній тактиці була важка кіннота, українське військо перекладало її завдання на піхоту.

Численні факти засвідчують, що досить часто козацтво йшло в атаку "лавою". Головним завданням при цьому (в чому і полягала особливість воєнного мистецтва запорожців) було оточити ворога, завдаючи ударів з флангів і тилу. Перед цим проводилася

артилерійська підготовка. Кілька годин шквального вогню руйнували бойовий стрій ворога, після чого козаки фронтальною атакою кидалися в створений артилерією прохід, діючи ручною зброєю.

Українська тактика облоги — повна ізоляція від підсилоків і штурм. Удари по слабких місцях укріплень, закидання всередину розжарених ядер і запалених стріл. Коли це не вдавалося — постійна облога: на віддалі 600-800 метрів сипали високий вал, з якого обстрілювали укріплення з гармат. Від цього валу йшов підкоп під охороною дерев'яних щитів, що оберігали від куль. На віддалі 300 метрів насипали другий довкружний вал. Третій — безпосередньо перед твердинею, і у відповідний момент йшли на штурм, засипаючи землею рови.

І ще на одну своєрідність козацького воєнного мистецтва слід звернути увагу. Запорозжці тільки тоді добували твердиню, коли цього вимагала стратегічна чи тактична потреба (знищення живої сили ворога, створення опорного пункту, захоплення великих запасів зброї, боєприпасів, продовольства, фуражу).

За Хмельницького зросло й надалі розвивалося воєнне мистецтво українського народу.

Битви Хмельницького належать до найбільших у світовій історії, а щодо числа військ, впроваджуваних у бій, можна ставити Хмельницького нарівні з Ксерксом, Батием, Тамерланом чи Наполеоном.

У складних історичних обставинах, які склалися для українського народу після XVI ст. внаслідок агресії Польщі та великого князівства Литовського, тільки власна військова сила могла забезпечити відродження своїх державних інститутів. З останньої чверті XV ст. необхідність її диктується і грабіжницькими турецько-татарськими набігами, які спустошували українську землю, в полон забирали чимало мирного населення. І тоді історична необхідність покликала до життя запорозьке козацтво, цю своєрідну суспільну організацію, яку витворив український народ для захисту свого існування. Закладена князем Вишневецьким Запорізька Січ стала прообразом християнської козацької республіки, яка проголосила демократичні права і свободи, стала не тільки першою цеглиною у відбудові української державності, а й гарантом її проголошення з початком Визвольної війни 1648-1654 років і подальшого утвердження.

За період з середини XVI ст. до середини XVII ст. український народ витворив з невеликих ватаг свої власні збройні сили, воєн-

не мистецтво яких, особливо в період гетьманства Богдана Хмельницького, було високо оцінене тогочасною Європою. Це воєнне мистецтво викристалізовувалося в умовах, коли українське козацтво використовувало свою енергію в різних аспектах. Передусім це боротьба проти турецько-татарської агресії, яка протягом усього періоду відзначалася жорстким кровопролиттям. Важкі битви з арміями турецького султана і кримського хана мобілізували внутрішні сили України, досвід, одержаний у цих боях, сприяв зростанню воєнної майстерності всього народу.

Та воєнне мистецтво Війська Запорозького вдосконалювалося не лише в цій боротьбі. Передові прийоми бою козацтво переймало з армій багатьох європейських держав й відшліфовувало їх, воюючи з ними в складі Речі Посполитої або будучи найманим різними монархами. Незамінну роль відіграло українське козацтво, перейшовши значними масами в 30-50-х роках XVII ст. на службу до Московської держави — це не тільки захист її південних рубежів, а й освоєння для неї великих досі незайманих ніким просторів. Взаємодія з донськими козаками в цьому регіоні, спільні походи на море також збагачували воєнне мистецтво українського козацтва.

Паралельно з розвитком власне збройних сил український народ узяв на себе турботу про матеріальне забезпечення їх. Відповідно до потреб створюється база для виробництва холодної та вогнепальної зброї, боєприпасів. Крім запозичення чужоземних зразків і технологій виробляються й свої, які об'єднують тогочасні передові ідеї зброярства. Запроваджується система забезпечення військових з'єднань продовольством та фуражем, формується козацький обоз. Готуються кадри козацьких медиків.

Усе це дало можливість у ході Визвольної війни 1648-1654 років сформувати єдину в своєму роді народну армію, що мала ряд особливих ознак у порівнянні з арміями інших країн.

По-перше, в цей період остаточно сформувався оригінальний військово-територіальний устрій, який поєднував у собі не тільки питання чисто військового характеру, але й адміністративного, фінансового, судового. Така система довела свою життєздатність в Україні не тільки за Богдана Хмельницького, але й ще понад сто років.

По-друге, важливою умовою успішного ведення бойових дій народної армії було з'єднання зусиль різних соціальних груп населення, серед яких особливо важливу роль відігравали не тільки запорожці, реєстровики, селяни, а й представники ук-

раїнської шляхти, котрі були в цей час з народом.

По-третє, виправдовувала себе стосовно до умов того часу система забезпечення війська боеприпасами, продовольством, яка діяла в більшості випадків чітко й злагоджено.

Характерною ознакою української народної армії було те, що до її керівництва приходили талановиті воєначальники, висунуті з середовища різних верств народу. Починаючи з Байди-Вишневецького, формується українська воєнна доктрина, яку розвивають такі видатні козацькі стратеги, як Іван Свирговський, Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Марко Жмайло, Михайло Дорошенко, Тарас Федорович. А вповні воєнний геній України проявився в роки Визвольної війни 1648-1654 рр., коли в збройній боротьбі брали участь усі фізичні, духовні та матеріальні сили українського народу. Лише за таких умов могла з'явитися ціла плеяда визначних українських воєначальників — Кривонос, Нечай, Кричевський, Богун, Морозенко, Золотаренко, Жданович. Це вони завдяки своєму авторитетові відігравали вирішальну роль у підтриманні в козацькому війську високої дисципліни. Це завдяки їм та видатному таланту Богдана Хмельницького було можливим застосувати новітню тактику у воєнному мистецтві. Зокрема, це застосування методів формування армії всенародного типу, широке маневрування великими силами під час бойових операцій, п'ятипереходова система з її етапами та регулярними поповнюваннями тощо.

Саме це дає підстави порівняти постать Богдана Хмельницького з такими видатними полководцями світової історії, як Цезар, Ганнібал, Олександр Македонський, Фрідріх Великий, Наполеон Бонапарт.

Для прикладу відзначимо обрану Хмельницьким у битві під Пилявцями (вересень 1468 р.) єдино правильну у своєму становищі тактику активної оборони табору, щоб вимотати сили ворога та, дочекавшись підходу татар, завдати потужного контрудару. Така тактика мала шанси на успіх. Відомо, що стійкості й мужності української піхоти, коли вона билася під захистом возів і ґрунтових фортифікацій, не було рівних в Європі⁵.

Битва під Пилявцями розпочалася 21 вересня. Незважаючи на втрату у цей день переправи, Б. Хмельницький наступного дня провів добре скоординовану широкомасштабну наступальну операцію й розгромив противника⁶.

Позитивну роль у вдосконаленні збройних сил України в цей період відіграла козацька дипломатична служба.

Відомо, що дипломатія кожної держави, в тому числі і в середні віки, захищала в першу чергу інтереси того класу, який обіймав панівне становище в своїй країні. На цьому тлі різко виділяється діяльність дипломатичної служби українського козацтва — вона передусім була провідником інтересів рідного народу в боротьбі за національне і соціальне визволення з-під іноземного поневолення. Крім того, формуючись і зміцнюючись паралельно з розвитком запорозького козацтва, вона готувала ґрунт для процесу складання української державності, що викристалізувала в ході Визвольної війни 1668-1676 років у Гетьманщину. Саме ту форму політичної автономії, яка залишалася життєздатною протягом більш століття.

Завдяки всьому цьому зросло й надалі розвивалося воєнне мистецтво українського народу. У боях козацьке військо, як правило, діяло енергійно, маневрено. Злагоджено взаємодіяли різні роди армії, тактика наступу характеризувалася застосуванням одночасних ударів по противнику з флангів, тилу і засади. Дальшого розвитку набули стратегія і тактика артилерії, її організація і матеріальна база. Помітно зросла майстерність кінноти, ще вище піднявся рівень інженерно-фортифікаційної служби, на рівні вимог були сторожові і прикордонна служба, розвідка. Особливих успіхів досягло воєнно-морське мистецтво запорожців. Виконувала свої функції медична служба.

Цей багатий досвід, нагромаджений у другій половині XVI — середині XVII ст., дав можливість українській народній армії ще довгі роки вести великі самостійні операції в складі російської регулярної армії. Він став важливою передумовою процесу створення збройних сил незалежної Української держави. А мужність і самовідвага козаків, їхня любов до рідної землі постійно залишалася і понині є прикладом для виховання молодого покоління в дусі патріотизму.

Для подальшої історії України характерний калейдоскопічний перебіг подій. Українські землі майже на три століття були поділені між сусідніми державами. Після тривалої агонії козацької держави, яка дістала серед істориків назву Руїни, самоуправління зберігалося лише на Лівобережжі.

Під час Північної війни 1700-1721 рр. козацькі полки і загони запорожців змушені були брати участь у воєнних діях далеко за межами батьківщини. Козаки не могли рівнятися з новітніми регулярними арміями і в боях зазнавали величезних втрат. Одночасно вони тисячами гинули від непосильної праці, тяжких по-

бутових умов та епідемії на спорудженні нової столиці — Санкт-Петербурга.

У 1775 р. за Катерини II було ліквідовано Запорозьку Січ. Автономія України остаточно перестала існувати у 1781 р., після запровадження адміністративно-територіальної реформи в усій імперії. Козацькі полки були перетворені на уланські, пікінерські і т. п. полки регулярної армії. На схилі XVIII ст. українські землі перебували у складі двох імперій — Російської та Австрійської.

Примітки:

1. Історія України: нове бачення: У 2 т. /О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; Під ред. В. А. Смолія. — К., 1995. — Т. 1. — С. 135-136.
2. Там само. — С. 136.
3. Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 335.
4. Якимович В. Збройні сили України: нарис історії. — Львів, 1996. — С. 55.
5. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1995. — С. 158.
6. Історія України /В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; Під ред. В. А. Смолія. — К., 1997. — С. 83.

Г. В. БОНДАРЕНКО,
А. М. СИЛЮК
м. Луцьк

КОЗАЧЧИНА, ХМЕЛЬНИЧЧИНА, ГЕТЬМАНЩИНА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Кожний народ має власні, неповторні оригінальні сторінки історії, які можуть і не вписуватися повністю у “схеми” світової і європейської історії різних шкіл і наукових напрямів історичної науки. Окремі з цих сторінок можуть не мати жодних аналогій. Такими є, зокрема, події української історії XV-XVII століть. Проте, уважне вивчення комплексу факторів, які впливали на виникнення козацтва, хмельниччини і гетьманщини, свідчить про внутрішні та зовнішні чинники: геополітичні, соціальні, релігійні, національні тощо.

До цих проблем привертають увагу численні публікації, які з’явилися у зв’язку з 350-річчям Національно-визвольної війни XVII ст., яку все більше вирізняють як частину Української національної революції¹.

Наявність у Східній Європі відносно вільних територій сприяла появі в басейні річок Буг, Дніпро, Дон певної категорії незалежного населення, яке поступово освоювало вільні землі та економічно, соціально і політично організовувало своє життя, нама-

гаючись це робити через “демократичні” на той час інститути, головним осередком яких була Запорозька Січ і запорозьке козацтво.

Досить докладно питання появи і формування козацтва висвітлено В. Голобуцьким (1903-1993 рр.), а також в поглядах на цю проблему Д. Яворницького, М. Грушевського, Л. Гумільова, М. Дашкевича та ін.²

Зовнішньо-політичні фактори поступового наступу на ці землі держав-сусідів спонукали козацтво до створення власних збройних сил і певної державної напіввійськової організації. Річ Посполита, Московська держава, Кримське ханство були основними постачальниками певних категорій люду, який змушений був полишати свої домівки і оселятися на вільних землях. Але це лише одна сторона проблеми. Інша — полягає у тому, що ці держави стали згодом використовувати козаків у своїх політичних намаганнях і були не проти використати ці землі, приєднавши до себе.

Головним фактором, який з самого початку зародження та існування козацтва відрізняв цю спільноту, був той, що всі козаки прагнули “волі”, яку розуміли в першу чергу як власну незалежність, як можливість бути особисто вільними³. Серед козаків, як зазначали дослідники, були представники багатьох народів Європи, які були носіями певних традицій, звичаїв, вірувань, поглядів на життя. Тому вони змушені були влаштовувати спільне життя так, щоб воно було можливим для всіх і щоб захиститись від зовнішніх зазіхань. Вони також брали участь у Визвольній війні, були учасниками битв у війську Богдана Хмельницького⁴.

Поступове формування державно-політичних інститутів, у тому числі гетьманського управління, спочатку визначало внутрішній порядок певної залежності, а згодом і зовнішній, оскільки владні структури козацької державності були втягнуті в орбіту політики європейських держав.

Деякі дослідники справедливо вказують на специфіку таких явищ української історії як козащина, хмельниччина, гетьманщина. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький — вчений з української діаспори Америки, зауважує, що ці та інші поняття і події української історії не вписуються у контекст європейської і у певні схеми європейської і світової періодизації і він пропонує власну періодизацію історії України, яка “вписується” у європейську⁵. Однак, весь хід європейської історії сприяв оформленню цих явищ і понять у специфічні, хоча і добре зрозумілі за своїм походженням.

Козацтво і згодом козацька держава стали провісниками формування української нації і національної держави. Історична потреба у самовизначенні тісно пов'язується із селянсько-козацькими виступами і рухами, які вилились у хмельниччину і які стали історичними віхами в оформленні наступних подій впродовж кількох століть національно-визвольної боротьби українського народу.

Козацтво як певна соціальна верства мало поширення на Дону, Кубані, Уралі, в Сибіру, Забайкаллі тощо. У наступні часи воно стало військово-службовою структурою в Російській імперії, забезпечувало потреби влади і спеціальні роди військ.

Примітки:

1. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. — 1998. — №№ 1, 2.
2. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К.: Вища шк., 1994. — 539 с.
3. Гоцуляк В. В. Людина козацької доби // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). — Київ-Черкаси, 1994. — С. 114-115.
4. Шевченко Ф. П. Представники різних народностей в Українському козацькому війську під час визвольної війни // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наук. праць (На пошану історика, лауреата Державної премії ім. Шевченка Олени Михайлівни Апанович). — К., 1995. — Ч. 2. — С. 13-17.
5. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., Основи, 1994. — Т. 1. — С. 42-43.

А. Б. ГРАБАР
м. Кам'янець-Подільський

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648-1654 РР.

У важких муках народжувалася українська державність. Ще в XII-XIII ст. на сторінках літописів з'явилася назва "Україна". Та не встигла вона утвердитися, як на наші споконвічні землі накинута люта вороги. Саму назву "Україна" вони хотіли знищити, не давали можливості сформуватися українському народові як нації. Та Україна виявила надзвичайну живучість і силу. Її не зламав ніхто. Повсюдно, особливо на Поділлі, відбувався жвавий процес творення української народності.

Порубана й посічена, топтана не раз татаро-монгольським коном, палена лютими вогнями, вставала Україна назустріч своїй великій долі.

На полум'яний клич Богдана Хмельницького відповіли тисячі повсталих вояків. Вони прийшли на Січ під проводом Максима Кривоноса й Івана Богуна. Вони гуртувалися у загонах, козачих полках Мартина Небаби, Данила Нечая, славетного звитяжця Морозенка. Вся Україна перетворилася на постанський табір.

Могутня хвиля народного гніву змила геть ненависну шляхту з рідної землі.

У славетних і вікопомних битвах визвольної війни українського народу проти польського гніту, яка відбувалася в 1648-1654 роках, під Жовтими Водами й під Корсунем, під Пилявою і Замостям, виростала і мужніла козацька слава й сила. Переможні громи запорізьких гармат прокотилися по всій Україні і завершилися підписанням Переяславських угод 8 січня 1654 року (так звана “Переяславська Рада”).

Незважаючи на вузькокласову політику царизму і панівних класів, возз’єднання України з Росією мало велике значення для дальшого економічного, політичного і культурного розвитку українського і російського народів.

У складі Російської держави економічно Україна розвивалася швидше, ніж українські землі, що залишилися під владою інших держав. Возз’єднання сприяло зростанню продуктивних сил суспільства, розвитку товарно-грошових відносин і розширенню загальноросійського ринку.

Возз’єднання України з Росією посилило економічну й військову могутність Російської держави. Розширилася її територія, зміцніли її кордони на південному заході, в охороні яких брало активну участь українське населення. Було завдано рішучого удару по агресивних планах ворогів українського й російського народів — польських, татарських і турецьких феодалів, — ослабило політичну роль Речі Посполитої в житті Європи, зірвало агресивні плани Ватікану, який, спираючись на польських, литовських та інших феодалів-загарбників, намагався покатоличити український народ.

Возз’єднання України з Росією підготувало умови для визволення споконвічних руських земель на узбережжі Чорного і Азовського морів, а також Правобережної України і Білорусії.

Ведучи успішну боротьбу проти агресії султанської Туреччини, російський і український народи здійснювали визвольну місію щодо народів Балкан, які перебували під тяжким гнітом турецьких феодалів.

У результаті героїчної антифеодальної боротьби трудящих мас України було ліквідовано велике землеволодіння польських магнатів і шляхти. Звільнені землі перейшли в розпорядження військового скарбу — вищого фінансового органу старшинської адміністрації. Частина земель опинилася в руках селян, козаків і міщан, внаслідок чого збільшилося дрібне землеволодіння.

З ліквідацією польсько-шляхетського гніту в Україні відкрилися ширші можливості для розвитку сільського господарства, ремесел, промислів і торгівлі.

У ході визвольної війни відбувся процес формування елементів української феодальної державності. Ще внаслідок об'єднання слов'янських племен в VII-VIII століттях виникла держава з назвою Руська земля, Русь, Русь-Україна. Для неї були характерні високий рівень організованості, наявність державних установ, органів управління, армії, високорозвинутого права. Столиця Русі-України Київ впала під ударами татаро-монголів, але естафету української державності підхопила Галицько-Волинська Русь, а пізніше Литовсько-Українська держава. Втрата власної держави в середині XVI століття породила безперервні намагання її відродити. Цього було досягнуто внаслідок Визвольної війни українського народу 1648-1954 років.

Створена Богданом Хмельницьким держава мала всі ознаки такої: система політичної влади, територія, політико-адміністративний устрій, судова система і судочинство, право, фінансова система і податки, військо-міжнародні зв'язки. За формою правління Україна була республікою, чим істотно відрізнялася від монархій того періоду. Сьогодні можна вважати загальноновизнаним висновок про те, що Українську національну державу часів Визвольної війни можна назвати Козацькою Республікою, бо справжня влада була зосереджена в руках, передусім, козацької старшини, яку зумів згуртувати навколо себе Богдан Хмельницький, виявивши у неї вміння працювати в різних сферах державного і військового життя.

Найвищим органом влади в Українській державі була загально-військова рада, бо до участі в радах допускали всіх повстанців. Другою за значенням владною структурою, яку створив Богдан Хмельницький, була рада генеральної старшини. До її складу, крім гетьмана, входила генеральна старшина, а також полковники й інші особи на вибір гетьмана. Рада управляла країною, охоплюючи різні сфери суспільного життя: цивільну адміністрацію, судочинство, земельні справи, фінанси та інші.

Функції виконавчого органу гетьманської влади виконував генеральний уряд. Його обирали разом з гетьманом на військовій раді. Центральне місце в усій системі органів нової влади посідав гетьман, в руках якого була зосереджена військова, значною мірою законодавча, адміністративна, судова влада. Він видавав загально-обов'язкові нормативні акти у вигляді універсалів, арку-

шів, листів, розпоряджень, наказів. Гетьман вів переговори та укладав договори з іноземними державами від імені війська запорізького та всієї України.

У створеній Богданом Хмельницьким Української національної держави були реальні перспективи самостійного розвитку. Проте для їх реалізації потрібні були сприятливі не тільки внутрішні, а й зовнішні умови. І саме останні відіграли трагічну роль в історії Української держави. Реальна оцінка міжнародної ситуації та співвідношення сил привела гетьмана Богдана Хмельницького до висновку про необхідність знайти союзника в боротьбі за національну незалежність, здобуту народом України у визвольній війні. Такого союзника Богдан Хмельницький побачив в Російській державі. Після Переяславської Ради, яка в січні 1654 року проголосила воз'єднання України з Росією, процес укладання договору між обома державами тривав з січня до кінця березня. В результаті було розроблено спільні українсько-російські "Березневі статті" 1654 року, які визначили правовий статус України в складі Росії.

Договір між Україною і Росією мав важливе значення для обох країн. Якщо казати про Україну, то можна констатувати, що союз з Росією, насамперед, засвідчив правову форму її відокремлення від Речі Посполитої. Українська національна держава з її козацьким ладом отримала юридичне визнання. Значення договору полягало й у тому, що він дав змогу в союзі з Росією розгромити Річ Посполиту й завершити справу об'єднання значної частини етнічних українських земель у межах держави. Вступивши до союзу з Україною, Москва, в свою чергу, не тільки послабила Польщу, а й розв'язала собі руки в розвитку своєї експансії на південь — у напрямку Чорного моря, на Балкани й до Центральної Європи.

Сприятливі умови для розвитку України в складі Росії виявилися нетривкими. Поступово російський царизм почав відходити від узятих раніше зобов'язань. Централізована Росія не бажала терпіти "примхи" автономного державного об'єднання республіканського типу. Спочатку росіяни обмежили автономні права України, а згодом перетворили її в звичайну провінцію Російської імперії. За рахунок українських земель вона зміцнила свої власні кордони, примножила військовий потенціал. А це сприяло перетворенню Росії в одну з наймогутніших держав в Європі. Україна зміцнила й економічний потенціал Росії. Тривалий час вона була головним постачальником імперського ринку, поповнюючи його селітрою, поташем, зерном, м'ясом, горілкою, скляним по-

судом... Росія ж торгувала на Україні, стимулюючи розвиток власної промисловості.

Проїшли століття, надійшли 90-ті роки ХХ століття — час світлих надій та історичних звершень українського народу. На стало 16 липня 1990 року. Того сонячного літнього дня український парламент прийняв Декларацію про державний суверенітет України. Це стало початком творення сучасної Української державності, започаткованої Богданом Хмельницьким в роки визвольної війни українського народу 1648-1654 років проти Речі Посполитої. 24 серпня 1991 року сесія Верховної ради України прийняла Акт проголошення незалежності України, що дало можливість самостійно будувати власне життя і увійти до співдружності європейських держав.

П. Я. СЛОБОДЯНЮК
м. Хмельницький

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Міжнаціональні соціальні відносини на Правобережній Україні в першій половині XVII ст. характеризуються безперервними повстаннями і заворушеннями, скасовуванням більшості прав українців та національних меншин, крайнім загостренням міжнаціональних стосунків.

Так, до прикладу, польські магнати, що панували в краї, запроваджували кріпацтво, забирали землю для переселенців з Польщі, руйнували обшинне землекористування. Панщина сягала шести днів на тиждень. Крім того, селяни відробляли ще різні повинності (толоки, шарварки, гвалти, будували оборонні укріплення, греблі, замки), платили податки на утримання війська, за виготовлення пива, вина, горілки, меду (гоновий), за лан (лановий), за житло (подимне), за членів сім'ї (подушне) та ін. Поміщики залишали селян без продуктів, за найменшу провину заковували їх у кайдани, кидали у тюрми, морили голодом, обрізували вуха і носи, підрізували жили у ногах, щоб не втікали, вішали, саджали на палі, гвалтували жінок і дочок своїх підданих¹.

У Брацлавському воеводстві, наприклад, із загальної кількості 65 тис. дворів, 60 тис. належало польсько-шляхетським родинам, а майже половину селян були безземельними, жили у злид-

нях.⁹ Магнатові Конецпольському, скажімо, належало 740 сіл, 170 міст і містечок. Величезні володіння мали Потоцькі, Тарнавські, Любомирські, Синявські, Збаразькі, Калиновські, інші магнати та ополячені вельможі².

Православні віруючі зазнавали жорстоких утисків з боку різноманітних католицьких і уніатських фанатиків, єзуїтів, орденів домініканців, кармелітів, бригідок, бернардінів, тринітаріїв, які захоплювали православні храми, селянські землі, були духовними феодалами. З метою колонізації і покатоличення українців були створені єзуїтські школи, не тільки для католиків, але й для православних в Кам'янці-Подільському, Барі, Вінниці, Немирові, Острозі та інших містах, виникали протестантські, зокрема, соціанська школа у Ляхівцях³, школи тринітаріїв — у Берестечку і Теофіполі. Духовні семінарії василіан діяли у Володимирі-Волинському, Луцьку, Гощі⁸.

На стосунках між основними групами населення України негативно позначалася зрада національних інтересів з боку вельможних українських верхів, покатоличених і ополячених українських родів і дрібної шляхти, а також великою мірою — єврейський визиск.

В середині XVII ст. чисельність євреїв у Волинському воєводстві — 15 тис., Подільському — 40 тис., Київському — 13,5 тис., Брацлавському — 18,6 тис. чоловік⁴.

Центральними єврейськими общинами на Поділлі були Меджибіж, Сатанів, Язловець. Повноваження окружного раввина виконував Сатанівський раввин. Паралельно існував волино-київський округ, а також “Волинська синагога”, куди входили Волинське і Київське воєводства. “Волинська синагога” охоплювала чотири регіональні єврейські кагальні організації: Володимир-Волинський, Кременець, Остріг і Луцьк (а пізніше у XVIII ст. доповнюються ще Ковель і Дубно).⁵

Євреї, як підприємливі люди, були орендарями, приказчиками, розпорядниками панських маєтків, млинів, ставків, винокурень і навіть церков, тримали відкуп митних платежів, податей і навіть церковної десятини.

Для свого зиску євреї встановлювали кріпакам, місцевому населенню найрізноманітніші повинності, самі вигадували податі, навіть влаштовували суди і розправи над українським людом.

У величезних володіннях роду Острозьких, наприклад, було 4 тис. орендарів-євреїв. Більше половини земель, що належали Польщі, орендувались єврейськими підприємцями. Євреї були

монополістами у торгівлі, виготовленні і продажу тютюново-горілчаных виробів, які збувались населенню по дуже високих цінах⁶.

В. К. Гульдман писав: “Якщо в селі поселився єврей, все, щоб не зробив селянин, всі продукти його праці, вся його продукція, різного роду підприємства, плани і надії подаються як останній інстанції — єврею”.⁷ Тому антисемітські настрої в селянських і козацьких колах, напевно, мали соціальний ґрунт і неодноразово виливались у різну, погроми, розправи.

Одночасно католицька шляхта, монахи, домініканці, і особливо францісканці, підбурювали населення проти євреїв, звинувачували їх у розповсюдженні хвороб і епідемій, ритуальних вбивствах, поширювали наклепницькі чутки, влаштували єврейські погроми.

Водночас, в краї проживало багато вірменів. Вірменські громади існували в Барі, Могилеві-Подільському, Бережанах, Бучачі, Смотричі, Вінниці, Тульчині. Лише у Кам’янці-Подільському проживало понад 300 вірменських сімей. Вірмени славились будівничим, ремісничим талантом, користувались визнанням місцевого населення за працелюбність. Вірменські колонії, так само як і єврейські кагали, мали своє самоврядування, експлуатувались і асимілювались поляками.

Великою небезпекою були татари. Адже на волино-подільських землях проходили так звані Кучманський і Чорний татарські шляхи, по яких ординці нападали на Правобережну Україну. З 1600 по 1647 роки документально засвідчено 70 наскоків.² Середня чисельність захоплених у татарську неволю за один раз коливалася від 3 до 30 тис. душ.⁶

Ворожа небезпека впливала на будівництво оборонних споруд і розвиток міст. В цей період великими оборонними пунктами були міста Кам’янець-Подільський, Старокостянтинів, Меджибіж, Полонне, Кременець, Сатанів, Вінниця, Бар, Володимир-Волинський, Умань, резиденція-замок католицького духовенства у с. Чернокозинцях Кам’янець-Подільського повіту та багато інших.

Прагнучи позбутися кріпацтва, селяни були змушені масово втікати з Поділля, Полісся, Волині, Галичини на Лівобережжя, вливались у хвилю антифеодальних, антипольських козацько-селянських виступів і повстань, брали участь у національно-визвольній революції проти своїх гнобителів.

Примітки:

1. Яцкевич С. Визвольні походи Богдана Хмельницького на західні землі. // Львів, 1954. — С. 8-9.
2. Поділля. Артюх Л. Ф., Валушок В. Г., Волтарович З. Є. та ін. // К.: Вид-во "Доля". — 1994. — С. 36.
3. УССР. Энциклопедический словарь. // К.: УРЕ. 1987. — С.336.
4. Эттингер Ш. Россия и евреи. Сборник документов. Израиль: Виб-ка "Алия". — 1993. — С. 101.
5. История евреев в России. Т. 1. При ближайшем участии: А. И. Брауло, М. Л. Вишницера, Ю. Гессена и др. // М., 1914. — С. 113, 167.
6. Субтельний Орест. Україна: історія. Пер. з англ. Ю. І. Шевчука при доп. С. В. Кульчицького // К.: Либіль. — С. 116.
7. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания В. К. Гульдмана // Кам.-Под., 1889. — С. 118.
8. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной императорским русским обществом. Юго-Западный отдел. Матер. и исследов., собранные д-м П. П. Чубинским. Т. 7. — СПб, 1872. — С. 106-108.
9. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область. — К.: УРЕ, 1972. — С. 17.

Ю. А. МИЦІК
м. Київ

ЩОДЕННИКИ ПИЛЯВЕЦЬКОЇ БИТВИ 1648 Р.

Пилявецька битва є однією з найславніших перемог українського війська за всю його історію. І не випадково їй відводиться гідне місце в історичній літературі. Однак досі хід битви багато в чому залишається невиясненим. І чи не головною причиною цього є брак достатньої кількості історичних джерел, особливо тих, що вийшли з табору українських повстанців. Джерела, що походять з ворожого, польського табору, страждають неповнотою і тенденційністю, хоча при належному критичному аналізі там можна виявити чимало важливої інформації. Біда в тому, що пошуки й цих джерел проводяться дуже мляво, а спеціальним їх аналізом займається дуже невелика група дослідників в сучасній Україні.

Прагнучи заповнити хоч трохи цю "білу пляму", ми пропонуємо у даній статті стислий огляд щоденників Пилявецької битви, котрі були створені представниками панівного класу Речі Посполитої. Відзначимо, що для військової історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. проти гніту Речі Посполитої велике значення мають так звані табірні щоденники. Їх авторами виступають довірені особи короля, котрим доручалося вести журнали дій каральних військ і регулярно надсилати копії з них, що охоплювали певний проміжок часу. До даної підгрупи мемуарних джерел можна віднести і щоденники, котрі містили у собі опис військових дій, але які писалися з особистої ініціативи польських шляхтичів і посилалися для інформування родичів, знайомих та покровителів, а також щоденники, писані

власне представниками вищого військового командування.

На сьогодні виявлено 23 табірних щоденники, присвячених опису битв Національно-визвольної війни українського народу (далі — НВВ). Три з них стосуються безпосередньо Пилявецької битви. Вони чітко стикуються між собою і, вірогідно, були написані однією особою. Першим за часом є щоденник, у котрому охоплювалися події з 1 по 13 вересня 1648 р.¹ Його автор постійно знаходився в таборі польських військ і день у день нотував всі важливі з його точки зору відомості. 12 вересня він вказав про прибуття до табору слуги брестського старости Шимона Щавинського і занотував: “цього слугу, котрий привіз... листи, я чекав із щоденником”². 13 вересня автор записав повідомлення і передав свій щоденник з цим же слугою, котрий повертався до Бреста. У лаконічних записах пам’ятки говорилося, головним чином, про прибуття до польського табору підкріплень, про дії повстанців під Луцьком, Оликою, Сатановим. Переказувався зміст листів С. Лянцкоронського та А. Киселя, що надійшли до табору відповідно 6 та 9 вересня, переказувалися новини, які привіз 10 вересня гонець Киселя.

Продовження даного щоденника охоплює 12-19 вересня і було привезене до Варшави 27 вересня 1648 р.³ Головний його зміст — опис боїв за переправу під Россоловцями, поблизу Костянтинова, причому у центрі уваги з об’єктивних у даному випадку причин — дії польського війська. Дані про українсько-татарське військо уривчасті і малоконкретні, бо щоденник писався у польському таборі і автору було важко довідатися про плани та дії повстанців. Останні виступають тут як ворожа, з точки зору автора щоденника, сила. У даній пам’ятці, що взагалі є характерним для основної маси джерел, створених у таборі Речі Посполитої, бачимо прагнення перебільшити успіхи польської зброї і навпаки применшити українські перемоги. До того ж бачимо тенденцію представити українських повстанців, що билися за волю Батьківщини, як бандитів і грабіжників. При цьому замовчувалися криваві дії польської воячини, а українським повстанцям приписувалися всілякі гріхи, переважно вигадані. Так у даному щоденнику при опису тимчасово відбитого у козаків Костянтинова (його раніше повстанці взяли штурмом), автор, коментуючи міську руїну, зауважив: “татарин ніколи не міг вчинити тяжчої жорстокості по відношенню до нас, як цей неприятель”⁴.

Переддень Пилявецької битви знайшов відображення і у стислому щоденнику, котрий охоплював події 16-18 вересня.⁵ Тут,

зокрема, розповідалося про бій між польським та українським роз'їздами, переказувалися свідчення полоненого козака про місцезнаходження Богдана Хмельницького, про діяльність опришків у Сатанові та Гусятині.

Хід Пилявецької битви описаний і у двох пам'ятках, що поєднують у собі риси щоденника, реляції та публіцистичного твору. Характерно, що один з них⁶ був навіть означений у заголовку як реляція (донесення) “Реляція з Варшави про розгром польського війська під Пилявцями року Божого 1648”, а у заключенні він названий уже щоденником. Автор пам'ятки брав участь у битві, був двічі поранений, а після розгрому коронного війська втік до Варшави, де й написав свій твір не раніше жовтня 1648 р.

Автор був прихильником князя Вишневецького і поразку під Пилявцями використав в інтересах свого патрона, щоб полегшити останньому оволодіння гетьманською булавою. Саме тому у даній пам'ятці Вишневецький зображується в ідеалізованому світлі, автор прагне довести свою думку про Вишневецького як про єдиного воєначальника Речі Посполитої, здатного придушити українське повстання. Про це ж свідчать гострі випадки проти А. Киселя, котрий, до речі, не відігравав помітної ролі у битві. Взагалі тут легко можна помітити відголоси тієї бурхливої полеміки про шляхи придушення НВВ, яка розгорнулася у польській публіцистиці 1648 р. Все це відбилося на характері оповіді. Найважливішими тут є матеріали, що викривають бездарність трьох польських регіментарів коронного війська, чвари між ними та іншими воєначальниками — “сімома воеводами, п'ятьма каштелянами та 16 старостами”, коли “кожен панок хотів бути гетьманом”.

Автор піддає справедливій критиці “розкіш, амбіцію, чвари, заздрість”, що панували у польському війську, його низьку боєдатність, боягузство воєначальників, котрі вважали, що “під пояртунком батьківщини нічого іншого не треба... лише добру втечу”⁷. Дуже важливим є свідчення щоденника про масову втечу польських шляхтичів та міщан зі Львова, у котрому було повно схизматиків (тобто православних — Ю. М.) та вірмен”, вказівка на зв'язок між повстанцями та протестантами з Торуня і Гданська.⁸ Однак в цілому опис Пилявецької битви є тенденційним. Це видно вже з того, що автор намагається замовчати роль українського війська у перемозі, віддаючи першість ординцям. І це тоді, коли на полі битви, і то в останній її період, з'явився лише нечисельний (кілька тисяч) ординський загін. Така тенденцій-

ність, власне умисна фальсифікація, була логічним наслідком реакційного світогляду автора, фанатичного католика, прихильника “яструба” Вишневецького.

Подібні думки викладені і в іншому щоденнику, котрий має характерну назву: “Щоденник помилок їх милостей панів регіментарів під Пилявцями”. Його невідомий автор належав до противників трьох регіментарів і намагався звести причини поразки майже виключно до помилок цих головнокомандуючих.

Окремо стоїть фундаментальний опис великого канцлера литовського Альбрехта Станіслава Радзивила (1595-1656 рр.), котрий творився протягом 20 років поспіль і охоплює події з 1632 по 1656 роки. Дана пам’ятка писалася латиною і її автор дав їй назву “Спогади про публічні справи у Польщі”. Академічне видання твору у п’яти томах було здійснене у повоєнній Польщі, а пізніше було видано досконалий переклад польською, у трьох томах¹⁰.

Свого часу дана пам’ятка була об’єктом нашого дослідження,¹¹ тому нагадаємо лише деякі важливі моменти стосовно висвітлення Пилявецької битви. Сам А. С. Радзивил не був її учасником, а писав про ці події з чужих слів, на підставі різних листів, щоденників. Як завжди, він непогано упорався із своїм завданням, подавши стислий, але не позбавлений вартості опис битви і опис розслідування причин поразки на сеймі, свідком чого він уже був сам.

Хоча Радзивил належав до панівної еліти Речі Посполитої, але мав своєрідні суспільно-політичні погляди. По-перше, він репрезентував не польських феодалів, а литовських і був критичніший до дій коронних військ. По-друге, він був прихильником королівської влади, негативно ставився до майбутнього короля Яна Казимира, до шляхетської анархії та чвар, був критичним до воєначальників Корони Польської. До його опису Пилявецької битви, який ми вважаємо доцільним навести у додатках, можна долучити цінні свідчення про події на сеймі Речі Посполитої 1 лютого 1649 р. Саме тоді сейм аналізував причини поразки під Пилявцями і надав слово одному з регіментарів — князю Домініку Острозькому-Заславському. Останній через “слабку пам’ять та тихий голос” попросив викласти свою позицію у письмовій формі. Так народилася відома “Юстифікація” (тобто “Виправдання”), яка часто використовувалася дослідниками.¹² Однак тільки Радзивил чітко говорить про її автора-князя Домініка і про те, що цей документ був поданий під час елекції Яна Казимира великому коронному секретареві. Описує Радзивил і бурхливу реакцію на “Юс-

тифікацію”, котрою Домінік хотів (часом небезпідставно) перекласти свою провину на інших.

Врешті в додатках подаються з фундаментальної німецької хроніки “Театр Європи”, відповідний том якої (т. 6) було видано у Франкфурті-на-Майні у 1652 р. (потім вийшов другим виданням у 1665 р.). Єдиний примірник цієї хроніки в Україні зберігається у науковій бібліотеці Львівського університету. Також наводяться виявлені нами в польських архівах деякі листи польських шляхтичів, де вони розповідають про Пилявецьку битву, а також уривок із стислої хроніки, яка створювалась при дворі князів Радзивилів у Несвіжі у першій половині XVIII ст.

Сподіваємося, що ці документи прислужаться дослідникам Пилявецької битви. Взагалі, давно назріла потреба у публікації всього комплексу історичних джерел, що стосуються Пилявецької битви. Воно було б дуже корисним для науковців, викладачів вищої та середньої школи, краєзнавців, всіх, хто цікавиться минулим рідного краю.

Примітки:

1. Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza. — Krakow. — 1864. — № 11. — С. 22-24.
2. Там же. — С. 24.
3. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 г. г. К, 1965. — № 42.
4. Там же. — С. 115.
5. Якуба Міхаловського книга... — № 65.
6. Документи... № 44.
7. Якуба Михайловського книга... С. 120-121.
8. Там же... с. 121.
9. Документи... № 49.
10. Radziwiłł A. S. Pamiętnik odziejach w Polsce. Warszawa, 1980. — т 3.
11. Мицик Ю. А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури на чолі козацької держави. — Рівне, 1944. — С. 110-170.
12. Документы... № 51.

Додатки:

№ 1

1648. — Уривки з щоденника А. С. Радзивила, які стосуються Пилявецької битви.

“Місяць вересень (1648 р.)

З початком місяця козаки знову зішлись в боях із князем Вишневецьким. Покладаючися на свою кількість, ніби й не було у них ніяких втрат, вони постійно тріумфували. Тим часом наше військо збиралося коло Львова і в різних місцях, з'їжджались всі депутати з сенату і комісари з рицарського стану. Зачувши про таке велике військо, Кривоніс закликав Хмельницького. З обох боків громадилися великі сили. Запанувала також згода між сандомирським (князем Домініком Острозьким-Заславським —

Ю. М.) та руським (князем Я. Вишневецьким — Ю. М.). Коли так було укладено всі справи, наше військо прибуло до Костянтинова, козаки — до Пилявець, де був збудований з каменя малий замок, були ставки, скрізь багно, отже це було місце для оборони. Три вождя війська на нараді, яку провели з комісарами, чисельність яких сягнула вважай 40, вирішили йти проти Хмельницького. В авангарді був посланий Остророг, другий вождь, щоб обрати добре місце для заснування табору. Повернувшись, він стягнув туди військо і 20-го числа цього місяця було розбито намети і приготовано все для заснування табору. Оскільки я знаю, щч чимало хто краще опише цю трагедію, утримуюсь від цього, але тільки те додаю, що хоч би й Бога було титуловано паном цього війська, то й у такому випадку нашим треба було б інакше поводитися. Вони вважай здуріли перед перемогою, сурмлячи тріумф, а потім скінчили в смутку і їхні дії вкриваються вічною ганьбою. Настільки велика помилка охопила їх, що хоч майже поруч була їхня перша поразка під Корсунем, на яку вони нарікали, де вони втратили та багато добра і срібного посуду, все одно прибули (сюди) з незрівнянно більшою препишністю золота, срібла, (дорогоцінного) каміння, прекрасних наметів і вслякого роду (цінного) непотрібу. Обтяжені Церерою і Бахусом, вони вважали, що переможуть козаків, а їхня пиха дійшла до того, що один з них написав до Варшави, що вони мають надію скоро прибути з 40000 гострих шабель із своїм кандидатом на короля, ніби вже тримали в руках цю нагороду. Але Бог вирішив інакше, хоч 21-22 числа цього місяця наші так добре вели (військову) справу, що козаки вже втратили надію на свою перемогу. Прибуття кількох тисяч татар зміцнило ворога, а наших так позбавило запалу до ведення війни, що таке велике військо, котре могло б здобути Константинополь, стало думати про втечу й визнало справу втраченою. Дійсно, найправдивіша та річ, що краще військо оленів на чолі зі львом, ніж військо левів на чолі з вождем-оленом. Отже, в ніч з 22 на 23 (вересня), коли старші, не виявивши кому б то не було свого наміру, таємно кинулися тікати, то й всі розбіглися; вози, провіант, зброю, здобич були покинуті першому, кому усміхнеться щастя. Тієї ночі змішувалися різні голоси, один на другого кричав у темряві, бо мацали як сліпці шлях в місцях тепер пустих, а тоді сповнених людьми. Це діялося у такому приголомшенні і поспіху, що деякі до обіду втекли на 18 миль. Але ж тікали ніким не переслідунані, незважаючи на своє шляхетство, на сором, на те, в якому стані залишається Річ Посполита, на всіх, їм дорогих (людей), так що

слушно можна про них сказати таке: “Тисячі кинулися врозтіч перед одним, а 10 тисяч перед двома”. А тут навіть ніхто нікого і не переслідував, а кинулися тікати всі, а це тому, що Бог їх покинув і вирішив їхні долі. Пиха, свавілля, утиск бідних — оце спало на них. Ледве 1000 чоловік втратили в усіх трьох сутичках з неприятелем. Самі себе погубили і нас були б згубили, коли б Господь і Богородиця не поспішили з допомогою і не спізнали ворожі наміри.

Потім пригорша знаменитих героїв досягла Львова, може з 1000, і там думали про відбудову війська. Ніц з цього не вийшло, тільки вибрали вождем війська Вишневецького, але через наближення Хмельницького з якоюсь кількістю татар, попрямували до Замостя. Хмельницький стояв певний час під Львовом, а отримавши від міста 200 000 зл. пересунув табір до Замостя. Наші ж з безприкладної втечі так порозбігалися, що ніяким способом ані страх, ані любов до вітчизни, ані гонор, ані погрози, ані кара інфамії не могли їх згромадити. Одним словом, просто пропало таке велике військо, яке було поставлено з таким озброєнням і таким коштом Речі Посполитої, і пропало так сильно, що й досі здається, що вони ніби крізь землю провалилися. Мій розум завжди мав погані передчуття щодо таких людей і не помилюся в такому суді (краще б помилюся).

Принесена вість сповнила Варшаву глибоким жалем, а мене зовсім розгублено стріла у дорозі, коли я поспішав до Варшави, щоб прибути перед початком елекції. Отже цей місяць приніс нам не дуже веселий кінець...

Місяць лютий (1649 р.)

1 лютого

...Депутати (сейма) вже на першому зібранні взялися трактувати про різні справи, однак визнали, що насамперед треба послати до короля з проханням і вимогами: про вакансії, ... про висвітлення подій під Пилявцями...

Потім сандомирському воєводі, оскільки той прибув, було доручено вчинити звіт про пилявецьку втечу. Той у кількох словах поскаржився на невдачу, що не міг на елекції скористатися з (права) вільного голосу, а тепер прагне представити королеві і Речі Посполитій виправдання. Оскільки йому перешкоджають у оповіданні про це ослабіла пам'ять і вроджена слабкість голосу, просив, щоб замінити їх у всьому аркушем (паперу). Вручив його він, склавши (виправдання) вже на елекції, великому коронному секретареві. Її було потім прочитано гучним голосом, а всі слухали,

наставивши вуха. Найперше воевода виявив свій замисл заснування табору в Глинянах у п'яти милях від Львова. Потім оскаржив тих, котрі радили поставити табір поблизу козаків, що чинили і люблінські, і волинські жовніри, котрі злегковажили нагадуючі (про наказ) листи і не хотіли у війську слухати наказів. Потім виступив проти ломжинського старости (Ероніма Радзейовського — Ю. М.) і виявив те, що той формально радив, що краще втратити маєтності і рухоме майно, навіть найдорожчі, ніж вигубити цвіт молоді. Додав, що дійсно він сам дав знак відступати, але присягається всіма святими, що ніколи не мав наміру відступати за Старий Костянтинів, але ніяким способом не міг зупинити війська. Після прочитання цього аркушу сам воевода сказав, що подасть на письмі реєстр всіх втікачів і тих, хто не слухав наказів.

Ломжинський староста, вражений словами реляції, освідчив, що вона є брехливою; просив, аби король скликав присяжних і там виявиться, хто втікав першим.

Воевода, призвавши сенаторів, підійшов до короля і попросив, щоб така гостра кривда, завдана йому, була іменем короля покарана словесною доганою. Це і вчинив король через надворного коронного маршалка, нагадуючи старості, щоб він швидше погамував пристрасті і в присутності короля не вживав таких слів.

Потім було читано ради сената і комісію Киселя. Оскільки день хилився до ночі, зібрання було закрито...

8 лютого

Повернувся знову пилявецький параграф і стверджений всіма, був у такому вигляді прочитаний з письма: “Щоб всі вожді військ і комісари в обумовленому терміні стали на майбутньому сеймі перед слідством і там були судимі, з тим додатком, що ані оскаржені сенатори не можуть засідати в сенаті, ані оскаржені (шляхтичі) не можуть бути обраними депутатами на сейм і бути там присутніми. Так само мають стати перед судом і ті, хто отримав гроші від Речі Посполитої, не прибув до табору. Бажано, щоб до суду, який має бути сформовано, включили по одному депутату з кожного воеводства”. Так вирішивши розбити цю скелю, об яку могло розбитися закінчення сейму, розійшлися...

9 лютого

Відновилася вчорашня пилявецька постанова. Ті, хто виступав від імені першого регіментаря (князя Домініка — Ю. М.) говорили, що він дав достатню реляцію і хоче вказати на винуватців; однак через спротив мазурів не погодилися на такий висно-

вок, бо всі є в стані оскарження, а цієї реляції не визнають як достатню. Перервали хід справи депутати від литовського війська...

Знову порушили пилявецьку справу, бо одні потужно боронили ухвалену постанову, а інші відкладали її до кращого часу, аби радити тільки про порятунок Речі Посполитої. Деякі домагалися продовження сейму, відкинувши час, у котрому нічого не вирішили. І на цьому змаганні прагнень і дійсності безсенсовно втрачали час...

12 лютого

...Краківський підсудок (С. Хжостовський — Ю. М.) доводив, що це приватні особи чинити приватний набір жовнірів, а Річ Посполита не мала з того нічого, бо (жовніри) відступили за Віслу. Пилявецька втеча стосується всіх, бо всі показали ворогові спину...

Київський воєвода (Є. Тишкевич — Ю. М.), взявши слово, сказав про недавню реляцію сандомирського воєводи, що звинувачення і донесення Заславського ні в якому разі не могли стосуватися ані руського воєводи, ані ломжинського старости, що нібито вони стягнули на своїх плечах ворога до табору. Нагадав власні заслуги і Вишневецького, давні й нові, ...Сандомирський підсудок, слуга Заславського (Станіслав Сисницький — Ю. М.) запевняв, що реляція сандомирського воєводи була правдива, і як обіцяв назвати втікачів, то повністю виконає..., майже вказав тих, хто із страху, тікаючи перед козаками, перепливав води..."

(Radziwitt A. S. Pamietnik o dziejach w Polsce-Warszawa, 1980 — t 3 — с. 114-113, 178-179, 184, 187-188).

№2

1648-1652. — Уривки з польського літописця кінця XVII ст., вміщеного в фамільну книгу князів Опалинських.

"...Року 1648...

Під Костянтиновом битва.

19 вересня. Під Пилявцями була війна з козаками. Військо, над котрим був регіментаром князь Домінік Заславський з паном Остророгом, коронним підчашим, билося у той день, а в середу втекло, а найпершим втік князь, через що військо зазнало великої шкоди. Ці вожді були призначені на конвокації".

№ 3

1652. — Уривки з німецької хроніки "Театр Європи"

"...Подальший опис ходу війни у Польщі.

...ми послідовно викладемо хід битви або ганебної втечі найкращих польських вояків від козацької і татарської армій...

У неділю 24 вересня (5 жовтня) зі Львова до Варшави, до королівського уряду прибув спішний кур'єр, з котрим прибули смутні вісті. Згідно з ними у минулу суботу, тобто 16 (26) вересня польський табір, у якому було близько 40000 душ піхоти й кінноти, став під командуванням князя Домініка у двох милях від Костянтинова. Від мольського табору приблизно в милі розташувалися козаки у невизначеній кількості. Про це говорив з гетьманом князь Вишневецький і висловив тоді таку думку: треба вдарити на козаків раніше, ніж татари з'єднаються з козаками. А татари силою у 20000 душ стояли тільки у 5 милях позаду козаків. Потім він попросив у Господа допомоги і на чолі 4000 рицарів і великої кількості піхоти, маючи 20 гармат, зважився вдарити. Але цей намір повністю суперечив намірам гетьмана Домініка, котрий не підтримував Вишневецького, бо вважав таке недоцільним через наближення татар, через що могла бути заподіяна певна шкода. З цього рішення можна зробити висновок, що обидва пани генерали порізилися через неузгодженість. Потім у понеділок 18(28) того ж місяця у козацькому таборі було вчинено понад 100 пострілів з великих гармат, що означало об'єднання обох націй. У вівторок рано козаки перевели свій загін у приблизно 3000 душ до іншого боку табору, щоб одурити поляків, роблячи вигляд, що мають атакувати. З свого боку гетьман послав 2000 душ, котрі були зустрінуті козаками, так що мало хто з них залишився живим.

Потім виступили козаки й татари з такою силою, що їм не можна було охопити оком, через що весь польський табір став у бойовий лад. У розпал битви стало видно, що 80 гармат так швидко вдарили на ворога, що на лівому фланзі, де якраз знаходилася німецька піхота, вдалося прорвати передові лави ворога і змусити його до втечі. Тут було захоплено 12 ворожих гармат. Але козаки, ар'єргард яких перевищував 50000 душ, швидко компенсували цю шкоду. Потім вони з такою силою вдарили на польський табір, що після двох годин рубки розпорошили і розбили правий фланг, яким комадував гетьман. Сам гетьман з 3000 душ відступив, хоч це і гостро засуджував князь Вишневецький, під командуванням якого знаходилася німецька піхота. Він вважав, що вони не повинні були відступати. Отже всі стали тікати в безладді і це сталося головним чином через дії гетьмана.

Мудрий князь Вишневецький на чолі 6000 душ, переважно кінноти, боронився до ночі. І хоч вони тяжко вистояли в той день, але вночі мусили відступати на 5 миль, доки не стали на зручному місці, оточеному великим озером і болотом, через що до них

було неможливо підібратися. Тим не менш, знайшли, що такій великій ворожій силі і тут не можна буде протистояти. Тому князь Вишневецький звернувся до кращих рицарських людей, з тим, що вони мають вірно стояти за вітчизну, як належить чесним воїнам, дав їм нагороди і сказав, що до такого мізерного стану їх ганебно призвели гетьман та інші. Вони просили Бога змилюватися над ними і змогли переконатися у тому, що він їм нині врятував життя.

Потім у четвер, котрий припав на 21 вересня (1 жовтня) на світанку переможні козаки пішли до гармат, біля яких знаходилася німецька піхота. Вона протягом ще двох годин мужньо боронилася, але через людей не могли використати всі гармати. Хоч вони добре боронили позиції, але все ж не зберегли їх. Всі вони були тут потім порубані, було втрачено 72 гармати, 1200 центнерів пороху, весь обоз, дві діжки з грошима. Загинуло близько 10000 солдат...”

Theatrum Europaen Frankfort-am Mein, 1663 — т 6.

1648, вересня 19. — Табір під Пилявцями. — Лист шляхтича Конашевського до шляхтича Нахорського.

“Пишеш в. м., мій пан, щоб ми давали знати перед полуднем, якби козак став (поблизу) і якраз в полудень він став. Повідомляю в. м. моему м. пану, що вчора в суботній день князь його м. з й. м. паном хорунжим коронним (А. Конецпольським — Ю. М.) підступив під козацький табір під Пилявці. Тоді проти нього виступив Ганджа на чолі кількох тисяч, але зазнав значної поразки, бо й сам поліг на полі бою і брат Кривоносів і ще півтори тисячі, а живцем було взято кількадесят козаків. Вчора з гарматами і з усім (що належить до гармат), наступали проти них, що дай Боже, аби щасливо і з безсмертною славою князя й. мості, добродія нашого, було. До цього князь й. м. ледве спонукав їх мостей. Щогодини сподіваємося на прихід орди. Прийшло повідомлення, що вже біля Животова табір ночував у милі від козаків. Питав: “Чи далеко цей Животов?”. Відповіли, що у чотирьох милях за Немировим”.

(Держархів у Кракові. — Зібрання Русецьких. — § № 41. Арк. 205. — Копія др. пол. XVII ст. Переклад з польської. Тексту передує заголовок, зроблений копійстом: “Копія листу від й. м. п. Конашевського з табору 19 вересня до й. м. п. Нахорського. “Другий список даного листу вміщено теж у тому рукописі на арк. 74, але у дещо скороченому вигляді).

1648, вересня 19. З-під Костянтинова. — Лист шляхтича Анджея Жолкевського до шляхтича Божицького⁹

“У четвер ми стали під Костянтиновим, де залишалося 20000 козаків для оборони від наших переправи. Зразу люди й. м. пана хорунжого коронного, котрі йшли попереду, напали на них біля переправи в милі від міста. В кількох халупах їх запалили по кількадесят. Як тільки настала ніч, вони повтікали з Костянтинова. Зжальте Боже! Назавтра у п’ятницю ми мали стати, щоб решта війська переправилася, а воно є дуже великим, як ніколи, навіть і під час Хотинської війни (1621 р. — Ю. М.). Роз’їзд його м. пана Зацвіліховського ходив під їхнє військо, котре стоїть лише у трьох милях від нас, чекаючи на татар. Вони чекають на прибуття татар з години на годину, яким обіцяють за це взятих недавно в полон в’язнів, особливо жінок шляхетського стану, а потім і з нашого війська. Його м. пане Зацвіліховський розбив їх за мою маєтністю ігнатами і 500 їх, не рахуючи поранених, взяв живцем; самих реєстровців взяв у полон 15 душ і козацького писаря війська. Полонені кажуть, що козаки чекають на татар, у котрих тепер байрам, але після цих свят сподіваються на них. Ми в суботу до них певно рушимо, до Пилявців, а в неділю неодмінно хочемо дати їм битву. Якщо ж до них не придуть татари, то вони (вирішили) на раді тікати в ліси; але чернь пильнує старшини, а старшина чинить з ними великі сварки. Я вчора послав свою челядь на роз’їзд з паном Голубом. Але чи дасть Господь Бог добру справу, бо козаки мають велику здобич, котру наші часто здобувають у них на частих роз’їздах. У таборі дуже дорого коштує хліб. Гарнець пива — 10 гр., а меду — злотий.

Анджей Жолкевський, р(укою) в (ласною)”.

(Держархів у Кракові. — Зібрання Русецьких. — № 41. — Арк. 71. — Копія. Тексту передує заголовок, зроблений рукою копіїста: “Від його м. пана Жолкевського до пана Божецького (?) з-під Костянтинова 19 вересня 1648”).

1648, вересня 23. — Тернопіль. — Лист шляхтича Вельгостовського до львівського підкоморія В. М’ясківського.

“У минулу суботу була сутичка з цим гультайством під Пилявцями, у котрій полягло на місці щонайменше 10 тисяч, крім тих, що потопилися у річці, над якою вони стоять. Пан Хміль і старшина замкнулися у тамошньому пилявецькому замку, а всю чернь поставив на чоло проти нашого війська, давши їм двох полковників: Ганджу і шляхтича Закревського, котрі обидва загинули у цій битві. Вже цього дня був би кінець війні, коли б пани гетьма-

ни наказали вступити в бій всьому війську, але ледве три або чотири тисячі князя його м. Вишневецького і пана хорунжого коронного виступило проти такого великого селянського натовпу. Все ж думаю, що це вчинили їх мості не без великих підстав, не наказавши битися всьому війську. Кажуть, що нібито теж мала бути усобиця між панами. Всі пани обложили це гультяйство так, що вони нізвідки не зможуть брати провіант і вже чернь прислала просити про милосердя, обіцяючи Хмельницького і всю старшину видати. Тієї ж ночі, з суботи проти неділі, наші зробили потужні шанці під цим замочком і поставили там кілька тисяч піхоти як німецької, так і цієї, польської, при кількох десятках гармат, завдяки чому одним потужним ударом цей замочок мав бути знищеним.

У неділю рано була нарада про те, що чинити далі. Однак думаю, що вчора мала бути остання і щаслива битва, що дай Господи Боже.

Цей же слуга приніс універсал від князя його м. до того війська, котре ще йде сюди, щоб тут в цих краях під Сатановим ставали табором з його мостю паном Синявським, бо його м. пан Мінор затримався під Озоковцями і тутешня хоругва й. м. пана старости гродецького. Тербовельський повіт стає на Могильницьких полях. Після чого надія на милість Божу і дасть Господь Бог, що ми осядемо в своїх домах, тільки в м.м. м. пан в Млиновцях будеш мати сторожу. І нинішньої ночі я чекав на вісті". (Держархів у Кракові. — Зібрання Русецьких. — № 41. — Арк. 73-74. — Копія. — Тексту листа передую заголовок, зроблений рукою копіїста: "З Тернополя, від його м. пана Вельгостовського до його м. пана львівського підкоморія 23 вересня 1648").

В.В. ДЗЬОНИК
м. Хмельницький

СЛАВНА БИТВА ПИЛЯВЕЦЬКА

Під Пилявцями (нині село Старосинявського р-ну Хмельницької області) в середині вересня 1648 року відбулася третя переможна битва Визвольної війни українського народу 1648-1654 років. Дві попередні відбулися під Жовтими Водами та під Корсунем. Пилявецька битва відрізняється від битв, що їй передували, насамперед, рівнем оперативно-стратегічного її вирішення. Так, під час битв на Жовтих Водах та під Корсунем вирішували-

ся лише оперативні завдання, а саме, розгром загонів польсько-шляхетського війська і вихід на західний кордон козацької землі, якою був тоді Білоцерківський полк. Битва ж під Пилявцями була складовою концепції виснажливої війни, яку обрав Б. Хмельницький влітку 1648 р., як основного засобу боротьби з Річчю Посполитою.

Напередодні битви у Польщі помер король Володислав 1У, прихильний до козаків, і державний уряд послав до Хмельницького своїх послів, щоб умовитись, а сам тим часом почав скликати шляхетне військо проти козаків. Найстаршим над послами був Адам Кисіль. Бачучи велику силу, що гуртувалася навколо Хмельницького, уряд Польський вислав посла і до Московського царя-прохав його допомогти Польщі в боротьбі проти козаків. Лист цей перехопили козаки, і Хмельницький побачив тоді, що перемовинами тими поляки хочуть тільки прогаяти час, поки надібають собі допомоги. Тоді Хмельницький покинув умовлятися із поляками, подався з Білої Церкви (де в цей час він знаходився) і дійшов до р. Случ.

Шляхетне військо стояло табором коло р. Пиляви. Над ним було аж три начальники — “регіментарі”: князь Заславський, князь Конецпольський і князь Остророг. Усі ці князі були великі пани, але нікчемні вояки, і козаки сміялися з них, мовлячи: “Зібралася перина, дитина та латина козаків воювати”. Заславського прозвали периною за те, що був дуже ніжний і тендітний, Конецпольського — дитиною, бо був ще молодий (ледве 20 літ мав) і через те палкий, а Остророга латиною — за його вченість. До трьох верховних головнокомандуючих сейм прикомандирував ще 32 радники із титулами “військових комісарів” із необмеженими повноваженнями. Під їх хорогви зібралось біля 60000 самої шляхти, а з ними без числа челяді і возів з усяким добром.

Один із сучасників цих подій писав: “Шляхетські” щити, сунани, бунчуки, палаші і мечі блистіли золотом; від безлічі срібла ломились намети, ящики і столи. За словами цього ж автора, створювалось враження, ніби шляхта прийшла сюди не на бій, а на весілля або на яке-небудь інше торжество. Бенкетували і гуляли пани наче в себе дома. “На-що нам гармати, — вигукували п’яні пани, — коли ми розженем це холопство канчуками: не помогай Боже, ні нам, ні козакам, тільки дивися, як ми трошитимемо це бидло!” Так вигукували вони, вихваляючись один перед одним.

Хмельницький із своїм військом став у Пилявецькому замку, по другий бік річки. До цієї битви він готувався заздалегідь і дуже

ретельно. В першій половині липня була проведена мобілізація, в результаті якої в козацькому війську зібралось до 120 тисяч чоловік. Зосередження і розташування головних сил української армії прикривалися авангардними групами козацьких військ, очоленими полковниками Максимом Кривоносом, Ганжою і Гирею.

Маневруючи на Поділлі і Волині, ці українські авангардні сили розгромили польські залоги і кількатисячні війська Ієремії Вишневецького, Тишкевича і значну залогу міста Бара, оволодівши його фортецею, а також Полонним, Костянтиновим, Махновкою та ін., після чого приєдналися до головних сил української армії.

Обидва війська розділяла річка Пилявка або Іква, через яку пролягала гребля. Її зайняв невеликий козацький загін, а основні сили були розташовані на деякій відстані від греблі.

8 вересня почалися перші сутички. Вивчивши обстановку і визначивши численність противника, Хмельницький вирішив здати греблю — з тим, щоб заманити частину військ противника на правий берег, розділити сили ворога.

Ввечері 11 вересня козацький загін, що захищав греблю, покинув її. Через греблю переправились кілька шляхетських полків, в тому числі Сандомирський і Київський. Їхні командири поспішили донести гетьманам, що правий берег “очищений від козаків”. На правому березі поляки створили плацдарм, який був відділений від головного козацького табору невеликим приярком.

Протягом 12 вересня відбулися “герці”, тобто двобої: козацька старшина вважала ознакою рицарської честі викликати ворога на “герці” і часто практикувалися в цьому в перервах між великими битвами. Звичайно козак-сміливець або навіть загін козаків наближались до ворожого табору і закликали до “герцю”, якщо ніхто не відгукувався, то противнику з глузуванням і криками кидали звинувачення в боягузстві, нікчемності, мізерності.

На світанку 13 вересня українське військо разом з прибувшою напередодні татарською Белгородською ордою почало наступ на противника. Не витримавши натиску козаків, поляки кинулись до греблі. В цей час по греблі відкрила вогонь козацька артилерія. Щоб втримати плацдарм на правому березі, поляки намагались перекинути туди нові частини. Але останні наштотувались на відступаючих через греблю жовнівів.

Біля греблі утворилась пробка. В страшній тісноті одні польські частини напірали на другі. Зображуючи становище, що склалось біля греблі, польський сучасник писав: “Коли великий загін гусарів підійшов до греблі, то із-за неможливої тісноти гусари...

навіть пік своїх підняти не могли, прийшлося їм безтолково борознити піками землю, а прапорами замітати грязь, якої тут було хоч відбавляй. В цей час козаки взяли наші позиції за греблею, знищивши там всю піхоту разом з пушками; не вціліла також ні одна із кінних хоругв, що переправилась на цей берег”.

У цей критичний момент головний польський табір, що був розташований на лівому березі річки, атакували частини Кривоноса, що раптово появились у нього в тилу. Польсько-шляхетне військо було наголову розбите. Безталанні воеводи ледь самі врятувалися. Конецпольський втікав переодягненим в селянське плаття. Заславський, втікаючи, загубив знак своєї військової влади — булаву, Остророг — капелюха і канчук. Рештки розбитого під Пилявцями польсько-шляхетного війська тікали так швидко, що одні за троє діб опинилися у Львові (за 300 км від Пилявців), інші, як зазначив польський сучасник, “зупинились тільки біля самої Вісли, щоб обтерти піт і заспокоїти стукаючі подібно важкому молоту серця.”

Козакам дісталися величезні трофеї: біля 100 гармат і гаківниць (рід лискалок), багато пороху, вогнестрільної і холодної зброї, панцирів, а також возів, доверху завантажених різним добром — золотими кубками і блюдами, срібними ваннами і чайниками, грішми, дорогими хутрами і одягом, харчами і напоями, винами, наливками і медами.

Битва на річці Пилявка мала величезне значення в ході Визвольної війни. Вона послужила новим могутнім поштовхом для розгортання визвольного руху в західній частині України. В результаті розгрому польсько-шляхетських військ під Пилявцями від польських панів було звільнено Поділля і Волинь.

І.О. БРОВЧУК
м. Полонне

ПОХІД М. КРИВОНОСА ПО ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ

Події Визвольної війни на Волині 1648-1654 рр. недостатньо викладені в історичній літературі. Приступаючи, безпосередньо, до розгляду подій Визвольної війни, необхідно розглянути причини, під впливом яких проходила боротьба українського народу на Волині. Однією з них було погіршення соціально-економічного становища селянства. Воно характеризувалось посиленням феодальної експлуатації. На Волині переважали великі магнат-

ські володіння. Для прикладу, 18-ти феодалам належало 18 процентів місцевих димів (будинків, хат, коминів).

Тут переважала фільварочно-панщинна система, при якій селяни зазнавали найбільшої експлуатації, не мали ніяких юридичних прав. З ними могли обходитись, як забажається пану.

Звичайно, з таким становищем селяни не могли миритись. Вони повставали проти панів, нападали на маєтки, вирубували панські ліси, знищували шляхту. Такі повстання спалахують в 1630, 1640 роках. На це панський уряд відповідає репресіями, які ще більше погіршують становище селян. Значно посилюється в першій половині ХУ11 ст. релігійний гніт, а також і національний.

Все це призводить до того, що під час Визвольної війни Волинь стала ареною, де розгорнулася боротьба народних мас не тільки проти польської шляхти, великих магнатів, а й проти своїх феодалів, які не менше польських панів обдирали свого "брата".

На розвиток народного повстання впливало швидке збільшення війська Б. Хмельницького, який, крім того, проводив багато походів для розширення боротьби. Так, на Волині з'явився з своїми загонами М. Кривоніс, який прийшов через Брацлавщину.

Повстання, які сколихнули Лівобережну Україну, Брацлавщину, Поділля, примусили шляхту шукати собі притулку на Волині, де знаходились значні сили польського війська.

Щоб проникнути в центр Волині, військам М. Кривоноса необхідно було взяти приступом Полонне, яке служило ключем до Волині. Хоч місто було сильно укріплене, але М. Кривоніс штурмом оволодів ним. Це відкрило шлях до дальшого просування в глибину Волинського воєводства.

Після цього польську шляхту-охопив великий жах. Крім того, події в Полонному викликали серйозну стурбованість в Львові: якщо добре укріплене Полонне не змогло вистояти штурму, то і ми тут, напевно, не витримаємо.

Під впливом цих подій на Волині розпочинаються повстання, утворюються численні загони. М. Кривоніс меншу частину свого війська відправляє на допомогу повстанцям. З рештою він відправляється дещо південніше, до важливого стратегічного пункту — Старокостянтинова, який знаходився якраз на кордоні між Подільським і Волинським воєводствами. Важливе стратегічне становище цього міста враховувала і шляхта. Головнокомандуючим польськими військами був призначений Домінік Заславський.

У першій половині липня тут були сконцентровані загони, які-

ми командували Корицький і шляхтич Суходольський. Та ще підійшла королівська гвардія на чолі з литовським обозним Осинським. 13 липня в Розсолівку (15 кілометрів від м. Старокостянтинова) прибуває загін Вишневецького і Тишкевича. Завдяки розвідці, М. Кривоніс і Б. Хмельницький були обізнані про концентрацію сил ворога.

Метою Кривоноса, в т.ч. загонів Ганжі і Гирі було не допустити об'єднання польських сил, розбити їх і відкинути. Тому вже 16 липня М. Кривоніс підійшов до Старокостянтинова і розташував військо на правому березі р. Случ, а табір з гарматами — на відстані милі до міста.

Протягом понеділка Вишневецький утримувався від бою, знаючи, що козаки за ніч добре вкопались. У вівторок знову вирішено дати бій, маючи війська всього 15 тисяч. Козаків нараховувалось до 40 тисяч, але велика частина серед них була не навчена військовій справі.

На раді було вирішено відступати, бо, за свідченням полоненого козацького сотника Полуяна, на допомогу Кривоносу йшов Хмельницький. Таке підкріплення прибуло 17 липня.

Міщани добре сприйняли козаків, таємно доставили в їхній табір продукти. Дізнавшись про це, Вишневецький стратив 40 міщан. Цей факт викликав ненависть до нього.

Кривоніс готує війська до наступу. Частина їх він відправляє в тил ворога, щоб не дати йому відійти.

Битва з об'єднаними магнатськими загонами закінчилась повною перемогою козаків.

Поразка польських військ під Старокостянтиновом дала змогу армії Кривоноса просунутись в глибину Південно-Східної Волині. В другій половині липня загопи М. Кривоноса захопили важливі міста: Ізяслав, Корець, Межиріч. Значну допомогу козакам при штурмі цих міст надавали селянські купи та загопи. Визвольний рух в цей період досягає найбільшого піднесення.

Д.С. ЛІЩУК
м. Старокостянтинів

ПОЛІТИЧНІ МАНЕВРИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

На етапі Визвольної війни влітку 1648 р. Богдан Хмельницький, з одного боку, закликав трудящі маси до боротьби, а з іншо-

го — прагнув контролювати їхні дії, обмежити антифеодальну спрямованість народних виступів, не виявляв бажання підтримувати соціальні гасла селянства (якраз навпаки: за умови переходу феодалів на бік Війська Запорозького він був ладен допомогти їм тримати в покорі підданих селян і міщан, примушувати виконувати “звикле послушенство”). Наприкінці липня — в першій половині серпня становище Хмельницького залишалось досить складним. З одного боку, характер відносин із польським урядом спонукав його до пожвавлення переговорів, і це знаходило розуміння й підтримку з боку заможного козацтва та значної частини старшини, а з іншого — стрімкий розвиток антифеодальної та національної боротьби зумовив масове влиття до лав його війська селян та міщан, а вони ж бо рішуче виступали проти замирення з Річчю Посполитою.

Навіть опинившись в скрутній політичній ситуації, правлячі кола Польщі не виявили політичної мудрості у справі визнання за українським народом права на свою державність, що відкривало б шлях до вироблення тих чи інших принципів її перебування у складі Речі Посполитої. Навпаки, вони прагнули будь-що перешкодити її утворенню, хоча вона вже стала реальністю.

9 серпня 1648 р. Б. Хмельницький звернувся в листі до комісарів (польських посланців) на чолі з Адамом Киселем із згодою зустрічі для переговорів в околицях Старокостянтинова. Дод. 1. Здавалося, переговори ось-ось розпочнуться. Проте на цей час їм уже протистояли дві різні за своїм характером, але діючі в одному напрямі сили. Це, з одного боку, десятки тисяч повсталих селян та міщан, які заперечували будь-які переговори, а з другого — маси войовничо настроєної шляхти, головним чином із українських земель, яка покладала надії лише на шаблі та поривалася до битви, аби добре провчити “зарозуміле холопство”. Проти переговорів виступало і магнатсько-шляхетське угруповання, очолюване Вишневецьким. Хмельницький не міг не рахуватись із настроями переважної більшості свого війська.

Для Богдана Хмельницького не були таємницею настрої в польському війську, які разом із ворожими діями жовнірів аж ніяк не підтверджували миролюбних запевнень А. Киселя. Швидко нарощування сил в обозі, розташованому лише за 80-90 км від українського табору, також не давало особливих підстав вірити в бажання королівського уряду розв'язати конфлікт шляхом переговорів.

Готуючись до битви, Хмельницький виходив насамперед із

реальної оцінки співвідношення сил. Він не міг ігнорувати незрівнянно вищої військової підготовки і досвідченості жовнів, котрі протистояли десяткам тисяч селян із його війська. Крім того, доки не підійшла татарська орда, в його розпорядженні не було кінноти, яка могла б зійтися у відкритому бою з польськими вершниками. З огляду на все це Хмельницький обрав єдино правильну у своєму становищі тактику активної оборони табору, щоб вмотати сили ворога та, дочекавшись підходу татар, завдати потужного контрудару.

Битва розпочалася 11 вересня 1648 р. запеклими сутичками за греблю через р. Іква. Надвечір 12 вересня прибув татарський загін.

Коли 13 вересня надійшли повідомлення, що козаки з татарами вийшли в тил польської армії, її керівники остаточно втратили голову. Не очікуючи на збір усього війська, польські воєначальники найняли в провідники слугу Брацлавського старости й покинули поле бою. Вночі рядові жовніри дізналися про наступальні дії козацьких полків і татар, а також про залишення їх воєначальниками, що викликало в них страшену паніку.

Довідавшись про залишення жовнірами обозу, Хмельницький не відразу повірив у перемогу. До рук козаків потрапили тисячі возів, 92 гармати та велика позолочена й обсипана коштовним камінням булава Заславського. За свідченням деяких джерел, вартість трофеїв перевищувала 7 млн. злотих, але ганьба, якої зазнала Річ Посполита, оцінювалася більш ніж на тисячу мільйонів. Перемога українського війська була повною.

Невдовзі після здобутої перемоги Хмельницький скликав старшинську раду для обговорення нової політичної програми. Перед гетьманським урядом гостро постало питання вироблення плану наступних дій. Уперше в історії не лише Визвольної війни, а й України в цілому виникли сприятливі умови для визволення з-під іноземного гноблення всіх земель українського народу та об'єднання їх у межах єдиної незалежної держави.)

Перемога під Пилявою стала новим поштовхом до всенародного повстання, яке невдовзі охопило всю Україну. Це підтверджує Самовидець у своєму "Літописі...": "...И так народ посполитий на Україні послышавший о знесенню войск коронних і гетьманов, зараз почалися купити в полки не только тіє, которіє козаками бивали, але хто й нігде козацтва не знал...".

Вже у другій половині вересня 1648 р. після таких успіхів у боротьбі проти Речі Посполитої, гетьман починає замислюватись

над поширенням влади Війська Запорозького на всі землі, де проживало українське населення. В період осені Хмельницький впри- тул підійшов до формування програми визволення всіх україн- ських земель та об'єднання їх під своєю булавою, але не висунув їх як найнагальніше політичне гасло.

Розгромивши польське військо та вирушивши до західних ра- йонів України, Хмельницький мав намір перш за все добиватися обрання на польський престол того претендента, який був би го- товим шукати порозуміння з Військом Запорозьким, а згодом, уже в ході переговорів домагатися від польської сторони визнання створеної на визволених землях козацької Української держави, яка б користувалася широкою автономією в межах Речі Поспо- литої.

Очевидно, це була остання надія Богдана на можливість роз- в'язання даної проблеми шляхом переговорів, і вона, ця надія, ґрунтувалася на переоцінці реалістичних тенденцій у політиці правлячих кіл Польщі стосовно України, їхньої здатності піти на визнання за нею таких же прав, які у складі Речі Посполитої мали Литва і власне Польща.

Примітки:

1. Літопис Самовидця.-К.: Наук. думка, 1971.-207 с.
2. Аркас М. Історія України-Руси.-К.: Вища школа, 1993.-414 с.
3. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети.-К.: Варта, 1995.-336 с.
4. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет).-К.: Либідь, 1993.-504 с.
5. Шевчук В. Козацька держава.-К.: Абрис, 1995.-392 с.

Додаток 1

1648, серпня (9) 19. Уладівка

Лист до польських комісарів з повідомленням про згоду про- вести комісію під Костянтиновом.

Переклад

Ясновельможні, а нам вельми милостиві панове комісари Речі Посполитої.

Бачить бог, що ми, як спочатку не бажали нічого лихого Речі Посполитій, а навпаки, віддавали будь-яку повинність і послух, так і тепер, хоч мусили вдарити на того, хто на нас невинних на- пав. Однак пам'ятаючи, що кров християнська не повинна біль- ше литися і ворог наш, дивлячись на це не повинен тішитися, ми, а також татари, повернули було назад. Але саме в цей час князь й.м-ть Вишневецький нерозумно і нерозважно напав на нас і не по-християнському і не по-рицарському над людом нашим хрис- тиянським, над невинними душами, люте тиранство й жорсто-

кість учинив, наказавши не тільки невинних християн, але й духовенство на палі сажати. Недивно було б, коли б це зробив такий простак, як наш Кривоніс, який не може себе стримати, хоч ми не дозволяємо йому ніякого свавілля чинити, міста палити й руйнувати. Аджеж то двоє різних людей. Інша річ у нас, при самій голові, хоч ми й нижчі з народження, але про господа бога пам'ятаємо, бо жоден з панів поляків, хто потрапив до наших гетьманських рук, не замордований, і всі живі, як старі, так і молоді, і ті, кого я тепер у полках заставав і хто з їх м.п., послали в.м., м.п., їхати хотів, ми вільно відпускали. А щодо комісії, як ви в.м. пани зволите писати, щоб ми місце зустрічі призначили, то, порадившись з їх м.п. послали в. мм. панів, як і раніше за Костянтиновим охоче, в.м., м.п., чекатимемо. Дай боже, щоб з милостивої ласки і старань ця зустріч щасливо і якнайшвидше відбувалася. У своєму листі ваша вельможність зволите нагадувати про те, щоб обидва війська стояли здалека одне від одного. Це правильно, і раніше комісія так відбувалася, а не з великим почтом, як в.м.п. обіцяли. Власне, я під Костянтиновим найбільше хотів би зустрітися, де зблизька ми порадимось і домовимось між собою, як все найкраще має бути, з чого господь бог нехай буде прославлений. А ми як раніше, так і тепер залишаємося вірними слугами і підданими Речі Посполитої. Затим з службою своєю якнайпокірніше віддаємося в. панам.

Даний з Уладівки, дня 19 серпня 1648 року в.м. наших панів покірні слуги Богдан Хмельницький, гетьман, з Військом Запорізьким.

П.С. СКАВРОНСЬКИЙ
м. Бердичів

КОЗАЦЬКІ ЧАСИ НА БЕРДИЧІВЩИНІ

Події козацького періоду, коли український народ боровся за свою незалежність, не обійшли стороною й територію сучасної Бердичівщини — країни Південно-Східної Волині. Тут хвилями прокочувались могутні козацько-селянські повстання, які мали антифеодальне та національно-визвольне спрямування. Наш край пам'ятає славних синів, які вели вперту боротьбу за свою незалежність в роки Визвольної війни 1648-1657 рр. (6, с.3).

Після перемоги козацько-селянської армії під Жовтими Водами та Корсунем на українських землях з небаченою швидкістю

поширювалося полум'я визвольної боротьби, охоплюючи все нові й нові райони. Влітку 1648 року спалахнули повстання й на території Південно-Східної Волині. Особливо активізувалася боротьба народних мас, коли І. Вишневецький зі своїм військом наприкінці травня 1648 року переправився в районі Любеча на Правобережжя і пройшов на Брацлавщину. В ході боротьби з ним та місцевою шляхтою повстанці на чолі з Максимом Кривоносом визволили багато населених пунктів, в тому числі Бистрик і Бердичів (8, с. 41; 10, с. 18), зруйнувавши при цьому замок і монастир (5, с. 165). В складі загонів Максима Кривоноса билися проти польсько-шляхетських військ жителі Бистрика (5, с. 191), Голодьок (сучасна Мирославка) (5, с. 182) та інших навколишніх сіл. Вже наприкінці червня — на початку липня 1648 року вся територія Бердичівщини контролювалася повсталим народом.

У ході боротьби селяни й міщани оголошували себе козаками, організовували повстанські загони, оскільки соціальна організація запорізького козацтва найбільш відповідала їхнім поглядам на справедливе життя і ґрунтувалася на таких демократичних принципах, як заперечення феодально-кріпосницької залежності, рівність у праві володіння землею, широка участь козаків в органах самоуправління (10, с. 19-20).

Загони М. Кривоноса завдали поразки військам І. Вишневецького біля Старокостянтинова в липні 1648 року, потім здобули сильно укріплені фортеці Меджибіж і Бар (8, с. 43).

Велика битва між козацько-селянською і польсько-шляхетською арміями відбулася у вересні 1648 року біля містечка Пилявці (тепер село Пилява Старосинявського району Хмельницької області). Жорстокий бій завершився повним розгромом ворога (8, с. 44-45).

Після здобуття Львова Б. Хмельницький в листопаді 1648 року вступив в переговори з польським королем під Замостям, зняв облогу цієї фортеці й повів селянсько-козацьку армію на Подніпров'я. Шлях цієї армії пролягав через Бердичів (10, с. 23). Наступала деяка пауза в ході бойових дій. Територія нашого краю фактично стала прикордонною смугою, що розділяла польські та українські війська.

У березні 1649 року Б. Хмельницький розмістив свої два полки аж на правому березі річки Случ, що викликало незадоволення польської шляхти, яка не хотіла миритися з втратою маєтків. В травні польські загони несподівано напали на територію козацької України і захопили прикордонну смугу. Але вже в кінці трав-

ня 1649 року Б. Хмельницький з українською армією підійшов до Бердичева і очистив територію від шляхти та відновив тут козацький устрій (10,с.24).

За Зборівським мирним договором (серпень 1649 р.) Б. Хмельницький змушений був піти на зменшення території України, і Бердичівщина відійшла до Польщі (10,с.24). Шляхтичам було дозволено повертатися до своїх маєтків, і на Бердичівщині знову з'явилися польські магнати, які поверталися з своїми військовими загонами.

17 жовтня 1660 року біля містечка Слободище, що поблизу Бердичева, гетьманом Юрієм Хмельницьким було укладено договір з Польщею, який увійшов в історію під назвою Слободищанський трактат. Його суть зводилась до того, що Чернігівське, Київське і Брацлавське воєводства мали отримати автономію у складі Речі Посполитої: влада мала належати виборному гетьманові, податки і прибутки — залишитися в Україні; мала бути армія в 60 тис. чоловік; польські війська не мали права переходити кордон з Україною, а якщо переходили, то поступали під командування гетьмана; католицька і православна церкви визнавалися рівними (5,с.663; 9,с.104-105).

Територія Бердичівщини тісно пов'язана з подіями козацько-селянського повстання під проводом Семена Палія (1702-1704 рр.)(6,с.3). Так, в жовтні 1702 року у Бердичеві та біля нього зосередилися загін кварцяного війська на чолі з Д. Рущицем, полки надвірних козаків магнатів Потоцьких та шляхетське ополчення Київського воєводства під керівництвом житомирського старости Й. Корчевського та овруцького старости Ф. Потоцького (3,с.68). На світанку 16 жовтня 1702 р., коли значна частина шляхти та жовнірів міцно спала після чергового бенкету, до Бердичева підійшло козацько-селянське військо. Зав'язалася кривава битва в 7 кілометрах на схід від Бердичева на західній околиці села Семенівка (4,с.113). Повстанці завдали нищівної поразки каральному війську. Рушиц з частиною війська зачинився в міському замку, та козакам вистачило чверті години, щоб захопити замок. Ворог втратив дві тисячі чоловік. Козаки оволоділи містом, захопили весь обоз, коней, артилерію і казну шляхти (4,с.114). В бою за Бердичів активну участь взяли селяни навколишніх містечок, зокрема Котельні, Слободищ, П'ятки та інших (3,с.68).

Перемога під Бердичевом означала, що увесь Житомирський повіт Київського воєводства перейшов під владу С. Палія. Посто-

явши деякий час у Бердичеві, повстанське військо повернулося до Білої Церкви (3, с. 68). Крім того, ця перемога значно додала авторитету й популярності самому С. Палію. В народі його величали не інакше, як гетьманом (3, с. 69).

А в липні 1704 р. під Бердичевом стояв табір гетьмана Мазепи, який запросив до себе С. Палія. Останній, нічого лихого не маючи в гадці, прибув з невеликим загоном в табір гетьмана. Увечері 31 липня за наказом Мазепи Семен Палій був схоплений й закований у кайдани. Його звинуватили в зраді і кинули у в'язницю, що знаходилася у Бердичеві (3, с. 72). Причиною цього факту була розбіжність у поглядах Мазепи та С. Палія на тогочасні складні суспільні події та роль в них козаків (7, с. 95).

Пам'ять про козацького лицаря — талановитого народного керівника, невмируща в народі. Постать С. Палія оспівана в народних піснях, думах та переказах.

Події народного повстання 1702-1704 рр. під проводом С. Палія знайшли своє відображення при розробці першого герба міста Бердичева. Право мати свій герб Бердичів отримав разом з наказом про заснування в ньому міської думи і магістрату. Розробити герб міста було доручено київському губернському землеміру, який в 1846 році подав малюнок герба та пояснення до нього. На малюнку поряд з зображенням Меркурієвого жезла і бігового коня, що символізувало велику внутрішню і закордонну торгівлю, та рогу достатку — щедрість місцевих плодів, було подано зображення козака, що тримає в руці спис — увічнений образ Семена Палія (3, с. 59). На жаль, зображення герба не збереглося до нашого часу, ми маємо лише його опис.

Голова Українського Геральдичного товариства Андрій Гречило пропонує, щоб сучасний герб міста Бердичева також мав зображення козака в шароварах, який тримає в руці спис, як символічне увічнення пам'яті про козацькі часи на Бердичівщині (2).

Не обминув Бердичівщину і гайдамацький рух. Так, в січні 1734 року гайдамацький загін діяв під Бердичевом (1, с. 77), а 9 червня 1750 року гайдамаки в кількості 120 чоловік напали на Бердичів і розправилися з шляхтою (1, с. 78).

Примітки:

1. Борисюк Н. "Гайдамацький рух і Житомирщина". // Козацькі часи на Житомирщині. — Житомир: Львонок, 1994. — с. 73-90.

2. Гречило А. У справі герба міста Бердичева. // Бердичів. 1998, 10 січня.

3. Давидюк В., Іващенко О. Герб на честь козацького лицаря. // Козацькі часи на Житомирщині. — Житомир: Львонок, 1994. — с. 59-73.

4. Іващенко О. Місце битви козацько-селянського війська з польсько-шляхетським каральним військом. // Козацькі часи на Житомирщині. — Житомир: Львонок, 1994. — с. 113-114.

5. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. — Київ, Головна редакція УРЕ, 1973. — 726 с.

6. Козацькі часи на Житомирщині. — Житомир: Льонок, 1994. — 128 с.

7. Монастирецький Л. Козацькі та гайдамацькі мотиви в художній літературі. // Козацькі часи на Житомирщині. — Житомир: Льонок, 1994. — с.90-97.

8. Павленко В., Поліщук Ю. Максим Кривоніс — сподвижник Б. Хмельницького. // Козацькі часи на Житомирщині. — Житомир: Льонок, 1994. — с.32-48.

9. Поліщук Ю. Історією пам'ятне. // Козацькі часи на Житомирщині. — Житомир: Льонок, 1994. — с.103-105.

10. Поліщук Ю. Події визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького на Житомирщині. // Козацькі часи на Житомирщині. — Житомир: Льонок, 1994. — с.15-32.

Г.Г. КОБИЛЬЧАК
м. Полонне

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА 1648-1654 рр. НА ПОЛОНЩИНІ

На початку 1648 року вся Україна вибухнула вогнем визвольної боротьби проти польсько-шляхетського панування. Після перемоги під Жовтими Водами та Корсунем Б. Хмельницький направив на Поділля та Південно-Східну Волинь загони під керівництвом М. Кривоноса. Після того, як козацькі загони захопили Бердичів, Любартів, Чорторію, вони пішли 10 липня до міста-фортеці Полонного, в якій було 80 гармат та великі запаси пороху. Володар міста князь Любомирський саме тоді заново відбудував фортецю і вихвалявся, що війська тут можуть витримати навіть трирічну облогу.

Запеклі бої тривали три дні. 12 липня місто впало, козаки жорстоко розправилися з визискувачами-панами та орендарями. В цьому їм допомогли місцеві жителі. Про допомогу полончан козацьким військам говориться у романі Н. Левицького “Князь Єремія Вишневецький”. До Вишневецького, цього перевертня, ката українського народу, прибуває посланець з такими словами: “Рятуй нас, князю! Сталася страшна подія! — говорить один пан, ледве зводячи дух. — Кривоніс із своїми загонами напав на Полонне. Схизматики, українські міщани одчинили йому браму. Загін вскочив у містечко й запалив його відусіль навкруги”.

Про активну участь населення Полонного у повстанні під проводом Б. Хмельницького стверджує Петро Панч у творі “Гомоніла Україна”.

Невдовзі після звільнення Полонного тут побував Богдан Хмельницький.

Це відкрило шлях до дальшого просування в глибину Волинського воеводства.

Після цього польську шляхту охопив великий жах. К. Радзівіл, який з тривогою слідкував за розвитком повстання на Волині, повідомляв, що після взяття Полонного, шляхту, “такий охопив жах, що багато наших, покинувши замки, міста, містечка без всякої оборони залишили їх козакам: Заслав, Остріг, Корець, Тучин.

На сеймі в Польщі було зачитано лист Д. Заславського про взяття козаками Полонного і одночасно були повідомлені дані про те, що немовби Хмельницький уклав договір з Москвою. “Всі перелякані депутати” постановили послати А. Кисіля, який буде стояти на чолі комісарів, для переговорів з Б. Хмельницьким. Події в Полонному викликали серйозну стурбованість у Львові. С. Кушевич повідомляє до Варшави, що у Львові є загальна думка: якщо добре укріплене Полонне не змогло вистояти штурму, то й ми тут, напевне не витримаємо.

У багатьох народних думках, історичних піснях, присвячених визвольній боротьбі українського народу проти польської шляхти у XVII ст., знаходимо згадки про Полонне:

То вже ж козаки
І мужики
У неділю рано, богу помолившись,
Листи писали,
І в листах добре докладали,
І до пана Хмельницького
У Полонне посилали...

Читаємо у думі “Повстання проти польської шляхти”. Оспівуючи у думі “Курсунська перемога” розгром польсько-шляхетського війська, народ змалював перемогу і в Полонному:

Над Полонним
Не чорна хмара вставала,
Не одна пані-ляшка
Удовою зосталась.

Згадується місто і в історичній пісні про народного героя визвольної війни Данила Нечая “Ой з-за гори високої” та в інших думках і піснях.

У боях за волю і визволення наших земель не один лицар України зложив свою голову. Про це говорять козацькі могили по дорозі в Мирополь.

Тож не випадково, перебуваючи в Полонному, Леся Українка записала народну пісню про смерть козака:

“Ой, у полі жито копитами збито,
Під білою березою козаченька вбито.

Ой, убито, вбито, затягнуто в жито
Червоною китайкою личенько накрито”.

Територія краю не раз ставала місцем бою між повсталим народом та польсько-шляхетськими військами. В 1648 році тут діяли загони Колодки, а в 1649 році — полковника Донця. Козацькі застави знаходились на правому березі річки Случ. Ця територія відносилась деякий час до Звягельського полку (Звягель тепер місто Новоград-Волинський).

У 1656-1657 роках козацькі загони знову з'являються на території району. На Волині відбуваються бої з польсько-шляхетськими військами та татарами. В грудні 1666 року через Полонне та Лабунь пройшла татарська орда, спустошивши все на своєму шляху.

На Волинь від татар тікало багато подолян. Тут виникали численні слободи-поселення, які не обкладалися податками. Проти цього рішуче виступила дрібна і середня шляхта, що на своїх сеймах в 1679 та 1688 роках вимагала заборонити заснування слобод на Волині.

Сеймик Брацлавського воєводства у 1688 році протестував проти заснування слобод в Полонному, бо шляхта боялась, що сваволя хлопів, що там збираються, може заразити їхніх селян.

Не перебільшуючи ролі слобод у відбудові краю, потрібно сказати, що військові дії та татарські набіги, які відбувалися в 50-70-х роках, привели до значного зменшення населення, тому введення слобод в Полонному знову збільшило заселеність краю.

На початку 80-х років XVII століття починається відродження козацтва на Правобережній Україні. Воно стає не лише заслоном на шляху татарських напасників, але й виступає проти гноблення простого люду з боку польської шляхти. В середині 1682 року наказний гетьман Мирон поширює універсал, де писав, що король нібито віддав козакам Україну по річку Случ, що на цій території ліквідується панування шляхти, селяни звільняються від повинностей. Серед селянства починаються заворушення, які виходять за межі окресленої території. Королю довелося відправити на Волинь і Київщину війська, щоб не допустити поширення селянських рухів. З кінця 80-х років козаки активно включаються в боротьбу з польсько-шляхетським пануванням. Очолюють цю боротьбу фастівський полковник Семен Палій та його побратими Самусь, Абазин та Іскра.

XVIII століття було часом шляхетської анархії в Речі Посполитій. Як і скрізь в країні, на Полонщині магнати та шляхта во-

рогували між собою, захоплювали й знищували сусідські маєтки. Магнати на початку століття намагалися закріпити в своїх володіннях селян наданням їм на декілька років різних послаблень. Проте визискування простого люду все зростало. Вівся наступ на православну церкву.

В 1731 році засновується кармелітський монастир у Лабуні.

На утиски з боку польської шляхти та католицького духовенства український народ відповів посиленням боротьби, в авангарді якої було козацтво. У червні 1702 року починається визвольне повстання, яке через кілька місяців охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля та Волинь. На Волинь вирушив зі своїми загонами Самусь. Але шляхті вдалося стягнути значні сили під Ізяславом, Полонним та Чудновим і поступово придушити повстання. Виступи козаків і селян відбувалися і далі.

В другій половині XVIII ст. розпочинається гайдамацький рух на Україні. Дії гайдамацьких загонів охоплювали і територію краю. В 1768 році відбувся особливо великий виступ — Коліївщина. Польські пани жорстоко розправились з повстанцями. Наприкінці ХУІІІ ст. шляхетська Польща занепадала. Росія, Прусія та Австрія вдаються до її поділів. В травні 1792 року російські війська вступили на територію Правобережної України та швидко зайняли важливі міста, в тому числі і Полонне. В січні 1793 року в Полонне прибув генерал М. Кречетников, який був призначений командуючим військами на Правобережжі.

У березні цього року оголошено царський маніфест про включення Правобережжя до складу Росії. Територія краю спочатку увійшла до складу Ізяславської губернії. В 1795 році утворено Волинську губернію; більша частина території разом з Полонним увійшла до складу Новоград-Волинського повіту Волинської губернії.

В. МУДРИК
с. Зіньків

ЗІНЬКІВ В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1648-1654 рр.)

Активну участь у Визвольній війні разом з подолянами взяли і мешканці села Зіньків, яке в ХVІ — першій половині ХVІІ ст. було одним із значних міст Поділля, відіграло важливу роль в економічному та культурному житті краю.

Зіньків напередодні 1648 року входив до складу Подільського воєводства. За даними доктора історичних наук, професора Кам'янець-Подільського педагогічного університету, першого лауреата національної премії імені М. Грушевського В.С. Степанкова, у Зінькові, згідно з люстрацією 1629 року налічувався 831 двір, де проживало 4986 осіб.

Жителі Зінькова, як і інші мешканці краю, зазнавали жорстокого соціального і національно-релігійного гніту.

Протягом першої половини XVII ст. у зв'язку з розвитком фільварково-панщинного господарства помітно зростає соціальний визиск. Селяни працювали на панщині по 3 дні на тиждень влітку і по 2 дні взимку. Панщинні роботи виконували і міщани. Окрім цього платили чинш, несли підводну повинність, давали різні десятини тощо. Наростало національно-релігійне гноблення населення. Тому не випадково мешканці Зінькова разом з подільцями взяли активну участь в Українській національній революції.

Вирішальну роль у спалаху масового повстання селян і міщан Летичівського та Кам'янець-Подільського повітів Подільського воєводства відіграв визвольний похід по території Брацлавщини й півдня Волині наказного гетьмана, черкаського полковника Максима Кривоноса і, зокрема, його перемога 26-28 липня під Старокостянтиновом над 10-12-тисячною армією польських магнатів.

З другої половини липня у національно-визвольну боротьбу втягуються і мешканці Зінькова та його околиць.

До цього часу частина Поділля вже була звільнена від польської шляхти. Почався бурхливий процес творення полків за козацьким зразком. В кінці липня 1648 року нищити шляхетські маєтки прибули в околиці Бару полк Степка, а також відправлені Кривоносом з-під Старокостянтинова полки Габача й Брацлавця. Всі вони зібралися у районі Ялтушкова. Поза сумнівом, у лавах цих загонів повстанців перебували й мешканці Зінькова та його околиць.

Вранці 7 серпня під прикриттям туману повстанці пішли на штурм Бару. Вони завдали вирішального удару з боку від Замкових та Іванківських воріт, пробралися у середину лядського міста і майже знищили всю польську залoгу. 10 серпня повстанці оволоділи замком.

Особливої сили повстанський рух набув у межиріччі Калюса і Студениці. На берегах річки Ушиці боротьбу очолив Остап

Гоголь, прадід геніального письменника М. Гоголя, (можливо якимось чином зв'язаний з селом Гоголі, що північніше Віньковець). Зіньків перетворився у центр формування кількатисячного полку, який очолив міщанин Григорій (прізвище невідоме.)

Рух повстанців на Поділлі отримав назву опришківського. На початку вересня 1648 року одним з його центрів виступає Зіньків. На території Летичівського й східної частини Кам'янецького повітів почалося формування Подільського полку з центром у Барі, який став адміністративно-територіальною одиницею Української Держави, що починала створюватись на звільнених від поляків землях. Сильного удару було завдано панщинно-феодальній власності на землю. В краї розпочалося становлення вільного селянського землеволодіння, що відкривало шлях до утворення господарств фермерського типу.

У зв'язку з укладенням у середині листопада 1648 року українським гетьманом Богданом Хмельницьким перемир'я з польським урядом й відступом українських полків у центральні райони України, з середини грудня перейшли у наступ на Поділлі польські війська. Кам'янецький староста П. Потоцький "вогнем і мечем" почав відновлювати польсько-шляхетські порядки. Так, було повністю вирізано Дунаївці.

На початку 1649 року місто Зіньків стає місцем зосередження полків Лянцкоронського, Остророга, князя Синявського. На початку лютого поляки захопили Бар. Почалася боротьба місцевих козаків за повернення міста та його околиць до складу Української держави.

Та, згідно з умовами укладеного 18 серпня 1649 року Зборовського договору Богдана Хмельницького з польським королем, територія Подільського воєводства мала повністю повернутися до Речі Посполитої. Також татари отримали від польського короля дозвіл грабувати українські міста і села. Подільський народ був обезкровлений забиранням в ясир, не було кому рятувати і ховати людей. Серед спустошених та сплюндрованих міст був і Зіньків. Незважаючи на розташування у Барі залоги жовнірів під командуванням Б. Радзівіла, селяни і міщани краю відмовлялися визнавати польські порядки. Як підкреслював коронний гетьман Потоцький 1650 року у листі до короля, "з тих їх вчинків бачу, що вони неодмінно хочуть скинути із себе ярмо підданства".

У березні 1651 року польська армія під проводом гетьмана

М. Калиновського зупинилася в околицях Бару, але під натиском козацьких полків змушена була через Зіньків відступати до Кам'янця. Все це призвело до повного спустошення Зінькова. Після захоплення козаками Бару та їх наступу на Кам'янець Зіньків увійшов до складу Української держави.

У зв'язку з поразкою української армії під Берестечком (28 червня — 10 липня 1651 року) населення Поділля зі зброєю в руках виступило проти відновлення польсько-шляхетського панування. Наприкінці липня 1651 року Потоцький змушений був залишити Бар. Це місто стає центром формування Подністрівського полку, підрозділи якого знаходились у Вінківцях, і, вірогідно, в Зінькові. Влітку 1651 року Зіньків, як і все Подністрів'я спіткало велике лихо: епідемія чуми, яка перекинулася з території Молдавії.

Після розгрому польської армії на початку червня 1652 року під Батогом знову спалахнуло повстання проти польського панування на Поділлі. Так, у джерелах знаходимо свідчення про розправи над шляхтою у Зінькові та інших містах. Прямуючи до Кам'янця, Богдан Хмельницький наказав подільському полковнику О. Гоголю звільнити територію Летичівського і Кам'янецького повітів від ворога.

На початку червня 1653 року Богдан Хмельницький зупинився табором під Баром і в середині місяця попрямував через околиці Зінькова у район Городка. Під час Жванецької кампанії у середині листопада 1653 року ставка гетьмана перебувала у Барі, а його союзника хана Іслам-Гірея під Зіньковом. Зрозуміло, що їх тривале перебування не могло не привести до подальшого спустошення Зінькова, хоча Богдан Хмельницький вживав рішучих заходів для припинення пограбування місцевого населення.

У листопаді 1654 року 30-тисячна польська армія перейшла у наступ проти Української держави і, прямуючи через Дунаївці, приступила до відновлення “вогнем і мечем” польських порядників. По дорозі на Бар її підрозділами було зайнято й Зіньків.

У квітні 1655 року почалося звільнення Поділля від польської шляхти. Ймовірно, в кінці квітня — на початку травня брацлавський полковник Михайло Зеленський послав козацький підрозділ для оволодіння Зіньковом. Проте визволити місто вдалося, очевидно, лише в кінці липня цього ж року, коли під Баром знову з'явилося українсько-московське військо на чолі з Б. Хмельниць-

ким. Саме в цей час мешканці Зінькова присягнули на вірність царю Олексію Михайловичу.

Л.В. БАЖЕНОВ
м. Кам'янець-Подільський

ПОДІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648-1654 РОКІВ НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Як відомо, 350 років тому Поділля і Південно-Східна Волинь опинилися в епіцентрі подій Визвольної війни та національної революції українського народу. Саме тут відбулася найбільша Пилявецька битва 1648 року, яка визначила весь подальший хід боротьби за свободу і незалежність України, пройшли криваві баталії під Бушею, Батогом, Вінницею, Баром, Полонним, Старокостянтинівом, Меджибожем, Кам'янцем-Подільським та в інших місцевостях краю, вивершилося велике протистояння української і польської армії 1653 року під Жванцем на Дністрі. Сюди водили козацько-селянські війська полки Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс, Данило Нечай та інші національні герої. Тому по праву Кам'янець-Подільська область 1954 року наіменована Хмельницькою.

Вищезазначені події у Волино-Подільському регіоні уже понад три сотні років знаходяться під пильною увагою вчених і краєзнавців. Проте даний науковий інтерес мав свої періоди піднесення і спаду. Його апогеєм стали друга половина ХІХ, 20-ті роки і друга половина ХХ ст. Станом на сьогодні найменш історіографічно узагальнені здобутки 50-90-х років ХХ ст. історико-краєзнавчого вивчення процесу визвольних змагань середини ХVІІ ст. Ці дослідження умовно можна поділити на чотири основні етапи: 1/ 50-ті — перша половина 60-х років — час визначних наукових звершень і виявлення всенародної зацікавленості в умовах широкого відзначення 300-річчя Визвольної війни в Україні; 2/ середина 60-х — початок 70-х років — період деталізації історико-краєзнавчих досліджень визвольних змагань у регіонах в зв'язку з підготовкою і виданням 26-томної "Історії міст і сіл УРСР"; 3/ середина 70-х — друга половина 80-х років — етап стабілізації й послаблення наукового інтересу до подій середини ХVІІ ст. в Україні; 4/ кінець 80-х — 90-ті роки — доба ренесансу й масового захоплення вивченням визвольних змагань, її докорінного переосмис-

лення в ході розбудови державної незалежності України та всенародного вшанування 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького і відзначення 350-річчя національної революції.

У ході окресленого нами першого етапу досліджень українською історичною наукою здійснено фундаментальне видання документів і матеріалів Визвольної війни 1648-1657 років¹, яке стало важливою джерельною базою для її вивчення на далеку перспективу, здійснено оприлюднення з її історії капітальних монографічних праць таких, як “Богдан Хмельницький” академіка І.П. Крип’якевича (1954)², “Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу” К.Г. Гуслистого (1954)³, “Визвольна війна українського народу під проводом Хмельницького” В.О. Голобуцького (1954)⁴, “Україна напередодні Визвольної війни середини XVII ст.” нашого земляка О.І. Барановича (1959)⁵, “Максим Кривоніс” О.П. Лоли (1957)⁶, “Іван Богун” Д.І. Мишка (1956)⁷ та ін. З одного боку, в цих виданнях утверджено до кінця 80-х років беззаперечну великодержавну ідею радянської політичної системи про кінець Визвольної війни в 1654 році та одержання очікуваної свободи у возз’єднанні України з Росією (інакодумці зазнавали переслідувань), а з другого, зацікавлений читач чи не вперше одержав змогу віднайти відомості про перебіг визвольних змагань середини XVII ст., зокрема на Поділлі та Південно-Східній Волині. Альтернативний підхід до оцінки Визвольної війни та більш докладний опис, скажімо, Пилявецької битви 1648 року були представлені в книзі Ю. Тис-Крохмалюка “Бої Хмельницького” (1954)⁸ й інших публікаціях учених західної української діаспори.

Однак справжнім поштовхом для розвитку краєзнавчого руху, досліджень й пошуків свідчень подій середини XVII ст. у регіонах та на місцях стало науково-популярне видання відомого українського історика О.М. Апанович “По місцях боїв Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.” (1954, 1955)⁹. Ця невелика за обсягом книга й досі є настільною для всіх зацікавлених науковців, аматорів, музейників, освітян, вона прислужилася для підготовки аналогічних видань на обласному рівні, для упорядкування і вшанування пам’ятних місць козацької звитяги й розвитку туризму. Прикладом такого наслідування на Поділлі та Південно-Східній Волині стало два видання місцевим ученим і краєзнавцем С.Д. Бабишиним “Путівника по визначних місцях Хмельницької області” (1958)¹⁰; добірка популярних нарисів про події Визвольної війни в обласній і районній пресі, яку здійснили

в середині 50-х — на початку 60-х років І.В. Гарнага (м. Кам'янець-Подільський), К.І. Терещук (Шепетівщина) та інші краєзнавці.

Значно підвищалася роль та зросла вартісність історико-краєзнавчих досліджень під час другого етапу вивчення Визвольної війни середини XVII ст., зокрема, в зв'язку з створенням у 1966-1972 рр. книг "Хмельницька область", "Вінницька область" 26-томної "Історії міст і сіл УРСР"¹¹. Завдяки авторському колективу цих книг, який сперся у праці на кілька тисяч помічників з числа аматорів, учителів, архівістів, бібліотекарів й громадян, часто далеких від професії історика, практично в кожному нарисі про міста і села відображені факти і явища перебігу боротьби України за незалежність у XVII ст., що значно розширило наші уявлення про географію Визвольної війни, локалізувало і деталізувало її хід на місцях. При цьому автори не уникли в окремих нарисах фактологічних помилок, штучних прив'язок і прогалин у висвітленні конкретних обставин описуваних подій. Паралельно вчені й краєзнавці, як це здійснили О.Д. Степенко (м. Кам'янець-Подільський)¹², П.В. Михайлина (м. Чернівці)¹³ й інші, продовжували розробляти й публікувати розвідки з історії Визвольної війни на Поділлі, про боротьбу населення міст краю проти польсько-шляхетського панування в 1648-1654 роках.

У період відносного затишшя й заспокоєності у вивченні історії визвольних змагань в Україні у XVII ст., який припав на 70-80-ті роки, саме у Волино-Подільському регіоні спостерігалась активізація краєзнавчих досліджень і пошуків, зросла когорта вчених-фахівців і аматорів з даної проблематики. В цей час продовжували вивчати і оприлюднювати нові матеріали з історії Визвольної війни на Поділлі та Південно-Східній Волині такі відомі історики, як Ф.П. Шевченко¹⁴, П.В. Михайлина¹⁵, В.В. Грабовецький¹⁶, М.П. Ковальський¹⁷ та ін. Одночасно місцеві науковці В.С. Степанков (м. Кам'янець-Подільський)¹⁸, С.К. Гуменюк (м. Хмельницький)¹⁹ опублікували важливі для краєзнавців, освітян і для потреб туризму методичні розробки й путівники про пам'ятні місця подій Визвольної війни 1648-1654 рр. на Поділлі. В обласній та місцевій пресі Хмельниччини з'явилася низка наукових і популярних статей та нарисів С.К. Гуменюка про перебування на Поділлі Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Данила Нечая²⁰, про козацькі битви²¹, Н.К. Козлової (м. Кам'янець-Подільський) про облогу міста над Смотричем військами Богдана Хмельницького у червні 1652 року²² та інших краєзнав-

ців. Наприкінці третього етапу досліджень подій середини XVII ст. новий науково-теоретичний підхід до показу подій започаткував відомий історик В.А. Смолій (м. Київ) у розвідці “Місце, традиції Визвольної війни 1648-1654 рр. в антифеодальній боротьбі селян Поділля” (1987)²³. Загалом у 50-80-ті роки у підходах до вивчення історії визвольних змагань у XVII ст. в українській історичній науці виробилися формалізм, стандартні штампи й стереотипи, спрощення у трактуванні соціальних явищ та подій, які завели у безвихідь подальші дослідження даного періоду минувшини України.

З початком 90-х років молода незалежна Україна офіційно проголосила себе спадкоємцем національно-визвольних й державницьких традицій, закладених у боротьбі за свободу в середині XVII ст. В цих умовах перед історичною наукою відкрилися нові горизонти у дослідженні та переосмисленні історії Визвольної війни, небачено підвищився науковий і пізнавальний інтерес до її витоків і перебігу з боку краєзнавців, освітян, в суспільстві в цілому. Новий погляд в оцінці подій Визвольної війни презентували з початку 90-х років випускники Кам’янець-Подільського педагогічного інституту, нині академік В.А. Смолій і професор В.С. Степанков у працях “У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу” (К., 1992), “Богдан Хмельницький” (К., 1993, 1995) й ін. Насамперед, автори розширили хронологічні межі Визвольної війни до 1657 року і далі, обґрунтували весь комплекс визвольних змагань, як національну революцію в Україні, що мала окремі спільні риси з тодішніми буржуазними революціями в Європі, московсько-український договір 1654 року оцінили, як великодержавний з боку російського самодержавства, переосмислили історичну роль ряду політичних і військових діячів тієї епохи. Нове бачення подій середини XVII ст. в Україні підтримали і доповнили визнані фахівці Я.Р. Дашкевич, В.В. Грабовецький, М.П. Ковальський, Ю.А. Мицик, М.М. Кравець, науковці української діаспори, переважна більшість краєзнавців на місцях, хоча ще зберігають позиції й прихильники традиційної точки зору на Визвольну війну в дусі 50-80-х років ХХ ст.

90-ті роки ознаменовані каскадом наукових конференцій, симпозіумів, “круглих столів”, феєрією монографічних видань і наукових збірників з історії України XVII ст., тим паче, що у 1995 році масштабно вшановано 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, а в 1998 році — відзначається 350-річчя початку Визвольної війни українського народу. Зокрема, події виз-

вольних змагань XVII ст. у Південно-Східній Волині потрапили в поле зору учасників міжнародних і всеукраїнських конференцій “Минуле і сучасне Волині” (IV-IX-та, Луцьк, 1990-1998), “Велика Волинь: минуле й сучасне” (I-IV-а, Рівне, Луцьк, Житомир, Ізяслав, 1991-1994), “Острог на порозі 900-річчя” (I-VII-а, Острог, 1991-1998), “Берестецька битва в історії України” (I-VI-а, Рівне, 1990-1995) й ін. Розвиток Визвольної війни на Поділлі розглядався на таких відомих наукових форумах, як “УШ-1X Подільські історико-краєзнавчі конференції” (Кам’янець-Подільський, 1990, 1995), “1X-XVII Вінницькі обласні історико-краєзнавчі конференції” (Вінниця, 1990-1998), “Духовні витоки Поділля: Творці історії краю” (Кам’янець-Подільський, 1994), “Меджибіж: 850 років історії” (Меджибіж, 1996), “Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція” (1996) й ін. Крім того, дискусійні проблеми переоцінки перебігу подій Визвольної війни на Поділлі та Південно-Східній Волині розглядалися на спеціалізованих представницьких зібраннях вчених і краєзнавців, як конференції “Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.” (Дунаївці, 1992), в роботі яких взяли участь академік П. Т. Тронько, член-кор. НАН України Ф. П. Шевченко, В. С. Степанков й ін., “Пилявецька битва 1648 року в історії України” (Стара Синява, 1995), у збірнику матеріалів якої поряд з статтями відомих фахівців О. М. Апанович, В. С. Степанкова та інших представлено розвідки 15 старшокласників Хмельниччини — членів Малої академії наук; науковий симпозіум “Поділля і Південно-Східна Волинь у контексті історії українського національного відродження” (Кам’янець-Подільський, 1995).

У 90-ті роки з-поміж розмаїтості публікацій з історії Визвольної війни на Поділлі та Південно-Східній Волині передують численні книги й статті у республіканських та місцевих виданнях, оприлюднених окремо чи у співавторстві В. А. Смолієм і В. С. Степанковим²⁴, написані на базі використання матеріалів українських і зарубіжних архівів. За науковий внесок та новаційний підхід у дослідженні визвольних змагань зокрема, В. С. Степанков удостоєний 1993 року премії НАН України імені Михайла Грушевського.

Не залишилися осторонь від дослідження подій Визвольної війни XVII ст. місцеві науковці й краєзнавці. Зокрема, О. Воронцов і А. Кончак (м. Вінниця)²⁵, В. С. Прокопчук (м. Дунаївці)²⁶, О. Ф. Дзьобан (м. Львів)²⁷ здійснили у 1994-1995 спробу узагальнити хід військових операцій на Поділлі, Я. Д. Козельський (Ста-

ра Синява) ще у 1990 році видав цікавий альманах-дайджест з життя козацтва в зв'язку з нашим краєм²⁸, виступив одним з організаторів наукових конференцій “Пилявецька битва”. Відомі краєзнавці Є. Д. Назаренко²⁹, Г. А. Черешня (м. Хмельницький)³⁰, В. Соха, Л. Максимов, І. Лаха (м. Городок)³¹, О. Сапожник (м. Славута)³², та інші присвятили добірку статей у пресі перебуванню Богдана Хмельницького і його сподвижників на Поділлі та Волині, А. К. Лисий³³ і В. А. Жмурко (м. Вінниця)³⁴, В. Гайбонюк (м. Стара Синява)³⁵, й інші аналізували особливості Пилявецької битви 1648 року та бої в березні 1651 року під Вінницею. Значний інтерес викликають фольклорно-етнографічні дослідження подій Визвольної війни в нашому регіоні зnanого краєзнавця А. В. Сваричевського (м. Хмельницький) і особливо його книга “От де наша слава” (1995)³⁶. Перелік таких публікацій можна продовжувати.

Таким чином, найбільш сприятливий і плідний період у дослідженні історії Визвольної війни XVII ст. в Україні й на Поділлі припадає на 90-ті роки. Характерною рисою цього явища є те, що героїкою середньовічної минувшини захопилася молодь, зросло нове покоління науковців і краєзнавців, позбавлених ідеологічної заангажованості й здатних з позицій історичної правди об'єктивно висвітлювати позитивні та негативні сторони визвольних змагань. При цьому в ряді праць молодих дослідників укорінюється тенденція в показі боротьби за незалежність України в XVII ст., ізолювати її від впливу та зв'язків сусідніх народів, ототожити їх з офіційною політикою урядів Росії, Польщі й інших держав Європи. Такий ізоляціонізм тільки применшує історичну роль багатогранного суспільного перевороту, як національна революція, визвольні змагання в Україні.

На порозі третього тисячоліття перед науковцями і краєзнавцями Поділля і Південно-Східної Волині постають нові перспективні завдання у дослідженні історії Визвольної війни XVII ст.: настав час археологічного і топографічного вивчення територій Пилявецької битви, Жванецького протистояння польських і українських військ та інших пам'ятних місць перебування в краї козацьких полків, продовжити з'ясування так званих “білих плям” у висвітленні даних подій і, нарешті, підготувати та видати фундаментальну монографію, яка б узагальнила здобуті знання з історії визвольних змагань в окресленому регіоні.

Примітки:

1. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т. — Москва, 1954. — Т. 1 — Ш;

- Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657. (Сост. И. Крип'якевич і др.). — К., 1961.
2. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — 534 с.
 3. Гуслистий К.Г. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. — К., 1954.
 4. Голобуцький В. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого. — М., 1954.
 5. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. — М., 1959.
 6. Лола О.П. Максим Кривоніс. — К., 1957.
 7. Мишко Д.І. Іван Богун. — К., 1956,
 8. Тис-Крохмалюк Ю. Вої Хмельницького. Військо-історична студія. — Мюнхен, 1954. — С. 83—105.
 9. Апанович А.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1954; Апанович О.М. По місцях боїв Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. — К., 1955.
 10. Бабишин С.Д. Путівник по визначних місцях (Хмельницької області). — Хмельницький, 1958.
 11. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. — К., 1971; Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. — К., 1972.
 12. Степенко О.Д. З історії подій визвольної війни 1648—1654 рр. на Поділлі//Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1968. — С. 10—13.
 13. Михайлина П.В. Борьба населения міст Поділля проти польсько-шляхетського панування на початку визвольної війни українського народу//Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1970. — С. 90—92.
 14. Шевченко Ф.П. Богдан Хмельницький на Поділлі//Тези доп. шостої Вінницької обл. історико-краєзнавчої конф. — Вінниця, 1988. — С. 16—17; Його ж. — Адміністративно-територіальний устрій Поділля під час визвольної війни українського народу 1648—1954 рр.//УІП Подільська історико-краєзнавча конф. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 67—69.
 15. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1559—1654 рр.). — К., 1975.
 16. Гравецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр. — К., 1972.
 17. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1978.
 18. Степанков В.С. Пам'ятні місця подій визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. на Поділлі. — Хмельницький, 1979.
 19. Гуменюк С.К. Історичні і пам'ятні місця Хмельниччини від Дністра до Південного Бугу. — Хмельницький, 1979; Його ж. — Історичні і пам'ятні місця Хмельниччини від Південного Бугу до Горині. — Хмельницький, 1979; Гуменюк С.К., Морський М.Д. Туристські маршрути Хмельниччини: Путівник. — Львів, 1983.
 20. Гуменюк С.К. Великий гетьман України//Рад. Поділля. — 1979. — 18 лип.; Його ж. — Вірний соратник Богдана (Данило Нечай)//Рад. Поділля. — 1979. — 13 січня; Його ж. — Полки водів Кривоніс//Рад. Поділля. — 1978. — 30 лист.
 21. Гуменюк С.К. Під проводом Богдана Хмельницького//Корчагінець (м. Хмельницький). — 1978. — 7,19 груд.; 1979. — 11 січ.
 22. Козлова Н.К. Історія одного літа//Рад. Поділля. — 1970. — 25 лют.
 23. VII Подільська історико-краєзнавча конф. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 66—68.
 24. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 1993, 1995; Степанков В.С. Антифеодална боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави. — Львів, 1991; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна в другій половині XVII-XVIII ст.: Проблеми Державотворення. — К., 1993; Степанков В.С. Витва під Пилявцями 1648 року//Військо України (Київ). — 1996. — 9—12. — С. 42—47.
 25. Воронцов О., Кончак А. Поділля у Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. — Вінниця, 1995.
 26. Прокопчук В.С. Поділля в період визвольної війни 1648—1654 рр.//Майбуття/м. Хмельницький/. — 1995. — 16.
 27. Дзьобан О.О. Поділля у визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького//Духовні витoki Поділля: Творці історії краю. — Хмельницький, 1994. — С. 80—83.
 28. З козацької скрині: Альманах-дайджест. Вип. 1. — Стара Синява, 1990.
 29. Назаренко С. Богдан Хмельницький і Поділля//Прибузька зоря/м. Хмельницький/. — 1995. — 26 жовт.
 30. Черешня Г.А. Богдан Хмельницький в історії Поділля//Прибузька зоря. — 1995. — 23, 25 лист., 14 груд.
 31. Соха В. Богдан Хмельницький у Сатанові//Соха В. Сатанів: Історичний нарис. — Хмельницький, 1991. — С. 42—45; Лаха І., Максимов Л., Соха В. Богдан Хмельницький у Городку//Городоцький вісник. — 1995. — 19 квіт.
 32. Сапожник О. Богдан Хмельницький, козацтво та Славутчина/Трудівник Полісся/м. Славута/. — 1995. — 14,18 жовт.
 33. Лисий А.К. Оборона Вінниці 1651 р. у висвітленні Миколи Костомарова//Десята Вінницька обл.

історико-краєзнавча конф. — Вінниця, 1991. — С. 30—31.

34. Жмурко В.А. Бої під Вінницею в березні 1651 р. // Там само. — С. 32-33.

35. Гайбонюк В. Перемога під Пилявцями — апогей повстання Богдана Хмельницького // Колос / м. Стара Синява / . — 1995. — 23 верес.

36. Сваричевський А.В. Чи не той-то хміль... /Б. Хмельницький в думках та піснях/ //Под. вісті. — 1995. — 10 серп.; Його ж. — От де наша слава. Фольклор про історичні події на Поділлі і Волині/. — Хмельницький, 1995.

О.П. ГРИГОРЕНКО
м. Хмельницький

В.А. СМОЛІЙ І В.С. СТЕПАНКОВ ЯК ІСТОРИКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Важливими віхами в науковій діяльності двох видатних сучасних українських істориків, уродженців нашого подільського краю Валерія Андрійовича Смолія і Валерія Степановича Степанкова, є фундаментальні дослідження актуальних проблем історії України ХУІІ століття, зокрема, Української національної революції.

Життєвий шлях і наукова діяльність цих двох істориків дуже тісно пов'язані між собою і логічно доповнюють один одного. Обоє є майже ровесниками, за час навчання в школі проявили виключні здібності у засвоєнні програмового матеріалу гуманітарного спрямування. Оскільки в уподобаннях переважала любов до історії, то вступили на історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Пануюча там атмосфера наукової творчості, демократичності, поваги до особистості студента, витворена викладацьким колективом й особливо завідуючим кафедрою загальної історії, доктором історичних наук, професором Л.А. Коваленком, сприяла розкриттю їх здібностей у навчанні й пробудженню інтересу до наукового пошуку. Роки навчання на історичному факультеті стали надзвичайно важливим етапом їх життя. Допитливих і працьовитих студентів вже з першого курсу помітив і запропонував працювати під своїм керівництвом професор Л.А. Коваленко, який проймався долями і болями інших, міг захопити ідеями молодих дослідників. Він виявляв талановитих студентів, пропонував їм теми курсових і дипломних робіт, консультував і давав наукове спрямування. Співпраця з цим відомим у всій країні науковцем і визначила їх подальшу життєву і творчу долю.

Після закінчення навчання в 1970 році В.А. Смолій працював вчителем історії, а в 1972—1975 рр. навчався в аспірантурі Ін-

ституту історії України НАН України. У 1975 р. він захистив кандидатську дисертацію. Молодого, перспективного науковця залишають працювати в зазначеному закладі на посаді молодшого наукового, а згодом старшого наукового співробітника. У 1985 р. В.А. Смолій успішно захистив докторську дисертацію. З цього ж року йому доручають керівництво відділом історії середніх віків. В липні 1991 р. він призначається заступником директора, а в грудні 1993 р. колектив обирає його директором інституту. В 1995 р. науковець стає дійсним членом (академіком) Національної академії наук України. В науковому доробку В.А. Смолія понад 400 наукових праць, у тому числі 10 індивідуальних і 18 колективних монографій. В 1997 р. указом Президента України В.А. Смолій призначений віце-прем'єр-міністром України.

Запрошення до авторських колективів фундаментальних праць з історії України В.С. Степанкова з провінційного Кам'янець-Подільського педагогічного університету засвідчує його авторитет у наукових колах країни. До цього визнання він йшов важкими і тернистими щаблями наукового сходження. В.С. Степанков пройшов шлях від асистента до професора, доктора історичних наук. У 1993 р. став лауреатом республіканської премії імені Михайла Грушевського. Наукові інтереси цього історика є різноплановими, але пріоритетна роль належить актуальним проблемам історії України XVII-XVIII століть.

В.А. Смолій і В.С. Степанков у співавторстві і індивідуально працюючи над трьома взаємозв'язаними фундаментальними проблемами української історії XVI—XVIII століть, опублікували монографії, статті і брошури, до яких в першу чергу необхідно віднести: “Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет”. — К., 1993; “Богдан Хмельницький”. — К., 1995; “Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648—1654 рр.)”. — Львів, 1991; “У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.” — К., 1993; “У боротьбі за створення незалежної держави”//Історія України: нове бачення. — К., 1995. — Т.1. — С.152—218; “Українське національне відродження. Створення козацької держави”//Історія України. — К., 1997. — С.77—113; “Стратегічний задум Б. Хмельницького та його реалізація в ході Пилявецької битви (21—23 вересня 1648р.)”//Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали науково-практичної конференції. — Стара Синява, 1995. — С.13—19; “Пам'ятні місця подій Визвольної війни українського народу 1648—

1654 рр. на Хмельниччині”. — Хмельницький, 1979. Що ж стосується головної причини панічного відступу поляків під Пилявцями, то В.А. Смолій і В.С. Степанков переконливо показали, що вона полягала не в морально-психологічній нестійкості їх командування та жовнірів, як прийнято вважати, особливо в польській історіографії, а в перевазі українців на полі бою. У листах і щоденниках учасників битви вони виявили чесні визнання того, що вона тривала майже весь день 23 вересня і була “великою”, що “не могла витримати сили ворожої”, “наступала велика козацька сила та гармати, які ледь не захопили”, “всі корогви розбіглися, бо козацтво з чола, а татари з флангів і тилу оточували”, “регіментарі через такий наступ ворога звели військо з поля” тощо. Ця перемога дозволила українському командуванню перебрати ініціативу у веденні воєнних дій, створила сприятливі умови для наступу до західних рубежів етнічноукраїнських земель з метою їх визволення й воз’єднання в межах національної держави.

Інтенсивне опрацювання В.А. Смолієм і В.С. Степанковим проблеми Визвольної війни уможливило з початком 1990-х років окреслити нові підходи до перегляду існуючої у вітчизняній історіографії концепції її періодизації. Подальше осмислення суті цієї епохального значення для української нації події дозволило їм переконливо довести наукову неспроможність теорії “воз’єднання України з Росією”, неправомірність обмежувати її закінчення 1654 р. й запропонувати принципово нову концепцію Визвольної війни, за якою події 1648—1676 рр. становили собою складові єдиного процесу боротьби за соборність і незалежність України. І в світлі її теоретичних підвалин ними зроблено успішну спробу по-новому висвітлити розвиток Визвольної війни, що дозволило відійти від усталених в 1950-1970-х рр. поглядів на зміст цієї події. Дослідники вважають, що за своїми масштабами, змістом, формами, характером і метою боротьби, якісними змінами, що відбувалися у політичному, соціально-економічному і духовному житті суспільства, подія, що розпочалась у 1648 р., становила собою не “повстання” чи “війну”, а “Українську національну революцію”, близьку до Нідерландської революції 1566—1609 рр.

Своїм науковим доробком В.А. Смолій і В.С. Степанков засвідчили, що в сучасній українській історичній науці вони є найбільш авторитетними дослідниками цього надзвичайно складного періоду вітчизняної історії. Зважаючи на те, що ці історики лише вступили в zenit своєї творчості, є всі підстави вважати, що вони збагатять історичну науку новими важливими відкриттями.

М.І. АЛЕЩЕНКО,
В.П. ЗАБОРОВСЬКИЙ
м. Кам'янець-Подільський

**ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ПРАЦЯХ
ПРОФЕСОРА ЛЕОНІДА АНТОНОВИЧА КОВАЛЕНКА**

Відомий український історик-професор Леонід Антонович Коваленко (1907 — 1985 рр.) з 1961 по 1985 рр. працював на кафедрі загальної історії історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Науковий доробок вченого складає понад 100 друкованих праць. Серед них помітне місце займають публікації, присвячені проблемам історіографії історії України. Основними працями з цієї проблеми є: "Конспект лекцій з української історіографії ХІХ ст." (Кам'янець-Подільський, 1964), "Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції" (Київ, 1983), серія статей з проблем історіографії історії України ХІХ ст. у колективній праці "Очерки истории исторической науки в СССР" (М., 1955, — Т.1; 1960.-Т.2; 1963,-Т.3) та науковій періодиці. У 1965 р. Леонід Антонович Коваленко успішно захистив у Київському університеті докторську дисертацію на тему "Демократичні течії в історіографії України ХІХ ст." У згаданих працях професор Л.А. Коваленко досліджує питання історіографії Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького.

Зупиняючись на історичних поглядах декабристів (Ф. Глинка "Зиновий Богдан Хмельницький или освобожденная Малороссия", дума К. Рилеева "Богдан Хмельницкий"), Л.А. Коваленко підкреслює, що автори даних творів високо оцінювали роль Богдана Хмельницького.

Л.А. Коваленко відзначає, що позитивно оцінював Визвольну війну автор "Історії Русів".

Розглядаючи погляди М.І. Костомарова, професор Л.А. Коваленко, виходячи з позицій радянської історіографії, піддає критиці останнього, що він не зрозумів значення "возз'єднання українських і російських народів".

Аналізуючи погляди російських революціонерів-демократів О.І. Герцена та В.І. Белінського, Л.А. Коваленко відзначає, що

вони високо оцінювали роль Богдана Хмельницького.

Характеризуючи історичні погляди Тараса Григоровича Шевченка на Визвольну війну, професор Л.А. Коваленко пише, що поет вбачав головною рушійною силою у війні селянство, підкреслював антифеодальний характер війни, позитивно оцінював плани Богдана Хмельницького — “геніального бунтаря”, “мудрого гетьмана”.

Аналізуючи історичні погляди російського революціонера-демократа М.Г. Чернишевського, професор Л.А. Коваленко вказує, що останній підкреслював важливість входження України до складу Московської держави.

Зупиняючись на історичних поглядах Івана Яковича Франка, Л.А. Коваленко підкреслює, що І.Я. Франко високо оцінював діяльність Богдана Хмельницького. Цікавою є думка І.Я. Франка, що Річ Посполита була неспроможною захищати Україну від усіляких загарбників.

Л.А. Коваленко зупиняється на праці російського історика М.М. Покровського “Русская история с древнейших времен”. Зокрема, в цій праці увагу Л.А. Коваленка привертає розділ “Борьба за Малороссию”. Один з параграфів розділу (“Казацкая революция”) М.М. Покровський присвячує Визвольній війні українського народу під керівництвом Б. Хмельницького. Війну автор оцінює позитивно, підкреслюючи особливу роль народних мас. М.М. Покровський схвально ставиться до Богдана Хмельницького, який, на його думку, забезпечив входження України до складу російської держави.

Багато уваги приділяє професор Л.А. Коваленко аналізу поглядів Михайла Сергійовича Грушевського. Виходячи з ідеологічних настанов того часу, Л.А. Коваленко характеризує його як буржуазного історика, який з “антинаукових позицій” розглядає історію України відірвано від історії Росії. М.С. Грушевський “піддається критиці за те, що негативно оцінює події Визвольної війни та вихваляє діяльність І. Мазепи.”

Віддаючи належне ґрунтовним дослідженням з питань історіографії Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького, що належать перу професора Л.А. Коваленка, справедливо відзначимо, що вони не позбавлені помилок, притаманних українській радянській історіографії. Перш за все автор обмежує хронологічні рамки Визвольної війни (1648—1654 рр.). Сучасна українська історіографія значно розширює хронологічні рамки війни (1648 — 1654 рр.). Крім того ці події трактуються як Українська

національна революція (Див. зокрема статтю В.А. Смоля та В.С. Степанкова “Українська національна революція 1648—1676 рр. крізь призму століть”//Укр. іст. журн. — 1998. № 1. — С.3—24.). Професор М.А. Коваленко не випадково відносить закінчення війни до 1654 року, адже в той час в українській радянській історичній науці панувала загальнодержавна точка зору, що Визвольна війна українського народу завершилась Переяславською радою (1654 р.), на якій відбулося возз’єднання українського та російського народів. Безумовно, в умовах тоталітарного режиму марно було б сподіватися на те, що професор Л.А. Коваленко висловить в літературі іншу точку зору. Варто нагадати, що в 1947 р. Леонід Антонович відчув на собі ідеологічний репресивний прес і змушений був з інституту історії АН УРСР, де він працював старшим науковим співробітником, переїхати на роботу до Житомирського педагогічного інституту. Крім того, в умовах того часу, аналізуючи погляди вчених на Визвольну війну українського народу, Л.А. Коваленко писав те, що відповідало партійним документам.

Не зважаючи на згадані помилки, які пояснюють відповідними обставинами, професор Леонід Антонович Коваленко зробив вагомий внесок у вивчення проблеми історіографії Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького.

Л. Г. МЕЛЬНИК
м. Київ

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ І ПОЛКОВОДЕЦЬ — У ВІТЧИЗНЯНИЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Величезна роль Богдана Хмельницького в історії нашого народу, як полководця і творця Української козацької держави в ході Великого повстання середини XVII ст. Його постать здавна привертала увагу вітчизняних істориків.

Так, першим, ставши на шлях творення національної концепції історії України, Михайло Максимович виробляв свій власний науковий (критичний) метод пізнання минулого, розробляючи наукові підходи до вивчення козацької доби, центральним явищем якої була Хмельниччина. Славетному гетьману Максимович присвятив свої чи не найголовніші праці: “Воспоминание о Богдане Хмельницком”, “Письма о Богдане Хмельницком”; значне місце характеристиці Хмельницького історик приділив також у

7. Зам. 2587

статті-відповіді М. Грабовському “О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII в.” У них вперше в українській історіографії, спираючись на критичне осмислення численних джерел, Максимович дав ґрунтовну характеристику великого гетьмана, визначив головні риси його особистості, навів численні факти з його біографії, показав керівну роль Хмельницького у Визвольній війні, його значення у вітчизняній історії. Правда, не слід забувати, що Максимович у своїх історіософських поглядах зазнав впливу романтичного напрямку європейської історіографії, представники якого розглядали минуле як низку героїчних діянь видатних людей свого краю. Звідси в істориків-романтиків — велика увага до героїчних особистостей, які втілюють національний дух, є носіями вільнолюбних ідеалів свого народу.

Говорячи про керівну й державотворчу діяльність Хмельницького, Максимович передусім показує його заслуги як вождя повстання: жодному з попередників Хмельницького не вдалося досягти того, чого досяг великий гетьман: “обидва розсварені половини козацтва /реестровики і запорожці — Л.М./ з’єдналися в колишню згоду — одним Богданом, й стали під його знамено одностайно, за цілісність своєї вітчизни Української”. Нарешті, під провід Хмельницького стали, окрім козацтва, яке, на думку Максимовича, було головною рушійною силою повстання, всі стани українського суспільства: “і шляхта, і духовенство, і міщанство, і простий народ або поспільство”. Велике значення мало й те, що найближчими соратниками гетьмана були українські шляхтичі, “знайомі з адміністрацією і політикою”.

Максимович погоджується з думкою Куліша про те, що “свідомість своєї особистості й почуття власної людської гідності” споміж українського народу були “надзвичайно розвинуті” в середині XVII ст., внаслідок чого за Хмельницького витворилося “однодумне громадянське суспільство”. Всі ці соціальні й моральні фактори сприяли утворенню — в ході Хмельниччини — козацької державності, творцем якої, на думку Максимовича, без сумніву був Богдан Хмельницький. Історик неодноразово вказує на діяльність гетьмана як правителя суверенної держави. Переяславсько-Московська угода 1654 р., на думку Максимовича, суттєво не змінила державного статусу України і характеру влади її гетьмана. Принаймні, до смерті Хмельницького царський уряд визнавав його не лише як вождя Війська Запорізького, але і як верховного правителя народу і держави.

Науковий підхід до вивчення життя й діяльності Б. Хмельницького започаткував також Микола Костомаров у своїй монографії “Богдан Хмельницький”, що вийшла першим виданням у 1857 р. Монографія — перша спроба у вітчизняній історіографії всебічно висвітлити, на основі великого фактичного матеріалу, воєнну й державно-політичну діяльність гетьмана. Книга Костомарова, поряд з названими вище працями Максимовича, є найбільш визначним дослідженням про Б. Хмельницького свого часу. Досягненням автора є визначення етапів внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності гетьмана, започаткування вивчення його суспільно-політичних поглядів. Разом з тим, помічаючи суперечливість і непослідовність в окремих діях гетьмана, Костомаров часто обумовлював це лише його особистими почуттями й намірами, а не об’єктивними реаліями тодішньої суспільно-політичної обстановки.

Інші вітчизняні історики ХІХ ст. ще більш критично підійшли до оцінок Богдана Хмельницького. Так, П. Куліш у своїй праці “Отпадение Малороссии от Польши” різко негативно оцінював дії Хмельницького. Створюється враження, що Куліш не стільки прагнув історичної істини, скільки вишукував існуючі та неіснуючі особисті вади гетьмана й похибки в його політичній діяльності.

Володимир Антонович у працях “Бесіди про козацькі часи на Україні”, “Характеристика деятельности Богдана Хмельницького” та “История малорусского козачества” — відмовляв Б. Хмельницькому у широких політичних задумах, у прагненні до створення суверенної держави. За Антоновичем, Хмельницький добивався лише розширення прав козацького стану, що й завадило йому повною мірою використати силу повсталого українського народу. Водночас історик високо оцінював Хмельницького як полководця.

У новій українській історіографії з поміж праць, присвячених гетьману Хмельницькому, безумовно, на наш погляд, виділяються дві: стаття М. Грушевського “Хмельницький і Хмельниччина”, що була видрукована у Львові у 1898 р., та монографія В. Липинського “Україна на переломі. 1657—1659 рр.”, яка вийшла друком у Відні 1920 р. Як відомо, діапазон досліджень Хмельниччини та діянь великого гетьмана практично охоплює все творче життя історика М. Грушевського — від 1898 р., часу публікації названої праці, і до початку 30-х років ХХ ст., коли вийшли УШ-Х томи його “Історії України-Руси”. Протягом цього часу проходив складний і суперечливий процес переосмислення Грушевським

“епохи Хмельниччини”, зародження ідеї її державницької концепції. Стаття “Хмельницький і Хмельниччина” — рання праця Грушевського, написана істориком, коли він ще перебував на позиціях народницької історіографії (про що він сам зазначав), а, отже, так би мовити, в класичному вигляді віддзеркалює підходи істориків цього напрямку щодо висвітлення постаті гетьмана Хмельницького.

Друга праця — є документальним дослідженням представника нового, державницького напрямку в нашій історіографії, а отже, виражає підходи цієї школи істориків до висвітлення й оцінки Б. Хмельницького.

Порівнюючи положення й оцінки обох видатних істориків щодо державотворчої й полководницької діяльності гетьмана Хмельницького, бачимо часто діаметрально-протилежні думки і висновки. Це визначалося різними історіософськими підходами обох істориків до національного історичного процесу. Так, якщо у Грушевського народ — центральний фактор історичної дії, а визначальним для історика є прагнення народних мас досягти максимуму задоволення своїх соціально-економічних інтересів, то на першому плані у В. Липинського є реалізація державно-національної ідеї українського народу. Звідси бачимо у Грушевського осуд Хмельницького за те, що його прагнення до утворення держави відбувалося за рахунок соціально-економічного пригнічення народу й вимагало від нього жертв. Історик звинувачує гетьмана за те, що не погоджував свої наміри з народом, орієнтувався на зовнішні фактори. У М. Грушевського гетьман Хмельницький постає політиком суперечливим і непослідовним у своїх діях. Хоч історик визнає й оцінює Хмельницького як талановитого полководця, гнучкого політика, видатного адміністратора, все ж висловлював сумніви щодо наявності — особливо у перший період повстання — якихось чітких планів державотворення. Створена Хмельницьким держава зрештою зазнала краху внаслідок того, що гетьман ігнорував соціально-економічні проблеми, не усував соціального антагонізму між старшиною і поспільством, більше того, своїми діями його поглиблював. Цей антагонізм використав царизм в своїй політиці послідовного обмеження суверенітету Гетьманщини.

В. Липинський, навпаки, характеризує Хмельницького як чи не найвидатнішим в українській історії державним діячем з огляду на його політичні, військові й організаційні здібності. Б. Хмельницький у Липинського — творець держави — Гетьман-

шини. Історик підкреслює у Хмельницького прагнення до створення гетьманату на династично-спадкових засадах, що могло б легітимізувати гетьманську владу. Сильна, необмежена гетьманська влада, на думку Липинського, послужила б регулятором і виразником інтересів різних станів тогочасного українського суспільства.

М. Грушевський вважав фатальною помилкою союз Хмельницького з Москвою. В. Липинський, навпаки, зазначав, що в реалізації гетьманської політики, спрямованої на відхід від ідеї козацького автономізму /в рамках Речі Посполитої/ у напрямку до будівництва самостійної держави, Переяславський акт був важливим позитивним етапом: він був укладений з однією метою — визволення Гетьманщини-України від Польщі.

З поміж сучасних досліджень важливе місце посідає монографія І. Крип'якевича “Богдан Хмельницький”. Історик з'ясовує основні віхи життя Хмельницького, його роль в підготовці й керівництві повстанням, характеризує його як видатного полководця, дипломата, державного діяча, котрий проводив гнучку соціально-економічну політику.

Серед праць, що вийшли в діаспорі, — книга О. Оглобліна “Думки про Хмельниччину”. Автор дає підсумкову характеристику гетьманові Хмельницькому: “переможний полководець і могутній володар, вождь української національно-визвольної революції і творець нової Української держави”. І далі: “Утворення другої — після старої княжої Української держави, — держави козацько-гетьманської, було вирішальним чинником для дальшого розвитку українського історичного процесу”.

Останнім часом — до 400-річчя гетьмана Хмельницького — вийшла монографія В. Смолія та В. Степанкова “Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет”. Автори виходять з рамок усталених канонів радянської історіографії в оцінках Хмельницького й Хмельниччини. Праця є спробою комплексного вивчення життя та діяльності Б. Хмельницького. Головну увагу звернуто на роль Хмельницького-полководця у Визвольній війні та створенні Української гетьманської держави. Підкреслюють величезне значення діяльності Хмельницького для подальшої історії українського народу. Автори не претендують на те, щоб свої положення і висновки вважати за доконечну істину, й слушно зазначають, що ґрунтовне й об'єктивне дослідження ролі гетьмана Хмельницького у вітчизняній історії, по суті, тільки розпочинається.

ЗАГАДКИ ГЕРБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

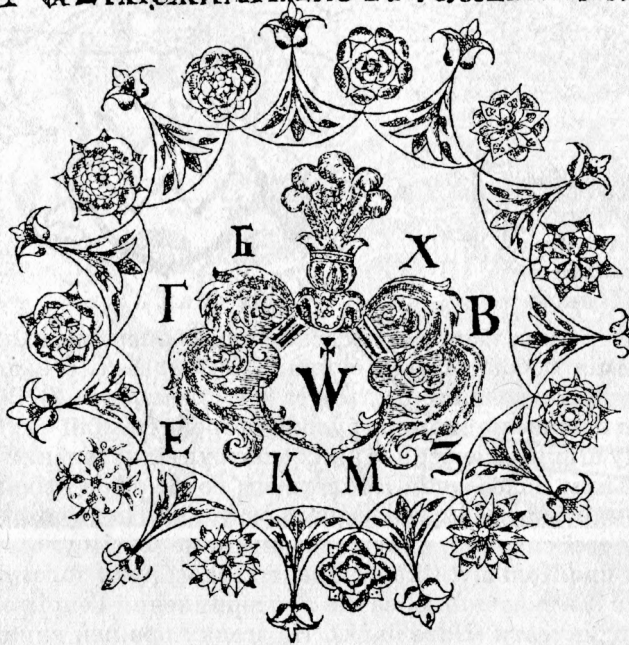
Питання про герб Богдана Хмельницького, на перший погляд, давно з'ясоване і постановка його з точки зору якихось загадок, можливо, де в кого з істориків викличе подив. І це цілком зрозуміло, адже ті багаточисельні історичні дослідження, присвячені особі гетьмана (М. Костомарова, Ф. Ревіти-Гавронського, М. Грушевського, М. Кордуби, І. Крип'якевича, Я. Качмарчика, Н. Полонської-Василенко, Ф. Сисина та ін.) стверджують, що гербом Великого гетьмана є “Абданк”.

Але, все ж таки, поряд з такими, досі не з'ясованими питаннями, як дата і місце народження Богдана Хмельницького, походження батьків, питання про герб теж залишається до кінця не з'ясованим. Неясність з цим гербом, на нашу думку, почалась ще з 1649 року, коли у вірші “На старожитний клейнод п. Хмельницьких”, вміщеному на титульному аркуші козацького реєстру, писар (очевидно за представленням самого гетьмана) визначив цей герб як “Абданк” (мал.1). Напис “На старожитний клейнод п. Хмельницьких” засвідчує той факт, що герб родовий. Але рід Хмельницьких не значиться в польській шляхетській геральдиці. І це є першою загадкою. Правда, її, в деякій мірі, прояснюють обставини, на які вказують іноземці А. Віміна і С. Грондський, які в різний час відвідували гетьмана в Чигирині.

Венеціанський посол Альберто Віміна в 1650 році писав: “За своїм станом він син шляхтича, який підпав під вигнання (баніцію) і був позбавлений шляхетського звання”. Посол шведського Короля Карла X Самуель Грондський, який був у Чигирині 1656 року, підтверджував, що Хмельницький народився від батька польського шляхтича, який, вчинивши якийсь злочин, був засуджений. Із-за цього, за правами королівства на кару “інфемії” (знеславлення) і будучи поза законом, лишившись всіх шляхетських привілеїв, направився в країну козаків. Цим, очевидно, і пояснюється те, чому Хмельницькі не значаться в польській шляхетській геральдиці.

Щодо другої загадки, то вона безпосередньо стосується самої назви герба Хмельницьких. Для її з'ясування слід вникнути в суть форми і змісту герба “Абданк”. Геральдисти знають, що герб “Абданк”, “Габданк” по іншому “Скорбек” або “Скуба” складається з

НА СТАРОЖИЊИ КЛЕНО П: ХМЕЛНИКЪ.

Старожинности, по тило галъ ли обновила
 не бѣлопомость гавно зковдстъ Бирка
 КЛЕНОТЪ котрий Хмелнцънихъ доприводитъ
 в Мѣстности, в Мѣст, в бѣстъ мотко втотъ маѣ
 Нежитъ: во АБЛАХЪ, зѣкатъ е. цоррой Породности
 Крестъ за фѣрѣмаментъ бѣнъ Хмелнцънъ Квности
 Незитничоний Криво в Христичахъ снѣ Пактѣст!
 Изънъ Породности Хмелнцънъ маѣ в порѣст:

Мал. 1.

Маль. 2.

Мал. 3.

двох срібних стропил, зі зрізаними денцями, оберненими до низу і з'єднаними між собою у формі букви. Поле червоне. В надшоломнику, над короною повторюється та ж емблема (мал.2). Відомо також, що вперше це знамено було присвоєно фамілії Скубів. Від цього роду пішли Скарбеки, з яких один був відправлений королем Польським Болеславом Кривоустим послом при дворі імператора Германського Генріха. Одного разу, коли імператор показував йому свої скарби і, хизуючись ними, не зовсім улесливо відгукувався про Польщу, Скарбек зняв зі своєї руки золоту обручку і кинув її в скарбницю, за що присоромлений Генріх змушений був подякувати (Наве dank). На згадку про цей випадок знамену Скарбека було надано назву "Габданк" або "Абданк". До цього герба було приписано багато шляхетських родин.

Таким чином, ми бачимо, що герб, зображений на листі козацького реєстру, відрізняється від "Абданку", вміщеним над основною фігурою золотим хрестом і має назву "Сирокомля". Щоправда, від геральдичної "Сирокомлі" герб Хмельницького відрізняється: над щитом чи картушем вміщено лише лицарський шолом з плюмажем, а не повторення гербової фігури (мал. 3).

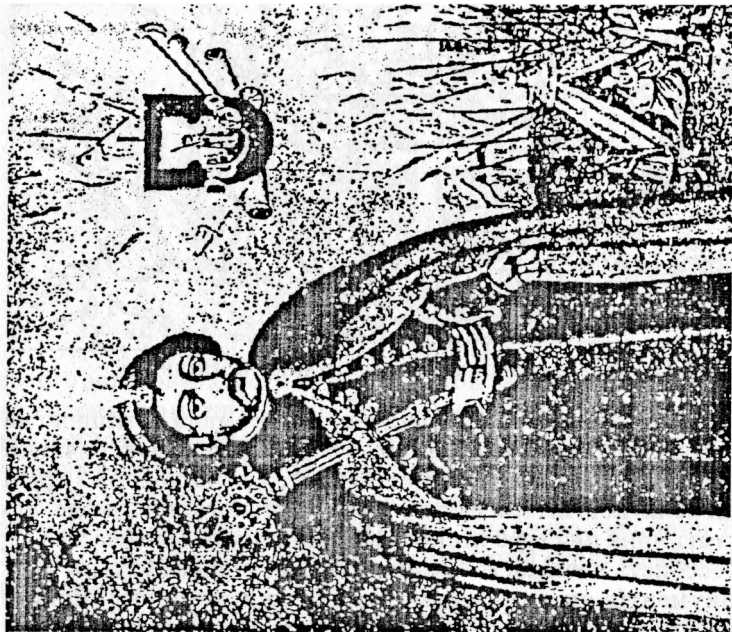
Історичне коріння герба "Сирокомля" сягає кінця XIV століття. В геральдичних книгах знаходимо відомості про те, що саме в той час цей герб був дарований витязю Сирокомлі в нагороду за мужній захист імені Христа перед язичниками, які зводили на нього хулу.

Цікавим є і той факт, що на прижиттєвих портретах Хмельницького зображено зовсім інший герб. Зокрема, на гравюрах

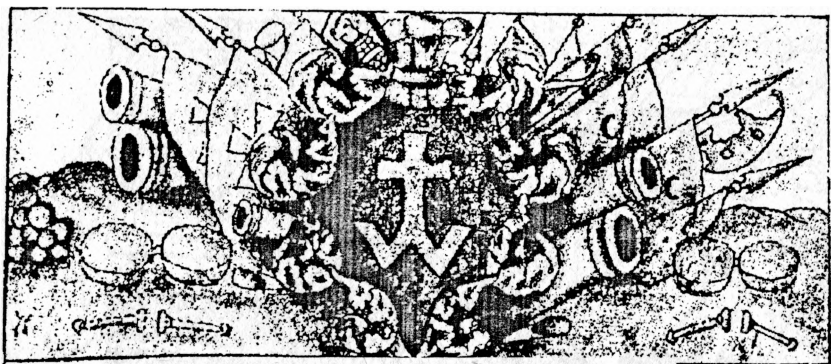

BOHDAN CHMIEL
S. R. M^{ty} Zaporobyc-
Gen. Williams Coug.

NICKY Exercitus
ensis Praefectus
Gen. Maffier exc. Austria

Маль. 4.

Герб Богдана Хмельницького, з літопису С. Виличка.

Вауманса і Гендуса поруч з зображенням гетьмана поміщено не родовий герб Хмельницьких, а герб, створений на основі печатки Війська Запорізького “козак з мушкетом”. І хоча навколо щита розміщені початкові літери титулу Хмельницького, зрозуміло, що до особи гетьмана цей герб ніякого відношення не має (мал. 4).

А ось особиста печатка гетьмана, якою засвідчено кілька майнових документів як ним самим, так і його дружиною, містить уже згадуваний герб “Сирокомля”. А це ще раз підтверджує той факт, що саме цей знак був гербом гетьмана.

Всі загадки гетьманського герба поки що залишаються без ясності. Крім цього потребують пояснення й інші питання. А саме: чому nobілітований польським сеймом Юрій Хмельницький вже після смерті батька отримує герб “Масальський”, який є видозміною батьківського герба? Чому герб Виговського такий близький до герба Хмельницького? Можливо, з часом, знайдеться відповідь і на ці питання.

А поки що продовжується використовуватись і в наш час розбіжність між назвою і зображенням герба Хмельницького. Це ми бачимо у сучасному Ордені Богдана Хмельницького, де знову ж таки зображується геральдичний знак “Сирокомля”, а в описі подається як “Абданк”.

Примітки:

1. Дашкевич Я. Родинний клан Хмельницьких. // Слово і час. №3 1996.
2. Костомаров М. Галерея портретів. — К., 1993.
3. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.
4. Лакиєр А.Б. Русская геральдика. — М., 1990.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т-2. К., 1992.
6. Смолій В.А., Степанков В.С. Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — К., 1994.
7. Сварник І.І. герб Богдана Хмельницького. // Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи. К., — Львів, 1991.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ.

Його слава козацька,
молодецька не вмере,
не поляже,
Так буде вона славна
поміж друзями — молодцями
Однині й довіку!

Хто був у Києві і йшов від Софіївського собору до Михайлівського золотоверхового монастиря, той бачив цього козака на коні, на високій кам'яній скелі. Грає під ним кінь як огонь, дуба стає, але міцно тримає його тверда рука гетьмана. Злетів перед військом, майнув булавою — гей десь-то стрепенулися козацькі полки!

Гей славне було Запорожжя всіма сторонами, а не було в нім славнішого від батька козацького, славного гетьмана Богдана Хмельницького, що ото стоїть на кам'яній скелі на вічні часи, на вічну пам'ять.

Один з найвидатніших дослідників тієї доби В. Липинський так характеризував його — “Богдан-Зіновій Хмельницький, який провів глибоку межу поміж добами історії України, поклав початок Української Козацької Держави, був найбільшим державним мужем, що його будь-коли мала Україна”.

Про життя і діяльність славного сина України, видатного політика, полководця Богдана Хмельницького ми дізнаємося із досліджень відомих істориків М.С. Грушевського, Івана Тиктора, Г.М. Крип'якевича, М.І. Костомарова та багатьох інших. Проте саме життя Б. Хмельницького овіяне легендами. Невідомо навіть точно, де й коли він народився.

Не підлягає сумніву, що походив Богдан Хмельницький з шляхетської родини, бо користався гербом “Абданк”, але з котрої частини України походив — невідомо. З усіх гіпотез найбільше заслуговують на довір'я дві: за одною — рід Хмельницького походив з Галичини, з Хмельника на Перемищині, бо в Галичині вже з XVI ст. зустрічаються Хмельницькі; за другою гіпотезою — рід його походив з Переяславщини; один із сучасників — князь Заславський — називав його “перейславським козаком” — дізнаємось із досліджень Н. Полонської-Василенко. Богдан Хмельницький дійсно

мав зв'язки з Переяславом: мав там власний двір, одружений був з переяславською мешканкою, Ганною Сомківною, брат якої пізніше був полковником Переяславським; там Хмельницький тримав до хрещення майбутнього гетьмана Павла Тетерю. З Переяславом зв'язані видатні події: 1649 року Богдан приймав там польських послів, а 1654 року відбулася там рада з московськими послами.

Рід Хмельницьких був незаможний. Батько майбутнього гетьмана, Михайло, служив у коронного гетьмана Жолковського в Жовкові, потім у зятя Жолковського, Яна Даниловича, на Львівщині, і переїхав з ним, коли його призначили старостою Корсунським та Чигиринським. Михайло Хмельницький був осадчим Чигирини та Лисянки. У Чигиринському повіті він був податковим писарем, а згодом — підстаростою. Під Чигирином мав хутір Суботів. 1620 року Михайло Хмельницький із сином Богданом-Зіновієм брав участь в поході на Молдавію і був вбитий під Цецорою. Його вдова одружилася вдруге з польським шляхтичем Ставицьким.

Можливо, що під час служби батька в Жовкові народився Богдан-Зіновій. Це було десь близько 1595 року. Вчився він спочатку в українській школі, потім в єзуїтській “латинській”, треба гадати, у Львові, де викладав доктор теології Андрій Гонцель-Мокровський, відомий письменник та проповідник. З тієї школи виніс молодий Хмельницький добрі знання латини. Наука закінчилася 1620 року, коли під Цецорою турки взяли його в полон і два роки протримали у Царгороді в тяжкій неволі. Викупила його мати. Після того Хмельницький служив, мабуть, у Чигиринському полку, одружився з Ганною Сомківною і господарював на хуторі Суботіві.

Про життя Богдана Хмельницького в наступних роках нічого невідомо. Очевидно, він здобув авторитет й зайняв поважне місце в козацькій громаді. 1637 року він був військовим писарем: підпис його є на акті капітуляції під Боровицею — 24 грудня 1637 року. Наступного року він їздив, як член делегації, до короля, а на підставі ординації 1638 року втратив уряд писаря і став звичайним сотником Чигиринського полку.

1644 року французький уряд закликав на військову службу українських козаків. Посол де-Брежі писав 21 вересня 1644 року кардиналові Мазаріні, що козаки мають дуже здібного полководця Хмельницького, якого поважають при дворі короля: “це людина освічена, розумна, добре знає латинську мову... він готовий

допомогти нам”. У 1645-1646 роках понад 2000 козаків перевезено до Франції, і вони брали участь в облозі Дюнкерхену. Треба гадати, що серед них був і Хмельницький. Всі ці факти свідчать про пошану, якою користався Хмельницький.

Року 1646 король Владислав IV заходився був творити коаліцію держав для боротьби проти Туреччини; але зустрів опозицію з боку польської шляхти. Тоді разом з канцлером Юрієм Оссолінським вирішив спровокувати Туреччину на воєнні дії нападом на них козаків. Для цього закликано до Варшави на таємну нараду 4-х козацьких представників: осаулів — Барабаша та Караїмовича і сотників — Нестеренка та Богдана Хмельницького. Король видав їм гроші, прапор і грамоту, якою дозволялося збільшити реєстр козаків до 12000. З цього плану нічого не вийшло, хоч зібрано тоді 16000 найманого війська. Сам канцлер зрадив таємницю, і сейм у жовтні 1646 року зажадав розпустити військо. Однак, для наступних подій ця таємна нарада відіграла неабияку роль: вістки про неї поширилися серед козацтва і стали ґрунтом для легенди, що король дивиться на козаків, як на своїх спільників у боротьбі з польськими магнатами.

До 1647 року бачимо Богдана Хмельницького, як цілком лояльного сотника, який користувався пошаною не лише в Україні, але й у Варшаві.

Раптом усе життя Хмельницького було зламане так, як часто траплялося в Речі Посполитій, де українці були “унтерменшами”. Можливо, якраз пошана, якою користувався Хмельницький при дворі Владислава IV, викликала ненависть до нього родини магнатів Конецпольських, вороже наставлених до українців. Олександр Конецпольський, з 1632 року Корсунський та Чигиринський староста, син коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, вирішив усунути нелюбого йому сотника. Тож підстароста Чигиринський, Чаплінський, учинивши “гвалтовний заїзд” на Суботів під час відсутності Хмельницького, зруйнував його, пограбував майно, забрав його другу жінку, а сина досмерти забив канчуками. Легальні заходи Хмельницького не дали жодних наслідків, а Конецпольський навіть дав наказ арештувати його і стратити. Лише приятель і кум Хмельницького, Станіслав-Михайло Кричевський, допоміг йому втекти з-під варті. З невеликим загоном козаків Хмельницький виїхав на Запоріжжя.

Ці нещастя, ця сваволя магнатів переродили Богдана Хмельницького: зі статечного, спокійного сотника він, позбавлений родини, маєтку, переслідуваний місцевою адміністрацією, став бун-

тівником, месником за власні образи. Болючі особисті переживання вивели його на історичну арену — він став на чолі повстання, повів запорізьке військо до перемог, підняв усю Україну, почав будувати українську державу.

Хмельницький виявився незвичайною індивідуальністю, людиною великого розуму й залізної волі, організатором від роду і володарем. Він визначався поривчастою вдачею, безоглядністю й енергією, умів опанувати маси, поробити їх своїм знаряддям, знав, умів свої полки навіяти духом відваги й завзяття. До війська притягав широкі народні маси, але не дозволяв їм безумну самоволю, всякий непослух карав гостро, нерідко й на горло. З юрби він умів вибрати найкращі елементи, із них творив дібрані реєстрові полки. Мав незвичайне знання людей, відкривав непомічені таланти, нарівні цінував козака, шляхтича чи селянина, у своїх штатах позбиравши весь цвіт тодішнього українського громадянства. Радо брав до війська чужих офіцерів, творив наймані відділи з німців, сербів, татар. Але з тієї різношерстної маси зумів витворити одноцільне українське військо, що з завзяттям і вірно служило своїй молодій державі.

Хмельницький був великим полководцем. У способах ведення війни був безоглядний, не признавав ніяких вагань, ні пересудів, кожний шлях, що вів до перемоги, був для нього однаково добрий. Він умів опановувати широкі простори й вів боротьбу широкими лініями. Не спинявся на малих перешкодах, не любив облягати замків чи “курників”, як він їх називав — а йшов просто на головні сили ворога. Його війська посувалися з незвичайною швидкістю, залишаючи не раз далеко позаду обози. Ворога вмів зайти несподівано і відразу бив на нього всією силою. Перемоги досягав скомбінованим наступом кінноти й піхоти: кіннота починала бій і витягала вороже військо в поле, піхота, обкопана в шанцях, сильним обстрілом нищила ворогів донещаду.

Хмельницький міг провести свої задуми, бо за ним ішли маси. Де тільки з'являлося козацьке військо, як стій підіймався народ, виступав протя шляхти, проганяв панів та їх урядовців, піддавався козацькій владі. Чимдуж повставали уряди на козацький зразок, організовувалися сотні, полки, творилося військо. Так було на Правобережжі, на Поділлі, в Галичині, на Волині, на Поліссі, навіть на Білій Русі.

Богдан Хмельницький був блискучим адміністратором. Він створив армію з конгломерату людей різного походження, прагнень, поглядів, моралі. Військова діяльність Хмельницького тіс-

но пов'язана з дипломатичною. Головна мета життя Хмельницького: здобути Україні незалежність.

Значення діяльності Богдана Хмельницького величезне, і для порівняння з нею тяжко знайти в історії паралелі. Не можна упустити з ока, що тривала ця діяльність лише дев'ять років: з 1648-го по 1657-й.

27 червня 1657 року старого гетьмана не стало. Ховали його пізніше, як з'їхалися полковники і вся старійшина. Сумно заплакали дзвони Мотрониного монастиря. Вони скликали селян і козаків віддати останню шану найславетнішому гетьману України Богдану Хмельницькому.

Ховали гетьмана в Суботові, в Іллінській церкві.

То не чорні хмари ясне сонце заступали,

То буйні вітри в темнім лузі бушували,

Козаки Хмельницького ховали,

Батька свого оплакали.

Напис на таблиці у церкві Суботовській показує те місце, де був похований Богдан Хмельницький.

Пам'ять Богданова зосталася на віки живою і дорогою в війську козацьким і в народі українським.

Народ українській не забув Богданові того добра, що хотів для України славний гетьман. Він оспівав Богданові діла в піснях і думках. Він доніс ці пісні і думи до наших часів, як не доніс такої пам'яті ні про кого і ні про що в усій історії українській!

Література:

1. Григорев-Наш. Історія України в народних думках та піснях. К. 1993.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України. т.2. К., 1992.
3. Тиктор Іван. Історія українського війська.
4. Грушевський М. Про батька козацького Богдана Хмельницького: — Дніпропетровськ: "Січ", 1993.

А.В. СВАРИЧЕВСЬКИЙ
М. Хмельницький

СОРАТНИКИ БОГДАНА

Богдан Хмельницький під час національно-визвольної війни в Україні зумів об'єднати навколо себе талановитих полководців. Це стало однією із причин визначних перемог українського війська над польською шляхтою.

"Першим полковником Богдана Хмельницького" і його найближчим соратником був Максим Кривоніс.

Виконуючи наказ Хмельницького, він об'єднує розрізнені се-

лянські загони на Поділлі й Брацлавщині в організоване селянське військо кількістю в десять тисяч осіб, яке з боями звільнило від гнобителів значну частину Правобережної України.

У битві під Пилявцями Кривоніс командував великим загonom, який непомітно пройшов у тил шляхетського війська, створивши загрозу його оточенню. Відзначилась і кіннота Кривоноса. Після бою він уміло організував переслідування ворога, котрий безладно рятувався втечею. У середині вересня Кривоніс керував боями, визволяючи Старокостянтинів, де був тяжко поранений. Не одужавши як слід від рани, Кривоніс узяв участь у визвольному поході до Галичини.

Прощаючись з Максимом Кривоносом, який помер від пошесті у листопаді 1648 року, Хмельницький сказав: “Курган твій, Максиме, розкидають вороги, але слава про тебе залишиться у віках”.

Пророчі слова Гетьмана збулися: образ уславленого полководця оспівано в народних піснях, як і нашого героя Визвольної війни — Станіслава Морозенка.

Станіслав Павлович Мрозовицький (таке його справжнє прізвище) походив з галицько-волинської шляхти, був сином підстарости Тереховлянського. Здобув блискучу освіту, володів кількома мовами. Але розриває зі своїм оточенням і вступає до реєстрового війська, виявляє неабиякі військові здібності й героїзм під час козацьких походів. Гетьман призначає його корсунським полковником, а далі посилає на Поділля, де Морозенко діє в спілці з Максимом Кривоносом, Іваном Ганжою та іншими. Завдяки спільним зусиллям цих загонів Поділля і Волинь були звільнені від польської шляхти. Особливо відзначився Морозенко під час Пилявецької битви, куди був відкликаний гетьманом разом з іншими полковниками.

29 липня 1649 року Морозенко помер від ран під час Збараської кампанії. “Дуже жалувала за ним чернь”, — писав у своєму щоденнику польський шляхтич Михалов.

Серед когорти сподвижників Богдана Хмельницького виділяється постать видатного полководця, ватажка козацьких загонів Мартина Небаби. Його військове мистецтво, мужність і непохитність у боротьбі з ворогами неодноразово відзначав сам гетьман. Досить схвально висловлювався про нього й шведський дипломат Йоган Мейер, називаючи його “одним із кращих полковників” української армії.

Народився Небаба наприкінці XVI століття у містечку Коростишеві (нині Житомирська область) в міщанській родині.

У травні 1648 року, коли вся Україна була охоплена полум'ям селянських заворушень, Мартин Небаба очолив на Чернігівщині повстання проти польської шляхти.

Восени 1648 року він брав участь у Пилявецькій битві, а також у визвольному поході у Галичину. Під час походу на Замостя (жовтень 1648 року) Борзенський полк Мартина Небаби “передову сторожу творив”, тобто був у авангарді української армії.

Загинув Небаба влітку 1651 року в Лоеві на Дніпрі в битві проти військ Радзвилла.

Гадяцький полковник і дипломат Лаврін Капуста належав до найближчих соратників Богдана Хмельницького, повністю розділяв його погляди і служив йому вірою і правдою. На жаль, про його походження не збереглося майже ніяких даних. Знаємо лише, що він належав до так званого “стародавнього козацтва”, пройшовши на Запоріжжі добру школу воєнного мистецтва.

У квітні 1648 року Капуста брав участь у повстанні реєстровців у Кам'яному Затоні, перейшовши потім на бік Богдана Хмельницького. Очевидно, гетьман добре знав його ще раніше, оскільки Лаврін Капуста відразу ж був призначений гадяцьким полковником. Він брав участь у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. А в листопаді 1648 року, після взяття Львова, за наказом Хмельницького, здійснював похід на Городок і Перемишль.

Особливе місце серед воєначальників Богдана Хмельницького належало уманському полковнику Йосипу Глуху (Глухому). Будучи представником опозиції, не завжди поділяв політику гетьмана, виступаючи речником інтересів сіроми. Очевидно, він належав до реєстрового козацтва, що потім перейшло на бік повстанців. Уже в перших битвах під Жовтими Водами та Корсунем Глух виявив талант досвідченого воєначальника, а восени 1648 року, після Пилявецької битви і героїчної загибелі Івана Ганжі, був призначений уманським полковником.

Серед воєначальників Богдана Хмельницького вирізняється постать корсунського полковника Лук'яна Мозирі. Як представник “старовинного” козацтва, він не завжди розділяв погляди гетьмана і часто відкрито виступав проти його політики. І все ж, Богдан Хмельницький високо оцінював не лише військовий талант Мозирі, але і його дипломатичний хист.

Лук'ян Мозиря брав участь у багатьох козацьких битвах, зокрема під Пилявцями (1648), Збаражем (літо 1649), де виявив неабияку хоробрість і талант воєначальника. В 1649 році, після ге-

роїчної загибелі Станіслава Морозенка, він призначений корсунським полковником, що свідчило про довір'я й особливе ставлення до нього гетьмана.

На початку травня 1652 р. поляки схопили і повісили Мозирю.

Миргородський полковник Матвій Гладкий теж належав до тієї частини козацької старшини, яка не завжди поділяла погляди Богдана Хмельницького. Під час Визвольної війни це була вже літня людина, яка, пройшовши військовий вишкіл на Запоріжжі, мала неабиякий досвід воєнного мистецтва. Вже в перших битвах української армії під Жовтими Водами та Корсунем Гладкий виявив неабияку хоробрість і військовий талант і відразу ж був призначений миргородським полковником: На першому етапі Визвольної війни гетьман ставився до нього з особливою прихильністю, шануючи в ньому не лише талант воєначальника, але й дипломатичний хист. Після Пилявецької битви він посилав Гладкого на чолі великого козацького загону в Білорусію для боротьби з польсько-литовською шляхтою.

Поляки схопили Матвія Гладкого 8 травня 1652 року і відрубали йому голову.

Серед сподвижників Богдана Хмельницького, його найближчих воєначальників вирізняється також постать полтавського полковника Мартина Пушкаря, або Пушкаренка, як його називали в народі. Разом зі своїм Полтавським полком він у складі козацького війська бився під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, на західноукраїнських землях. Героїчно загинув у бою 1658 року.

Отже, бачимо, що сподвижники Богдана Хмельницького відіграли велику роль у національно-визвольній війні.

Майже всі вони пройшли воєнний вишкіл у Запорізькій Січі. Вірні сини України, вони віддали своє життя у боротьбі з ворогами рідного народу. Пам'ять про них живе в народних думках і піснях.

Є.Д. НАЗАРЕНКО
м. Хмельницький

КОЗАЦЬКІ ТЕРИТОРІЇ В МЕЖАХ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

З часу виникнення українського козацтва в його складі завжди були подоляни. Це засвідчив і перший козацький реєстр 1581 р. В

ньому зустрічають імена Петра Каменчанина, Івана Подолянина, Прокопа Остропольського. Козаки були об'єднані в полки, які поділялись на сотні і десятки. Саме реєстрові козацькі полки розташувались на певній території. Територія полку включала населені пункти, де жили козаки. Полк іменувався за назвою міста чи містечка, в якому зосереджувалась полкова адміністрація.

І коли з початком Визвольної війни в 1648 році почала формуватися Українська держава, то умови війни, а також досвід реєстрового козацтва зумовив формування військово-територіального устрою з поділом території на полки. Це питання знайшло відображення в працях І. Крип'якевича¹, В. Сергійчука², В. Степанкова³, Т. Балабушевича⁴.

З поширенням в 1648 році народного повстання на всю територію України, створювалися нові територіальні полки. За основу для створення цих полків було взято загони запорізьких козаків, посланих Б. Хмельницьким на Поділля, Волинь, інші землі на чолі з досвідченими воїнами.

Метою даної розвідки є спроба простежити створення козацьких територій — полків, сотень на території Поділля і Південно-Східної Волині, які тепер становлять територію Хмельницької області. Їм, в більшості випадків, судилося стати найзахіднішими козацькими територіями.

Коли до повстання нараховувалось 6 козацьких полків, то в ході Визвольної війни максимальна кількість їх становила 37. Деякі з них утворювались в межах сучасної Хмельниччини. В 1648 році покозачилась вся Україна. “Козацтво звалося аж і по за Дністром коло Галича... за Костянтинів Старий — в Сульжинцях, Грицеві, Чорторі”, — свідчив літопис Самовидця.

Писарівський літопис, який в 1843 році згадує в своїй “історії Малоросії” М. Маркевич, серед козацьких полків називає Кам'янецький полк. Конкретну його територію описати не можна за відсутністю документів. Кам'янецьким полковником був Михайло Зеленський, який пізніше протягом тривалого часу був полковником брацлавським⁵. Можна лише припустити, що Кам'янецький полк виник, коли повстанці визволили навколишню територію і мали надію взяти Кам'янець. Після невдачі козаки новостворюваного полку влилися до інших полків. Зокрема, Подільський (Барський) полк, який ймовірно був створений відразу після зайняття повстанцями Бару влітку 1648 р., охоплював і території на захід від Бару, які зараз входять до складу Хмельницької області. Перед штурмом Барської фортеці до повстанців приєд-

налися жителі Меджибожа, Летичева, Вовковинець, навколишніх сіл. В 1648 р. в Могилеві утворено Подністровський полк, західні межі якого охоплювали береги рік Ущиця, Калюс, Студениця. Західною його сотнею була вільхівська.

Т.А. Балабушевич в переліку козацьких полків називає Остропольський, хоча ніяких інших відомостей не подає⁶. В лютому 1649 р. представники Польщі і України в Переяславі уклали перемир'я до “зелених свят” (23 травня). Лінію розмежування визначено по річках Прип'ять, Горинь і до м. Кам'янця. Тобто і Шепетівка, і Полонне були в складі козацької держави. За Зборівським договором розмежування було проведено по лінії Бар-Новокостянтинів-Любар. Та, всупереч договору, козаки майже всю осінь продовжували утримувати за собою територію по лінії Сатанів-Бар. В середині листопада 1649 р. шляхта скаржилася, що її не хочуть впускати до володінь від Летичева і Бару до Студениці на Дністрі. Лише на початку 1650 р. козаки за розпорядженням гетьмана залишили Летичівський повіт і відійшли на лінію Зборівського договору.

В роки Визвольної війни в 1651 — 1654 роках в період воєнних дій, під час визволення територій по Сатанів, діяла тимчасова козацька адміністрація, котра спиралася на місцевих повстанців, які безперервно поповнювали козацькі полки. Кілька разів козаки тримали в облозі Кам'янець-Подільський.

В 1656 — 1657 рр. козаки відбили наступ польських військ і продовжували контролювати значні райони Поділля, розмістивши гарнізони в Старокостянтиніві, Ізяславі, Полонному. В цей час знову формується з центром в Могилеві-Подільському Подільський козацький полк на чолі з Остапом Гоголем. І його західною сотнею знову була Вільхівська (це сучасна територія Новоушицького району, а Вільховець село в ньому). До складу полку входило містечко Калюс.

У 1658 році у Меджибожі перебував козацький полковник Федір Михайлович.

У 60 — 70 роки XVIII століття Подільський полк, зазнавши кількох реорганізацій в основному зберіг свою територію. Дуже в складних умовах опинилось козацтво після захоплення в 1672 р. Поділля турками. Частина козаків на чолі з Дорошенком мала протурецьку орієнтацію. Та більшість козаків і населення активно боролась з турецькою агресією. В 1676 р. турки зруйнували Могилів, частина козаків і населення переселилась на лівий берег Дніпра, а інші переселились на чолі з О. Гоголем в Димер на

Київщину. Козацькі полки збереглися лише на Брацлавщині і продовжували боротьбу з турками.

Після залишення в 1699 р. турками Поділля польський сейм приймає рішення про ліквідацію козацтва на Правобережжі. Це викликало народне повстання, яке з особливою силою розгорілося восени 1702 р. Очолив повстання С. Палій. А на Поділлі діями повсталих козаків і селян керував брацлавський полковник А. Абазин. Загони повстанців звільняють Дунаївці, Летичів, Сатанів, Гусятин, Новокостянтинів, а в листопаді 1702 р. — Пłosкирів. На початку січня 1703 р. в їх руках був і Старокостянтинів, а під Кам'янцем з'явився полк Ф. Шпака. Та звільненою козацькою територією і на цей раз Поділля не довго було. З усіх кінців Польщі на Поділля наступали війська, які з'єдналися біля Пłosкирова. Навесні 1703 року козаки зазнають поразки. Населення багатьох сіл і містечок рятується втечею. Козацький устрій був повністю знищений на Поділлі, хоча на Правобережній Україні його залишки були до 1711 — 1713 років.

Примітки:

1. Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648—1654. Історичні джерела та їх використання. К 1966. Вип.2, с.123 — 148.
2. Сергійчук В.І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648 — 1654 рр. Український історичний журнал, 1982 №7, с. 85 — 92. Сергійчук В.І. Формування території козацької держави. Історико-географічні дослідження на Україні. 1992, с. 54 — 67.
3. Нариси історії Поділля. Хмельницький. 1990. с. 71 — 104.
4. Балабушевич Т.А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI — початок XVIII ст.) Проблеми історичної географії України. К 1991. с. 23 — 32.
5. Малий словник історії України. Київ. 1997. с. 215.
6. Вк.тв. с. 25.

І.Д. КОЗЕЛЬСЬКИЙ
Стара Синява

БИТВА ПІД ПИЛЯВЦЯМИ В КОНТЕКСТІ МЕМОРІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ МІСЦЬ, ТОПОНІМІКИ ТА НАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ

Де ж все-таки відбулась битва під Пилявцями у вересні 1648 року? Питання локалізації місця Пилявецької битви ґрунтовно досліджує науковий співробітник інституту археології НАН України Л.І. Виноградська¹. Історики описували її, будували схеми, спираючись на літописи та історичні документи, стверджує дослідник. Але жоден з науковців-дослідників не прив'язувався у своїх роботах до місцевості. У 1990 — 1991 рр. археологічним загоном Інституту археології НАН України і Хмельницьким обласним краєзнавчим музеєм були проведені дослідження в райо-

ні с. Пилява, метою яких були пошуки місця Пилявецької битви, а також розкопки залишків замку, в якому перебував штаб Б. Хмельницького під час військових подій. Автор дослідження, “прив’язуючись до місцевості”, відкидає твердження про те, що битва відбувалась біля села Пилявка, що розташоване за кілометрів 5—6 від Олексіївки і Пиляви. У більшості джерел битва під Пилявою згадується як “під Пилявцями”, іноді містечко називається Пилявкою і зовсім рідко Пилявою. Тому в селі Пилявка і навколо нього теж було проведено обстеження місцевості, але ця версія була відкинута, стверджує науковець². По-перше, село знаходиться занадто далеко від р. Ікви, по-друге, місцевість навколо села не відповідає історичним описам битви.

У 1990 році у період широкого відзначення в Україні 500-річчя з часу заснування Запорізької Січі місцевим господарством “Дружба” згідно з рішенням органів місцевої влади було виділено колгоспне поле, як місце історичної пам’яті минулого. Тоді ж і було районними організаціями на спонсорських умовах насипано семиметровий Курган пам’яті, вийшовши на який, у будь-яку пору року відкривається панорама Пилявецької битви.

Гетьман Богдан Хмельницький з своїм військом зупинився поблизу містечка Пилява, на правому березі р. Ікви (в інших джерелах — Ікави, Пилявки), яка у цих місцях широко розливалась у стави та болота. Гетьман разом з старшинами розташувався у Пилявецькому замку, а головний табір, як стверджують дослідники, поставив вище за течією ріки Ікви, на височині, яку оточували долини і рівчачки, вкриті байраками.³ Це місце знаходилося над греблею, за яку точилась битва. Табір М. Кривоноса, який захищав підступ до замку, Б. Хмельницький розташував на лівому березі Ікви. На правому ж березі річки, вище головного табору, у кущах і болотах заховалися селянські загони, що повинні були захищати броди і переправи. Підступи до основного табору закривала гребля, біля якої стояла козацька застава і були насипані шанці. Артилерія основного табору тримала під прицілом греблю. З тилу табору проходила дорога на Меджибіж, якою мусили прийти татари. Таким чином, стверджує Л.І. Виноградська, Хмельницький вибрав для розташування табору вигідне місце, залишивши полякам лівий берег Ікви зі складним рельєфом, на якому не було придатного місця ні для розташування табору, ні для розгортання бойових дій важкої кінноти, що була головною силою у польському війську. Це було важливим стратегічним рішенням, оскільки більшість у полках Богдана Хмельницького складала піхота.

З тих давніх часів у пам'яті старожилів збереглися топонімічні назви, пов'язані з битвою. Височина Бутова, що на правому березі р. Ікви, на якій, згідно з легендами, стояв табір Богдана Хмельницького. "Бутова-це слово походить з тих далеких часів, коли у цьому урочищі козаки рубали дерева, будували човни і Південним Бугом відправлялись до Чорного моря, — розповідав автору Л.М. Сторжук. З боку замку височина оточувалась глибокою балкою, а з протилежного виділялась широкою долиною, що зветься у народі з тих часів Богданівкою, якою і почали наступ козацькі війська.

Курган пам'яті вінчає Хрест, виготовлений з ініціативи Леоніда Грищука Леонідом Грабовським, Анатолієм Рудневим, Анатолієм Мукомелом у Хмельницькому художньо-виробничому комбінаті⁴. Органами влади вивчено і порушено клопотання щодо надання полю Пилявецької битви статусу Державного заповідника.

Дивлячись з Кургану, околицю теперішнього села Олексіївки (правобережна частина тодішньої Пиляви) з давніх-давен називають топонімом Ганжівкою. Назва походить від захоронення поблизу села уманського полковника Івана Ганжі, який загинув у поединку з шляхетським військом. На землі, скропленій кров'ю козацькою, від покоління до покоління передається легенда про захоронення Івана Ганжі. Козаки насипали дві могили: одну на місці загибелі, другу — на місці його поховання. Про це ж "придане" вперше згадує і літописець Григорій Грабянка. "...сохранилось местное придание под Пилявой, где есть и две могилы, называемые Ганджовками: близ одной, говорят, Ганджа так тяжело был ранен в живот, что и кишки выпали; но он все держался на коне и свалился уже возле другой могилы. Ганджа примечателен как первый посланец от Хмельницкого, давший про него весть казацкому войску, введеному на него Барабашем, которого тогда и свалил Джеджелей..."⁵

У 1967 році встановлено кам'яний обеліск з написом: "Тут 11 вересня 1648 року в Пилявецькій битві загинув і похований соратник Богдана Хмельницького Іван Ганжа".

Меморіально-історичним місцем в контексті битви під Пилявцями слід віднести і Пилявецький замок, який згадується ще у 1501 році, що містився на правому південному березі Ікви. Замок не зберігся. Його опис залишив для сучасників історик Ю. Січинський⁶. У період битви, як уже відзначалось, розташувався штаб Богдана Хмельницького, звідки гетьман керував боєм. Поблизу

замку, як з покоління в покоління переповідають старожили, стояла церква, в якій перед боєм молився Богдан Хмельницький. На її місці у кінці минулого століття — 1895 року — споруджено нову, яка у роки національно-духовного відродження відкрила свої двері для віруючих.

У хроніку сторінок дипломатичної служби Богдана Хмельницького періоду 1648—1657 років вписане село Паплинці. (У польській історичній літературі — Поплинці⁷. Володимир Сергійчук, професор Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, дослідив, що на початку серпня 1648 року перед Пилявецькою битвою у козацький табір під Паплинцями прибули з Ясс посланці молдавського воєводи Василя Лупула. Вони, зокрема, повідомили, що ерусалимський патріарх Паїсій хоче їхати до Москви через Україну. Для зустрічі і супроводу Паїсія у подорожі по Україні, а також для встановлення контактів із В. Лупулом до Ясс виряджено полковників Симуяна Мужилівського і Михайла Крису⁸.

Військовим центром гетьмана Богдана Хмельницького у період війни називає Юрій Тис-Крохмалюк у військово-історичній студії “Вої Хмельницького” село Гончариху, теперішнього Старосинявського району⁹. Житомирські науковці М. Костиця та Р. Кондратюк¹⁰, досліджуючи основні етапи формування територіального устрою Житомирщини, інформують про розмежування у 1566 році Київського воєводства з Волинським воєводством та Мозирським повітом, посилаючись на П.Н. Абрамовича, який дослідив, що Київське воєводство на заході межувало з Кременецьким повітом. Його кордон починався від урочища Гончариха, як підкреслюють згадані автори, місцевість у південній частині Житомирського повіту, приблизно на межі сучасних Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей. Член-секретар Подільського статистичного комітету В.К. Гульдман¹¹ інформує про село-фільварок Гончариху, подаючи у дужках ще одну назву його — “Египет”, історію якого мають більш ґрунтовно і широко дослідити краєзнавці, вивчаючи архівні джерела того часу, коли 6 липня 1648 року з кількатисячним військом Богдан Хмельницький з-під Білої Церкви вирушає на Паволоч і Гончариху. 18-липня доходить до Гончарихи і затримується там до 29 липня. Гончариха в тому часі, наголошує Ю. Тис-Крохмалюк, стає військовим центром гетьмана. Там довершується зосередження військ, збираються вістки про ворога, куди надходять звідомлення з далеких бойових дій Кривоноса, Ганжі та інших. Туди теж на декілька днів повернулися були Кривоніс і Ганжа та після військової

наради перейшли на Поділля під Кам'янець-Подільський. 30 липня Хмельницький вирушив у напрямі Пилявців. Ішов помаду і стежив за діями поляків. Під Пилявцями зайняв кращі бойові позиції, а полякам залишив лісистий горбкуватий терен.

Із сивих глибин до сучасності оберігає народна пам'ять про козаків-звитяжців битви під Пилявцями. Багато легенд, переказів і народних дум про той час живе у народі. Жителі Івок знають урочище Гетьманська долина, що розташоване за кілометр від села на південний захід. Колись у давнину тут стояла Корчма, яка так і називалась Гетьманською, розповів читачам районної газети "Колос" вчитель історії В. Члек¹². Подорожні зупинялись у ній, щоб поїсти, а то й пригубити чарку. Шлях, що проходив поблизу корчми називався Чорним шляхом. За переказами старожилів, цим шляхом у давнину турки та татари вели полонених після своїх руйнівних походів. Чорний шлях якраз проходить на межі вододілу між басейнами річок Случ та Буг. Взимку цей шлях не заносився сніговими кучугурами — вітри знімали з височин намети. А навесні вода не затримувалась на пагорбах дороги. Можливо, і козацькі полки мандрували цим шляхом поблизу Івок? Можливо, і якийсь козацький ватажок зупинявся у корчмі, що стояла в долині неподалік села, а селяни, бачачи його пишній одяг, прийняли за гетьмана. Зараз важко про це судити.

Вчителька історії М. Базилук у "Нарисах з історії с. Бабине"¹³ розповіла про легенди невеличких пагорбів біля дороги, що веде на Пасічну. Раніше тут був насипаний високий пагорб, а біля нього багато могил. Старі люди розповідають, що насипані ці могили у зв'язку з війнами з турками і татарами. Очевидно, це пов'язано з турецькою війною і загарбанням турками Поділля в 1672—1699 роках. На чистому полі неподалік села зустрілися в гарячому поединку турки і козаки. Блискали криві турецькі шабляки, чулися незрозумілі вигуки. Козаків було втричі менше, але билися вони відчайдушно. Огородивши свій табір возами, козаки перетворили його у неприступну фортецю. Навіть, коли загинув їх сотник, вони не здалися. А надвечір турки відступили. Вранці замучених боєм людей збудили козацькі литаври. На цьому ж полі вирішили поховати козаки своїх побратимів. Найбільший курган насипали своєму атаманові (шапками носили землю), а обабіч — могили рядових козаків.

У Мшанці, як розповідають перекази, після запеклої битви з турками, які робили часті набіги, залишилась могила, біля якої згодом виникло поселення. Оповіті сивиною часу, дійшли до нас

легенди про битву поблизу Буглаїв, на місці якої насипано було курган, що вінчав хрест, у пам'ять про тих, хто загинув на полі бою. Між селами Красносілка і Щербані в урочищі Собкова і донині стоять два кам'яних хрести — свідки тих далеких часів.

Топоніміка сіл, назв урочищ, назв вулиць, географічних об'єктів зберігає у собі ще багато таємниць, легенд, переказів, відкрити і дослідити ці неоціненні скарби історії — справа краєзнавців, істориків і дослідників старовини.

Примітки:

1. Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (До локалізації місця Пилявецької битви). — Археологія. — 1997, №1, стор. 89—106
2. Там же.
3. Там же.
4. Бондарчук А.І. постане хрест на кургані. — Корчагінець. — 1990, 16 вересня
5. Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992.
6. Сіцінський Ю. Замок у Пиляві; Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження В. Хмельницького. 22—24 вересня 1995 року, с. 95—98
7. AFTANAZY Roman. Materiały do dziejów Rezydencji. — TIX. A. Warszawa. — 1992
8. Сергійчук Володимир. Дипломатична служба Богдана Хмельницького. Хроніка 1648.—57 років. — Жовтень. — 1988, №9., стор. 101
9. Тис-Крохмалюк Ю. Вої Хмельницького. — Мюнхен. — 1954., стор. 91—92
10. Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Основні етапи формування територіального устрою Житомирщини.: Житомирщина крізь призму століть. Науковий збірник. — Житомир. — 1997., стор. 6.
11. Поместное землевладение в Подольской губернии. Сост. В.К. Гульдман. К. — П. 1903
12. Члек В. Тасмиця Гетьманської долини. — Колос (Стара Синява). — 1990. — 22 вересня.
13. Базилюк М. Нариси з історії с. Вабине. — Стара Синява. — Офсет. — 1992.

А.С. ПОЛІЩУК
с.Адампіль

350-РІЧЧЯ ПИЛЯВЕЦЬКОЇ БИТВИ

Важливою складовою частиною патріотичного виховання школярів є вивчення і збереження пам'яток історії рідного краю. Щоразу, коли мова іде про героїчну перемогу селянсько-козацького війська в вересні 1648 року під Пилявою, в очах допитливих учнів виникає безліч запитань, які стосуються справді людини з легенди, славного козацького гетьмана Богдана Хмельницького, кургану Слави, берегів Пилявки... На ці та безліч інших питань не так важко знайти відповіді в музеї-діорамі Пилявецької битви (в Будинку культури смт Стара Синява), в бібліотеці, гортаючи сторінки праць відомих істориків М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Яворницького та інших. Та особливо цікаво і корисно учням довідатись про найновіші дослідження подій 350-річної давнини зі сторінок українського історичного журналу та районної газети "Колос", де друкують свої дослідження подільські краєзнавці

В. Степанков, Л. Баженів, О. Пажимський, І. Козельський та інші.

Тепер уже в основному відомо, як усе відбувалося... Після поразки під Старокостянтинівом польські війська стали збиратися в таборі під Чолганським каменем (Теофіполем). Селянсько-козацьке військо, очолюване Б. Хмельницьким, вирушило їм назустріч. Гетьман зупинив своє військо під Пилявою, за 25 кілометрів на південний схід від Старо-Костянтинова. З історичних джерел відомо, що на той час ця місцевість була покрита глибокими балками, а річка Іква широко розлилася. Саме на цьому недоступному місці Б. Хмельницький вирішив розташувати свій табір.

За тодішніми звичаями козаки побудували оборонний табір з обозних возів, який укріпили валом і артилерією. Військо під командуванням М. Кривоноса укріпилося в окремому таборі поруч, щоб легко було координувати бойові дії. Штаб Б. Хмельницького зосередився в невеличкій Пилявській фортеці.

8 вересня 1648 року польські війська зупинилися за милю від табору козаків і змушені були розташуватись на досить невідганному місці.

Перед Пилявецькою битвою українське військо складалося з 35 козацьких полків і кількох окремих селянських загонів, в яких нараховувалося більше 80 тисяч повстанців, а шляхетська Польща кинула проти українців 40-тисячне військо, в тому числі 32 тисячі шляхтичів, зібраних в результаті “посполитого рушіння” (це так зване загальне ополчення) та 8 тисяч німецьких солдатів-найманців. Цікавий і той факт, що при польській армії перебувала озброєна обозна прислуга і шляхетські слуги, які в три рази перевищували основну частину війська.

Ворожі табори розділяла гребля на річці Ікві. Саме 11 вересня за цю греблю розгорівся запеклий бій, а надвечір 12 вересня в селянсько-козацький табір прибуло 4 тис. татар, яких Б. Хмельницький наказав зустріти пострілом з гармат, щоб піддати панічному настрою поляків. Вже вранці 13 вересня бій досяг кульмінаційної точки і поляки відступили. Один з польських очевидців писав: “При такому становищі гусари не мали можливості навіть своїх підняти...”

Оволодівши табором коронних військ, козаки захопили 100 гармат, багато пороху та й зброї, тисячі коней, возів, доверху навантажених золотими кубками та блюдами, срібними ваннами, грішми, шатрами.

Учні майже самостійно приходять до висновку, як вплинула

перемога під Пилявою на дальший хід подій Визвольної війни, їм не важко показати це за таблицями, схемами, діаграмами і обов'язково відповісти на запитання, звідки черпали свої сили і насагу козаки для грандіозних перемог.

О.В. САВЧУК
м. Кам'янець-Подільський

ГРОМАДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ 60—80-х РОКІВ ЗА УВІЧНЕННЯ ГЕРОІЧНИХ СТОРІНОК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Питання увічнення героїчних сторінок українського народу, зокрема доби козаччини, є одним із пріоритетних напрямів у діяльності краєзнавчих осередків, пам'яткоохоронних організацій, окремих ентузіастів. Починаючи із кінця 50-х, впродовж 60-х — 80-х років нашого століття зусилля ентузіастів, краєзнавчих організацій, наукових установ у цій роботі об'єднувалися, доповнювали одні одних. Попри ідеологічні перепони, ця діяльність набирала все більшого розмаху і на кінець 80-х років влилася у широку ріку всенародного походу за об'єктивне відтворення літопису історичного минулого.

Це ми спостерігаємо на прикладі створення енциклопедії населених пунктів України — “Історії міст і сіл”. Світова історіографія не знала нічого досі подібного. Зауважимо, що на різних етапах до цієї роботи було залучено понад 100 тис. чол. Такого авторського колективу не знало жодне видання¹. Майже у кожному із 26 томів цього унікального видання містяться відомості про героїчні сторінки з історії козаччини. Нехай вони з огляду нинішнього часу неповні, але це була чи не перша спроба привернути увагу громадськості України до цих подій.

Наполегливе клопотання української інтелігенції за збереження пам'ятників та пам'ятних місць козацької слави зініціювали доповідну записку секретаря ЦК КПУ А.Д. Скоби та заступника Голови Ради Міністрів України П.Т. Тронька ЦК Компартії України від 20.08.1965 р. про необхідність увічнення історії запорізького козацтва. Ці пропозиції знайшли підтримку і 18 вересня 1965 року Уряд республіки оголосив територію острова Велика Хортиця у м. Запоріжжі Державним історико-культурним заповідником.

Важливо, що організації Українського товариства охорони

пам'яток історії та культури спільно з Академією наук України, міністерством культури, Держбудом республіки взяли найактивнішу участь у формуванні тематико-експозиційного плану заповідника о. Хортиця, виявленні пам'ятних місць козацької слави.

Краєзнавці-аматори та науковці активно досліджували визначені для увічнення 6 місць розташування Запорізької Січі, 4 місця традиційних козацьких рад, 39 місць бойової слави запорізьких козаків, 28 місць, пов'язаних із життям та діяльністю визначних діячів Запорізької Січі, 7 центрів запорізьких паланок, 10 місць колишніх укріплень та сторожових постів, 6 місць колишніх запорізьких переправ та перевозів, 35 місць розташування переселень запорізьких козаків, 14 пам'яток архітектури, 8 запорізьких кладовищ та окремі козацькі могили.

Організатором та безпосереднім виконавцем роботи по спорудженню козацького меморіалу на о. Хортиця виступила Запорізька обласна організація УТОПІК, яку очолив заступник голови облвиконкому М.П. Киценко. Згідно з розпорядженнями облвиконкому вона організувала широкий збір матеріалів для експозиції історії запорізького козацтва, обстеження пам'яток історії та культури, декоративно-прикладного мистецтва, виявлення документів, пов'язаних з історією запорізьких козаків. Вона мала також сформувати групу висококваліфікованих фахівців-краєзнавців для виїздів в області для збору експонатів і документів.

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури здійснювало комплекс організаційних та науково-дослідних заходів. Наприклад, у листопаді 1968 року голова Товариства П.Т. Тронько звертався до Архангельського обласного відділення Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури з проханням розшукати місце поховання останнього Кошового Запорізької Січі П.І. Калнишевського, яке за відомостями 30-х років знаходилося з боку південного фасаду Преображенського собору Соловецького Кремля.

Свій вагомий внесок в увічнення козацької слави зробили пам'яткоохоронці Поділля. Місцеві краєзнавці-аматори спільно з органами державного управління оперативно організували виявлення пам'ятників і пам'ятних місць, яких у Хмельницькій області було визначено 10. У Пиляві, де знаходиться могила хороброго козацького полковника Ганжі планувалося спорудити пам'ятник. У селах Меджибіж Летичівського району, Брага Кам'янець-Подільського району, а також в містах Полонному, Старокостянтиніві передбачалося встановити пам'ятні знаки.⁴

Не менш активно увічненням місць козацької слави займалася Дніпропетровська організація УТОПІК. Вищезазначена робота, як правило, ґрунтувалася на глибоко науковій основі. Наприклад, при обговоренні ескізу пам'ятника і меморіалу на могилі кошового атамана І. Д. Сірка 11 листопада 1969 року широко залучалися історичні довідки та матеріали.

Таким чином, наведені факти свідчать про те, що краєзнавчі та пам'яткоохоронні організації, науковці, ентузіасти-аматори у 60—80-х рр. взяли активну участь у реалізації державної програми по спорудженню меморіального комплексу на о. Хортиці, виступили ініціаторами проведення систематичних досліджень з історії українського козацтва. На жаль, багатьом задумам, планам організаторів краєзнавчого руху по увічненню героїчних сторінок українського козацтва не судилося бути здійсненими. Деякі з них були реалізовані уже в період незалежності України. Багато ще чекають свого вирішення.

Примітки:

1. Тронько П., Данилюк Ю., Савчук В. Шляхами народного подвигу (З досвіду створення літопису міст і сіл Української РСР). — К, 1987. — С.13
2. НА УТОПІК. Матеріали реалізації постанов ЦК КПУ, Ради Міністрів по увічненню пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізьких козаків. П.—26. — Арк.7—9
3. Державний архів Запорізької області. — Ф.Р—5760, оп.1, спр.1. — Арк.168—170
4. Державний архів Хмельницької області. — Ф.Р.—3512, оп.2, спр. 573.— Арк.1—2

О.В. ІЛЬІНСЬКА
м. Хмельницький

ПОДІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 РОКІВ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ ТА ЇХ УВІЧНЕННЯ В ПАМ'ЯТНИКАХ І ТВОРАХ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА

Події Визвольної війни 1648—1654 рр. не обминули і території сучасної Хмельниччини.

Відомо, що влітку 1648 року під ударами загонів Максима Кривоноса і повстанців впали міста Полонне та Ізяслав. Далі основні сили М. Кривоніс повів до Старокостянтинова, де 28-30 липня відбулась битва, яка закінчилась перемогою козацько-селянських військ. Звідти частина полків рушила на Меджибіж, де вирувало народне повстання.

В той же час на Поділлі активно діють повстанські загони під проводом Остапа Гоголя, Олександренка, Чуйка, Юри, Трифона з Бершаді, Кішки з Ямполья та багатьох інших.

На Подністров'ї і під Кам'янцем-Подільським активну діяль-

ність розгорнули загони С. Морзовицького, а також місцеві повстанські загони. Розпочалася довготривала облога м. Кам'янець-Подільського. Загальна кількість повстанців досягла 10 тис. Вони переходять у наступ і займають міста Сатанів, Зіньків, Гусятин, Миньківці, Дунаївці, Сокіл, Калюс.

В середині серпня розпочався похід селянсько-козацького війська, очолюваного Б. Хмельницьким. Блискуча перемога під Пилявцями (21—23 вересня) сприяла дальшому розвитку Визвольної війни на Поділлі. Розгорнулись жорстокі бої за Ізяслав, Шепетівку, Меджибіж, Гриців, Лабунь. Вся земля була залита кров'ю. Не припиняється боротьба і в 1650—53 рр.

Перемога української армії під Батогом 1—2 червня 1652 року дала новий поштовх Визвольній війні на Поділлі. Виступи в Зінькові, Сатанові, Ямполі, Острополі закінчилися звільненням цих міст.

Отже, події Визвольної війни українського народу повністю охопили територію Хмельницької області. Майже у всіх містах і великих населених пунктах відбулась кровопролитна боротьба за визволення з-під іноземного ярма, за волю народу.

Хмельничани шанують пам'ять про своїх славних героїв. На місцях подій встановлені пам'ятники і пам'ятні знаки, звитяжці увічнені в творах подільських митців.

У селі Пилява Старосинявського району встановлена стела “Пилявецька битва”, камінь-стела на місці загибелі уманського полковника І. Ганжі, насипано курган на полі, де відбулася битва. Пам'ятник жертвам Визвольної війни 1648—1654 рр. встановлено в Сатанові Городоцького району. У деяких районних та обласному центрі встановлені пам'ятники Б. Хмельницькому. В музеях області створені постійно діючі та тимчасові виставки, присвячені цим подіям: “Стежками козацької слави”, “Культура і побут українського козацтва”, “Творець історії України Б. Хмельницький”, “Події Визвольної війни 1648—1654 рр. на Хмельниччині”.

У Старосинявському музеї створено експозицію “Пилявецька битва”.

Бібліотеки області широко популяризують літературу про героїчні сторінки нашого народу. Відбуваються вечори історичного портрета, читацькі конференції, літературно-мистецькі вечори, історичні читання: “Слава козацька не вмре, не поляже”, “Козацькому роду нема переводу”, “Славний гетьман України”, “Сіяй, зоря Богдана, над Україною святою!” тощо.

Обласна наукова бібліотека підготувала і видала методично-бібліографічні матеріали “Українському козацтву — 500 років” та “Б. Хмельницький — видатний гетьман України”.

Тема козацтва знайшла широке відображення в творчості подільських письменників, поетів, композиторів, художників. Це твори А. Ненцінського “Комаргород”, А. Сваричевського “От де наша слава”, В. Семеновського “Дума про козацьку славу”, М. Магери “Казка про Хоробрих з Найхоробріших”, І. Іова “Запорізький майдан”, “Була у мене козацька люлька”.

Відомі художники А. Бесараба, Б. Негода, Ф. Чорнобай відобразили тему козацтва в своїх картинах, а триптих останнього “Визвольна війна 1648—1654 рр.” та портрет Б. Хмельницького зберігаються в фондах обласного краєзнавчого музею.

Багато пісень написано нашими композиторами В. Атаманом, М. Люшнею, М. Мельником. А найвідоміша пісня “Козацькому роду нема переводу”, створена народним артистом України, композитором М. Балемою у співдружності з поетами П. Карасем та М. Воньо, звучать далеко за межами України.

Заклади культури області проводять багато заходів, присвячених темі Визвольної війни та козацтва.

Вже традиційним стало свято козацької звитяги в Пиляві “Козацькому роду нема переводу”. Такі ж дійства проходили в Старокостянтиніві, Полонному, Городку, Дунаївцях, Деражні. В їх програмі — відкриття та освячення пам’ятників та пам’ятних місць, козацькі свята та забави на стадіонах, центральних площах, в закладах культури області.

Увічнення подій Визвольної війни 1648—1654 років на Хмельниччині і надалі буде займати одне з чільних місць в культурно-творчій діяльності.

Т. А. ПРИЛІПКО
м. Київ

ВИЗВОЛЬНА БОРТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ. В БІБЛІОГРАФІЧНІЙ БАЗІ ДАНИХ ДЕРЖАВНОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ

Історія Національно-визвольної війни вивчається багатьма дослідниками напротязі декількох століть. Накопичено значний науковий доробок. Це джерела і огляди джерел, історіографічні розробки і монографії, наукові розвідки, публікації

тощо. Різнобічна інформація з даної тематики представлена, значною мірою, і в фондах державної історичної бібліотеки (ДІБ) України, яка є скарбницею знань з історії нашої Батьківщини, визнаним центром у справі наукового бібліографування з історії України, зокрема ретроспективної і поточної бібліографії. Сучасний стан розвитку історичної вітчизняної науки гостро потребує повноцінного бібліографічного забезпечення з різних аспектів історії українського народу, в т. ч. і історико-краєзнавчих досліджень конкретного регіону чи населеного пункту.

З цією метою, починаючи з 1994 р. в ДІБ розпочато роботу по створенню інформаційного центру “Історія України”, основу якого складає бібліографічна та фактографічна база даних (ББД). Розроблено документацію (опис проекту, інструкцію по відбору літератури, систематизації, анотуванню та ін.). Робоча група проводить набір матеріалів. За 1994—98 рр. база поповнилась більш як 20 тис. описів літератури. Створено сектор бібліотечно-інформаційних технологій, розгорнуто роботу по розробці програмного забезпечення.

ББД будується на засадах вичерпної інформації, об’єктивного відтворення сторінок минулого України. Це сприятиме максимальному задоволенню різнобічних запитів споживачів бібліографічної інформації, популяризації набутків історичної науки, створенню фундаментальної бібліографії з історії Української держави.

За багаторічну діяльність фахівцями Бібліотеки підготовлено численні тематичні, ретроспективні, рекомендаційні посібники, каталоги, списки літератури (близько 200 назв), а також поточний науково-допоміжний покажчик “Історія України”.

ДІБ з 1968 року розпочала видавати бібліографічні щорічники “Історія Української РСР” (з 1989 р. під назвою “Історія України”). Вийшли друком вже 28 випусків щорічника, а незабаром надійдуть до користувачів інформації 29-й та 30-й випуски посібника за 1996 і 1997 роки.

Література у посібниках згрупована за певними хронологічними періодами. Інформування науковців, широкий читацький загал про літературу з історії соціальних рухів, в т. ч. по окремих регіонах — Поділля, Волині, здійснюється за допомогою відповідних рубрик про Визвольну війну у розділі “Україна в ХІУ — середині ХVІІ ст.”. Література про учасників визвольних змагань відображена у підрубриках: “Персоналії”, “Гетьмани України”,

“До 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького”, “Політичні діячі”. Користувачі інформації мають змогу ознайомитись з новими поглядами, розробками, що висвітлюють тему Визвольної війни у рубриках: “Наукова робота з історії” (конференції, конгреси, семінари, “круглі столи”), “Викладання історії”, “Загальні праці” тощо.

Вказані бібліографічні видання складають основу ББД. Поряд з цим, до неї також входить розпочата ще в 40-х роках ретроспективна науково-допоміжна бібліографія з історії України (понад 200 тис. описів). Значний обсяг зібраного матеріалу висвітлює національно-визвольні рухи певних хронологічних періодів краю, територій, в т.ч. і Визвольну війну на терені Поділля і Волині, окремі бойові операції і битви, зокрема Пилявецьку битву, літературу про активних учасників, сподвижників Б. Хмельницького — М. Кривоноса, І. Золотаренка, І. Богуна, І. Ганжу та ін.

Доповнює ББД Зведена картотека з історії міст і сіл України (понад 500 тис. описів), де ґрунтовно відображено історію населених пунктів України, що безпосередньо пов'язані з національно-визвольною боротьбою за утвердження української державності за часів Б. Хмельницького. В топографічній частині картотеки виділено розділи: “Територіальні комплекси України — “Поділля”, “Волинь”, “с. Пилява”, “Старосинявський район” та ін. 350-річчя Першої Української революції представлено могутнім масивом історико-краєзнавчої літератури. Споживачі інформації мають можливість працювати не тільки з сучасними дослідженнями, а також з доробком минулих років.

Побачили світ найновіші видання різнобічного тематичного спрямування: Смолій В., Степанков В. “У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.”; Мицик Ю. А. “Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.” (1996); “Збережемо тую славу: Громад. рух за увічнення історії укр. козацтва в другій половині 50—80-х рр. XX ст.: Зб. док. та матеріалів” (1997).

Тема Національно-визвольної війни висвітлювалась на міжнародних, республіканських зібраннях, у збірниках праць, монографіях, статтях, де завжди був присутній краєзнавчий аспект дослідження: “Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва, (Київ-Дніпропетровськ, 13—17 трав. 1991 р.): У 3-х вип.”

(1993); “Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичних читань” (1991—1997); “Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана, 24—25 жовт. 1995” (1996); “Доба Богдана Хмельницького. (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр.” (1995); Стороженко І. С. “Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини ХУІІ століття” (1996); Степанков В. “Битви під Пилявцями 1648 р. (Військо України, 1996, № 9—12, С.42—47).

Однією з новинок бібліографічної продукції Бібліотеки є нещодавно випущений каталог книжкової виставки “Визвольна війна українського народу середини ХУІІ ст. (до 350-ї річниці початку бойових дій)” (1998), що був підготовлений до Міжнародної наукової конференції в травні 1998 р. (м. Київ). Тут знайшло своє відображення основне ядро бібліографічної інформації з питань національно-визвольних змагань українського народу. Серед розмаїття історичної книги каталогу виставки представлено також і історико-краєзнавчий матеріал про Поділля та Волинь.

С.Л. КАРВАН,
Н.М. СИНИЦЯ
м. Хмельницький

ТЕМА ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ У БІБЛІОТЕЧНОМУ КРАЄЗНАВСТВІ

Важлива роль у процесі дослідження, вивчення історичної дійсності, історико-культурних надбань належить бібліотечному краєзнавству. Краєзнавча робота входить органічною частиною в усі бібліотечні процеси: формування фонду, довідково-бібліографічне і інформаційне обслуговування, індивідуальна і масова робота з читачами.

Центром бібліотечного краєзнавства на Хмельниччині є державна обласна універсальна наукова бібліотека імені М. Островського. Вона не тільки володіє значною джерельною бібліографічною базою історичного краєзнавства, є депозитарієм краєзнавчої літератури, а й бере активну участь у історико-краєзнавчих дослідженнях, працює над підготовкою банку даних “Хмельниччина”, куди входять не лише друковані документи, а й неопубліко-

вані матеріали, фактографічні дані, записи на нетрадиційних носіях.

Важливе місце в краєзнавчій роботі належить бібліографічним виданням, присвяченим рідному краю. Видаються науково-допоміжні, універсальні, комплексні, ретроспективні, галузеві і тематичні, біобібліографічні посібники.

В 1997 році було видано ретроспективний покажчик бібліографічних посібників “Бібліографія Хмельниччини”, який дає повноту інформації про бібліографічні матеріали по Хмельницькій області, що були підготовлені обласною науковою універсальною бібліотекою ім. М. Островського за 60-річний період — з 1937 по 1997 роки ¹.

Активізації краєзнавчо-пошукової та бібліографічної діяльності з питань Визвольної війни українського народу сприяло відзначення в Україні 500-річчя Запорізького козацтва (1990 р.), 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького (1995 р.)

Хмельниччина має цілий ряд пам'ятних місць, історичних та архітектурних пам'яток, пов'язаних з історією козацтва (Полонне, Старокостянтинів, Городок, Меджибіж, Сатанів, Пилява, Великі Мацевичі, Брага тощо).

У 1954 р. на ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією, відзначаючи великі заслуги видатного державного діяча і полководця, гетьмана Богдана Хмельницького перед українським народом, Кам'янець-Подільська область була перейменована в Хмельницьку, а м. Проскурів — у Хмельницький. ²

У місті встановлено три пам'ятники Богдану Хмельницькому:

— 1958 р. на привокзальній площі (скульптор М. Вронський, архітектор О. Сидоренко);

— 1995 р. — на площі біля обласної філармонії (скульптор В. Борисенко та архітектор М. Копил);

— 1997 р. — на території Академії прикордонних військ ім. Б. Хмельницького (скульптор К. Коржев та художник Я. Павлович).

Бібліотеки області проводять комплекси заходів, присвячених козацтву, готують бібліографічні посібники, створюють краєзнавчі картотеки. Обласна універсальна наукова бібліотека видала методично-бібліографічні матеріали “Українському козацтву — 500 років” (1990)² та “Богдан Хмельницький — гетьман України” (1995)³.

У 1995 році в Старій Синяві проведено науково-практичну конференцію “Пилявецька битва 1648 року в історії України”⁴,

Старосинявською районною бібліотекою підготовлено бібліографічний список “Володар гетьманської булави”⁵. У бібліотеках відбулися історико-краєзнавчі конференції, свята козацької слави і звитяги, літературно-мистецькі вечори, вечори історичного портрета, історичні читання, організовано книжково-ілюстративні виставки.

Ця робота висвітлювалась на сторінках періодичної преси: готувалися тематичні сторінки, замітки про проведені заходи.

В 1998 році виповнюється 350 років одній з найяскравіших сторінок національно-визвольної війни — Пилявецької битви. У “Календарі знаменних і пам’ятних дат Хмельниччини на 1998 рік”, який ОУНБ видає з 1960 року, до цієї дати подано історичну довідку та бібліографічний список літератури⁷.

Щорічно джерельна база поповнюється новими виданнями. Нові сторінки в концепцію Визвольної війни вписують наші земляки, історики-дослідники В. Смолій та В. Степанков. Тема козацтва знайшла своє відображення і у творчості сучасних подільських митців — В. Семеновського, А. Ненцінського, М. Магери, І. Іова, М. Федунця, А. Сваричевського, П. Карася, М. Воньо, М. Балеми, В. Атамана, О. Пажимського та інших.

Історико-краєзнавча конференція “Поділля і Південно-Східна Волинь в роки визвольної війни ХVII століття”, присвячена 350-річчю Пилявецької битви, збагатить нас новими матеріалами з історії краю.

Примітки:

1. Бібліографія Хмельниччини: Ретроспективний покажчик бібліографічних посібників про Хмельницьку область за 1937—1997 роки. — Хмельницький, 1997. — 40с.
2. Пам’ятники історії культури м. Хмельницького: Рекомендаційний бібліографічний покажчик. Хмельницький, 1991 — 59 с.
3. Українському козацтву — 500 років: Метод. бібліогр. матеріали. — Хмельницький. 1990. — 15с.
4. Богдан Хмельницький — видатний гетьман України: Методич. бібліогр. матеріали до 400-річчя від дня народження. — Хмельницький, 1995. — 20с.
5. Пилявська битва 1648 р. в історії України: Матеріали науково-практичної конференції. — Стара Синява. 1995.
6. Володар гетьманської булави: Бібліогр. список л-ри: До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького. — Ст. Синява. 1995. — 10с.
7. Календар знаменних і пам’ятних дат Хмельниччини на 1998 рік. — Хмельницький. 1997. — 32с.

**О. О. КИРИЧУК,
А. М. ЗАХАРЕНКО
м. Хмельницький**

БЕРЕГИНИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ

Все далі в історію відходять події Визвольної війни 1648—1654

років, яскравою сторінкою якої була битва під Пилявцями. Тут Богдан Хмельницький отримав блискучу перемогу над польською армією. Зберегти ці події в пам'яті нашої і передати майбутнім поколінням — завдання бібліотек, і в першу чергу дитячих. Популяризуючи історико-художню та краєзнавчу літературу, вони виховують у підростаючого покоління суспільну свідомість, історичну пам'ять, почуття патріотизму, дають знання національної історії, розкривають спадкоємний зв'язок поколінь, формують дітей свідомими нащадками славних лицарів минулого.

Така робота в бібліотеках проводиться систематично і цілеспрямовано. Сприяє цьому діяльність обласної бібліотеки для дітей ім. Т.Г. Шевченка як консультативного, науково-дослідного центру з питань дитячого читання. Зокрема, вона виступає ініціатором проведення обласних заходів для школярів: літературно-фольклорного свята “Хай слава про нього не вмере, не поляже” (до 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, 1995 р. на базі Старосинявської ЦДБ), радіовікторини “Пилявецька битва в історії України” (до її 350-річчя, 1998 р.). Ці заходи сприяють глибшому вивченню історії краю, розкривають початок Визвольної війни українського народу середини ХУІІ ст., одну з її сторінок — битву під Пилявцями, пробуджують у школярів ініціативу, залучають їх до пошукової роботи. Радіовікторина проводиться спільно з обласною телерадіокомпанією, обласним управлінням культури та районними бібліотеками для дітей. На адресу обласного оргкомітету надійшли сотні листів від школярів. Найактивнішими є старшокласники Дунаєвецького, Червоноградського, Новоушицького, Старосинявського, Волочиського, Криворівського районів та міста Хмельницького.

У бібліотеках області з метою активізації участі школярів у радіовікторині та популяризації історико-художньої літератури проводяться також цикли масових заходів “Козацька слава не вмере, не поляже”, “Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648—1654 років”. “Постаті на тлі епохи”, “Богдан Хмельницький та його доба”, “Вогонь великої ватри”, до яких входять історичні часописи, портрети, години, краєзнавчі дні, прем'єри книг, диспути, зустрічі з істориками та краєзнавцями, перегляди літератури, калейдоскопи новин “З місця Пилявецької битви”. Завдяки багатому фотографічному та ілюстративному матеріалові привертають увагу читачів бібліотек книжково-ілюстративні виставки.

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА
В ОБРАМЛЕННІ ХУДОЖНЬОГО СЛОВА
ІВАНА ОГІЄНКА

Сьогодні Іван Огієнко відомий, насамперед, як учений-мовознавець, богослов, історик церкви. Однак, мало хто знає його як поета, хоч пісню “Не питай” (1906) співає кожен і вважає її народною. Автором цієї пісні, як і пісні “Ой милий мій, а я твоя”, є Іван Огієнко. Емігрувавши за кордон (листопад, 1920), він продовжує гартувати своє перо в поезії: пише релігійні віршовані твори, драматичні поеми на історичну тематику¹. На нашу думку, до цього його спонукала перекладацька праця над Біблією і, не меншою мірою, праця над дослідженням історії давньої української літератури. Наша медієвістика тісно пов’язана з суспільно-політичними подіями середньовіччя і пізнішої доби.

Окрім наукових, І. Огієнко пише художні твори, реалізовує десятками літ виношувану ідею написання епопеї “Наш бій за Державність” (Вінніпег, 1962). Автор знав, що в Радянському Союзі на тему відображення державності України у ХУІІ—ХУІІІ століттях у науковій царині та в художній літературі накладено заборону. Відверта розмова про визвольні змагання України була можлива тоді в літературі, що розвивалася поза межами СРСР. Література діаспори — в тому числі й твори І. Огієнка — цінна тим, що прагнула до об’єктивності у висвітленні волелюбності українського народу, зображувала його змагання за збереження гетьманського устрою, старих козацьких традицій.

Особливе місце в поетичній творчості митрополита Іларіона (Огієнка) посідає доба Хмельниччини (1647—1657), оскільки він вважав, що “це наша найбільша школа Бою за Державність... Вона — основа моєї епопеї”². І. Огієнко моделює із філософських, гуманістичних, патріотичних засад концепцію визволення і свободи для української землі. Саме тому в історії української літератури його твори позначені виразною самобутністю, надто ж твори богословської тематики (до цієї теми на матірній Україні у ХХ столітті письменники з відомих ідеологічних причин не зверталися). Спровокований реаліями сучасного йому життя, автор увіходить у духовний світ своїх героїв як науковець, як інтелектуально оснащена людина.

Для І. Огієнка важливо те, що поки гетьман І. Сірко ще не усвідомлює ваги і значення кроку:

Що дасть Московія нам дика,
Коли й сама немає волі?
Це ж небезпека превелика
У лапи йти царській сваволі!.. — ,

то Богдан Хмельницький рішуче вдається до такого кроку — з думою про те, що

З Москвою станемо в союзі
Як незалежна держава:
Поб'ємо ляха у супрузі,
І Польща сточиться лукава!
Побить ляхів союз з Москвою,
А не підданство це цареві:
Військові сили цим подвою,
І крила виростуть сталеві!..

На думку І. Огієнка, в цих словах Б. Хмельницького закладена та головна ідея, за яку боровся гетьман, — це державотворення. Генеральною лінією, вважає митрополит Іларіон-поет, було, безперечно, визволення рідної землі від іноземного гноблення та створення незалежної України. Цим автор дає відповідь опонентам, котрі возвеличували боротьбу Богдана Хмельницького та акт возз'єднання України з Росією, спільні бойові походи проти поляків безвідносно без тих магістральних завдань, що їх при цьому вирішував гетьман. Це важлива теза І. Огієнка не лише як автора епічного твору, але й науковця, надто ж тому, що досі окремі дослідники стоять на колишніх позиціях³. При цьому такі дослідники вдаються до трактування фактів, що вирвані із загального контексту історичних процесів.

Автор епопеї “Наш бій за Державність” (У розділі “Недоспівана пісня”) окремо, сьомим підпунктом, виділяє бій за Пиляву, давши йому дещо емоційно-піднесену назву “Хай буде славна в нас Пилява!”⁴.

І всі Богданові орлята
Летять до батька під Пиляву:
Нехай загине шляхта клята,
Таки здобудем Мамі славу!

.....

І тільки сонечко промінням
Сипнуло щедро на Пиляву,
Богдан прокинувся з омління
Й гримить промову кучеряву:

“Твій Рідний Край — це рідна Мати,
Люби ж, як Матір, Рідний Край!
У ньому жити й помирати —
Це наш солодкий земний рай!

.....
Удармо ж дружно всі на ката,
Хай буде славна в нас Пилява!
У муках Матінка розп’ята, —
Летім на ворога, як лава!”

(с. 64—66).

Тут ми бачимо, що поет поєднує пафос волелюбності, козацького лицарства з високо патріотичним почуттям любові до рідної землі, рідного краю. З усього вище мовленого напрашується логічний висновок: І. Огієнко-поет історичні процеси України давньої епохи сприймає, передусім, як медієвіст.

Поле Пилявецької битви стало символом нескоренності, символом козацької звитяги і мужності, незламності духу українського народу, а тому ця історична подія привернула і привертатиме надалі увагу письменників, які в художньому слові доносять до читачів незабутню славу тих днів.

Примітки:

1. Мацько Віталій. Повна бібліографія праць Івана Огієнка. — Хмельницький: Просвіта, 1998. — 32с.
2. Митрополит Іларіон. Наш бій за державність: Історична епопея. — Вінніпег, 1962. — 7с.
3. Див.: Замлинский В. Богдан Хмельницкий. — М.: Молодая гвардия, 1989. — 317с.
4. Митрополит Іларіон. Наш бій за Державність. — 63с.

І.Г. ПАЩУК
м. Рівне

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр. В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Усі найрізноманітніші події, пов’язані з іменем славетного гетьмана Богдана Хмельницького і його соратників, зайняли значне місце в історії України. Не залишилися вони не поміченими і в історіях багатьох народів, зокрема, в Польщі, Росії, Туреччині, Франції, Молдавії, Литві, Німеччині, Швеції, де маємо з цього питання досить обширні письмові джерела. Проте дещо пізніше до них все частіше почали звертатися і українські письменники, наслідуючи усну народну творчість, яка щедро зберегла у своїх думках, піснях і переказах широкі перипетії мужньої боротьби

українського народу за своє соціальне і національне визволення.

Визвольна війна середини XVII століття знайшла широке відображення в українській художній літературі, яка своїми специфічними засобами показала, як “Хмельницький зумів протягом десяти років втримати Україну вільною од будь-якого чужоземного гніту”¹. Зрозуміло, що не обійдена мовчанкою і битва під Пилявцями, звідки “польсько-шляхетське військо ганебно втекло з поля бою, і це надзвичайно підсилило впевненість повстанців у перемозі”, про що гордо сказав сам Богдан Хмельницький: “Минулися ті часи, коли нас сідлали ляхи... Дізнали ми під Пилявцями, що не ті ляхи, котрі раніше били турків, москву, німців, татар... Померли від страху, як нас побачили, і повтікали”². А козацько-селянські загони продовжили шлях у північно-західному напрямку, визволяючи споконвічні українські землі.

Широкому загалові читачів вже в XIX столітті були добре відомі історичні прозові твори Михайла Старицького “Перед бурею”, “Буря”, “Біла пристань”, “Оборона Буші”, присвячені саме Визвольній війні, які “постали на ґрунті серйозного вивчення історичної наукової літератури та документальних, архівних джерел — актів, літописів, мемуарів тощо” і “відзначаються широтою зображення історичних подій, глибиною осмислення соціально-економічних, політичних і культурно-освітніх проблем нашого життя, досить високим художнім рівнем”³. Ця тематика яскраво зображена письменником і в драмах “Богдан Хмельницький” та “Оборона Буші”.

Не залишився осторонь цього періоду боротьби рідного народу за свою свободу і наш геніальний світоч Тарас Шевченко. У багатьох його творах, як “Ой чого ти почорніло, зелене поле?”, “Варнак”, “За байраком байрак”, “Гайдамаки”, “Розрита могила”, “Великий льох”, осмислюються різні сторони цих подій.

Національно-визвольна війна висвітлюється також у драматичному творі Юрія Федьковича “Хмельницький”, у п'єсах маловідомих або призабутих авторів К. Ванченка-Писанецького, О. Цисся, І. Череватенка та інших. І правильно зауважує дослідник української драматургії Петро Лобас, що “значна частина українських п'єс цієї тематики заборонялася цензурою до друку та вистав і досі залишається малоімовірною для читачів та глядачів, хоча й заслуговує на вивчення та сценічне втілення”⁴.

Маємо також кілька історико-романтичних поем на тематику козаччини і в творчості теж маловідомого і малодослідженого буковинського письменника Григорія Воробкевича, серед яких, зок-

рема, “Богдан під Львовом”, “Богун”, “Берестечко”, де відчувається джерельна основа “Літопису” Григорія Грабянки і “Богдана Хмельницького” Миколи Костомарова.

У не такі далекі роки волюнтаристської адміністративно-командної системи українським письменникам теж вдалося врядити години опублікувати свої твори, присвячені волевиявленню українського народу, навіть окремим учасникам визвольної боротьби, а то й просто навіяні окремими роздумами про незабутню героїку минулих століть. Вони публікувалися у збірках, колективних збірниках, в альманахах, журналах і газетах.

На цю ще далеко невичерпну тему писали Володимир Підпалий (“Зірниця Богуна” і “Богдан Хмельницький”), Юрій Герасименко (“Коли у Переяславі старому”), Степан Литвин (“Затужила полонянка”), Віктор Романюк (“Дума про Хмелеві руки”), Микола Вінграновський (“Ночі Івана Богуна”), а також Оксана Похвальовська, Йосип Струцюк, Іван Чернецький, Олександр Богачук, Василь Басараба, Петро Біда, Степан Бабій, Стефанія Українець, Олесь Лупій та багато інших.

Своїм поглядом і сприйняттям епохи Богдана Хмельницького, що відразу викликало неоднозначну реакцію окремих критиків, оригінально пройнятий роман Павла Загребельного “Я, Богдан”, де його “показано у злетах і оманах, драмах і суперечностях”⁵.

Останніми роками було уже опубліковано три уривки з нової історичної поеми-роману Ліни Костенко “Берестечко”, яка охоплює драматичні події визвольної війни українського народу. Знову бачимо, що як і в “Марусі Чурай”, широкомасштабно осмислюється наша героїчна минувшина, ліквідовуються “чорні” та “білі” плями в історії нашої держави, оспівується героїзм наших предків.

Ще Микола Гоголь у своєму “Тарасі Бульбі” з піднесенням писав: “Так ось вона, Січ! Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й дужі, як леви! Ось звідки розливається воля й козацтво на всю Україну!” і вони, а також і селяни з усіх регіонів України були мужніми воїнами-борцями у часи славного Богдана Хмельницького, чия велич ніколи не вмере, не загине.

Примітки:

1. П. Меріме. Богдан Хмельницький. — Львів. — “Каменяр”. — 1990. — С.300.
2. Ю. Мицик, С. Плохий, І. Стороженко. Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ. — Промінь. — 1990. — С.225.
3. Історія української літератури у восьми томах. Т.1 У, книга друга. — Київ. — 1969. — С.48.
4. Берестецькій битві — 340 років. Терези другої науково-теоретичної конференції 15 червня 1991 року. — Рівне. — 1991. — С.30.
5. Українська літературна енциклопедія. Т.2. — Київ. — 1990. — С.227.

ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАЦІОНАЛЬНО- КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПЕРІОДУ КОЗАЧЧИНИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Предметом та темою нашої статті є умови, в яких молода держава в часі економічних негараздів та реформацій підходить до питання ідеологічної програми. Зрозумілим є те, що ніяка економіка та реформи без ідеології неспроможні створити той фон, на якому будується істинно національна держава. Без національного кореня держава не є повноцінною.

Маючи досвід ось уже семи років побудови нашої державності, ми бачимо, що цьому надзвичайно важливому чиннику відродження, а саме національній ідеології, надається в нас дуже мало значення. Телебачення, радіо, пресу заповнила пропаганда капіталістичного способу життя, що проповідує культ грошей, насильства, вбивства, наркоманії тощо. Різноманітні шоу-програми, в яких ідеться про все, тільки не про наше історичне минуле, про наш менталітет, та ті істини, які так необхідні нині молодій державі.

У період нашого радянського минулого ми були свідками того, скільки уваги приділялось ідеології. Звичайно, крім ідеології будівництва комунізму дуже багато уваги приділялось і нашому історичному минулому, нашим історичним кореням. Зрозуміло, що деякі факти минулого були дещо переіначені або сфальсифіковані. Проте й сьогодні, на превеликий жаль, на книжкових полицях суцільне засилля детективів, антологій вбивства, насильства, сексу, ворожбитства, магії і таке інше. Невже так повинна відноситися держава до ідеології? Власне кажучи, ставимо собі питання, а хто як не ми, кожен зокрема, свідомий українець повинен займатись самоосвітою, — історичною, національною, для того щоб самому знати, розповісти оточенню, навчити дітей, та збудити душу нашу славну козацьку до дії, до відродження, до життя.

У квітні 1997 року групою ентузіастів засновано козацький кінний курінь Галицько-Тернопільського крайового коша ім. Д. Вишневецького, який входить в структуру Українського козацтва, котре в свою чергу, діє на підставі Указу Президента про козацтво.

Безумовно в країні, колисці козацтва з більш як 500-літньою його історією, мабуть могли б парламентарі знайти час, щоб прий-

няти закон про козацтво, який лежить уже більше 3-х років у Верховній Раді. До речі, в Росії такий закон уже діє.

Завдання, яке перед собою поставив курінь, збудити суспільну думку до дії з нагоди початку святкування 350-річчя Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (1648—1654 рр.)

Завдяки мерії м. Тернополя (мер Негода В. А.) та підтримці Тернопільської районної державної адміністрації (голова Коломійчук В.С.), завдяки допомозі спонсорів, козацтво кінного куреня в складі 9 чоловік в липні 1997 року вирушило в похід по місцях бойових дій Б. Хмельницького 1648 р. Похід здійснювався від Тернополя через славне Поділля, Старосинявський район, с. Пилява далі через Вінницьку, Київську, Черкаську області, м. Корсунь-Шевченківський, Кіровоградську, Дніпропетровську області, м. Жовті Води, Запорізьку область, острів В. Хортиця. Таким чином було пройдено 850 кілометрів верхи на конях за 26 днів.

Першою зупинкою нашої подорожі була с. Пилява Старосинявського району. Нас, галичан, вразило напрочуд тепле ставлення місцевого населення на Поділлі до ідеї козацтва. Особливо на перехресті доріг с. Заслуччя-Красилів-Антоніни-Хмельницький. Місцевий голова колгоспу Анатолій Бабінець зустрів нас з представником місцевої влади головою сільради та працівниками культури, організував допомогу в ремонті нашого пересувного табору. Неможливо забути і надзвичайно теплу зустріч в с. Пилява (голова сільради Кавка Олександр Петрович, заступник голови Старокостянтинівської державної адміністрації Хобоша Михайло Володимирович, завідувач райвідділом культури Дідук Анастасія Василівна). На нічліг ми розташувалися біля руїн замку, з якого відбувалось керівництво битвою в вересні 1648 р. гетьманом Б. Хмельницьким. В цій же Пиляві, на кургані козацької слави, було встановлено пам'ятний знак на честь 350-річчя початку визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Слід зазначити, що такого ставлення до історії, яке ми бачили в Пиляві в Старосинявському районі, ми не бачили ні в Корсуні, ні в Жовтих Водах.

У Корсуні, біля с. Виграїв, де проходила Жовтоводська битва не було ні пам'ятного знаку, ні кургану, правда, в музеї Великої Вітчизняної війни м. Корсуня був невеликий куточок про історію козацьких воєн 1648 року.

Далі маршрут пролягав по Черкащині. Перша зупинка була в м. Чигирині. Зараз там функціонує музей Б. Хмельницького, побудований з нагоди 400-ліття з дня народження гетьмана. Слід зазначити, що музейні дані не багаті на експонати, хоча окрасою

музею є колекція Народного художника України Д. Нарбута з його серією полотен гетьманів України. Ми також відвідали і родинне гніздо гетьмана — с. Суботів, його Іллінську церкву, де все ж таки немає його могили. З переказів та історичних досліджень є відомості, що гетьман був перезахоронений перед набігом Чарнецького на Суботів.

Завершився маршрут на славному Запоріжжі, на острові Хортиця. Місцеві козаки війська Запорізького низового (отаман Анастолій Ярош) спільно з нами провели незабутні чотири дні в Набутовій балці з відвідинами історичного музею, заповідника, славнозвісного козацького 500-літнього дуба.

Запам'ятались сказані отцем-наставником Іллінської церкви слова із заповіту Гетьмана: “Україна воскресне, коли мої діти зберуться на моїй могилі”. Маємо надію, що розкопка замку Б. Хмельницького в Суботові коли-небудь все таки розпочнеться, знайдуться кошти на те, щоб хоч частково розкрити таємницю історії. Побуває думка, що тіло гетьмана було перезахоронено від ворога в підземелля цього замку, який був повністю зруйнований. До речі, розкопок, які б проводились на місцях історичних битв Б. Хмельницького в Пиляві, Пилявецькому замку, Корсуні, Горіховій діброві, Жовтих Водах, Княжих Байраках, ніхто не проводить. Ой як бракує нам таких сподвижників як академік Свешніков (Берестечко). Державної програми в цьому питанні, на жаль, немає.

Відзначаючи нині 350-річчя початку визвольної війни українського народу, ми впевнені, що козацька слава не втрачена. Вже проведена акція в м. Нікополі, Капулівці, Микитинській січі, Жовтих Водах, Корсуні. На черзі — урочистості в с. Пиляві, Зборові. Завершу цю коротку статтю словами Гетьмана, які були його девізом “Буде так як буде, але більше буде як Бог дасть”. Тож просимо — дай Боже... Слава козацька — Слава України.

Ю.І. БЛАЖЕВИЧ
м. Хмельницький

З ІМЕНЕМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО...

1998 рік для України — це рік відзначення 350-річчя початку Визвольної війни українського народу. Очолив цю боротьбу славний лицар України Богдан Хмельницький.

Жителям Хмельниччини приємно, що наша область ось вже більше сорока літ носить ім'я цієї славетної людини, і ми по-пра-

ву пишаємося, що наша подільська земля у ті, вже далекі і грізні роки, не раз ставала місцем вирішальних битв і подій, де яскраво проявився непересічний військовий і дипломатичний талант гетьмана Богдана Хмельницького, його сподвижників, талановитих полководців Максима Кривоноса, подолян Івана і Данила Нечая, Івана Богуна, Остапа Гоголя та інших.

Вже в березні 1648 року розпочалась епопея визвольної боротьби на східному Поділлі, на Брацлавщині, а в травні вона переросла в повстання. Особливо активізувалася боротьба з приходом на Поділля загонів козацького полковника Максима Кривоноса. Повсталих в Ушицькому повіті очолив Остап Гоголь, у Подністрів'ї хоробро бились опришки С. Морозовицького, відзначались активними діями повстанці із Зінькова. Запекла сутичка сталася між козаками М. Кривоноса та польськими військами, які знаходилися у місті Полонному. Козаків підтримали селяни з навколишніх сіл і сутичка завершилася взяттям міста.

На боротьбу з польськими магнатами поднялося майже все населення Поділля та Волині. В результаті виникли Вінницький та Брацлавський полки і вся територія Подільського воєводства, крім Кам'янця, перейшла під контроль козаків.

Вирішальну роль у кампанії 1648 року відіграла Пилявецька битва, яка засвідчила як ріст військового досвіду козаків, так і висвітлила всі грані поководницької майстерності Богдана Хмельницького. Це виявилось у виборі зручного місця бою, тактиці заманювання противника на вигідні для козаків позиції тощо. Битва закінчилася повною перемогою козаків та панічною втечею противника в напрямку Старокостянтинова та Львова¹.

Пилявецька битва, яка була логічним продовженням двох попередніх переможних битв, під Жовтими Водами і Корсунем, зайняла почесне місце в лавровому вінку козацької звитяги Богдана Хмельницького. Про це засвідчує й народна пам'ять:

Знає Корсунь і Пилява,
Знають Жовті Води,
Як водив своє козацтво
Богдан у походи².

Ці перші перемоги засвідчили, що на арену політичного життя Європи ступила маловідома до тих пір у широкому доквіллі людина, рішучі дії якої швидко повернули на себе "очі всіх народів".

А потім почались нелегкі роки Визвольної війни, віхи якої — Зборів, Берестечко, Біла Церква, Батог, Жванець, Переяслав, — стали віхами визнання генія Богдана Хмельницького.

Вражені масштабами політичної, військової та дипломатичної діяльності цього державного діяча, сучасники часто порівнювали його з жорстоким Аттілою, прославленим Ганнібалом, грізним Тамерланом, політичними діячами середньовіччя Макіавеллі і Кромвелем.

За влучним висловом французького письменника й ученого історика Проспера Меріме, “обраний провидцем малого народу, оточеного могутніми сусідами, той чоловік присвятив усе своє життя боротьбі за його незалежність. Він спритно сіяв розбрат у стані ворогів, був безстрашним воїном, глибокодумним політиком, розважним при перемогах, стійким і непохитним при невдачах”³.

А для українського люду Богдан Хмельницький, очоливши боротьбу народних мас проти іноземного поневолення, віддаючи всі свої сили, знання та талант створенню незалежної козацької держави, став, як свідчать історичні джерела, “відновлювачем віри”, “рятівником своєї України-Руси”, “батьком вітчизни”, “руським Мойсеєм”, “від Бога даним великим гетьманом”⁴.

Звичайно, на протязі сторіч оцінки цієї видатної особи були найрізноманітнішими — від вельми похвальних до різко негативних⁵. Однак історія все і всіх ставить на свої місця. І нині ми щиро-сердечно вшануємо видатного політичного і військового діяча, творця Української держави Богдана Хмельницького тому, що він, пройшовши через чорні та світлі фільтри історії, назавжди залишився в людській пам’яті Великим Українцем, Борцем за волю своєї Вітчизни.

Особливо це проявилось в 1995 році під час святкування 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького.

В області, як і по Україні, зразу ж після виходу розпорядження Президента України про відзначення цього ювілею, розпочалася організаторська робота по підготовці до урочистостей. Було створено обласний оргкомітет і затверджено основні заходи до 400-річчя, рекомендовано створити відповідні оргкомітети і розробити конкретні заходи до ювілею на місцях. У підготовку до відзначення цієї дати були включені місцеві засоби масової інформації.

Протягом 1994-1995 років в усіх містах та районах, у великих населених пунктах області пройшли різноманітні урочистості в зв’язку з ювілеєм славного гетьмана. Так, у серпні 1994 року на Старокостянтинівщині було проведено міжобласне свято козацької звитяги, присвячене цій події. У вересні цього ж року в Кам’-янці-Подільському пройшла міжнародна науково-краєзнавча конференція “Духовні витоки Поділля: творці історії краю”, в ході якої

працювала секція до 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького. В 1995 році в цьому ж місті проходила їх Подільська краєзнавча конференція, на якій значна кількість матеріалів була присвячена висвітленню історичної ролі цього державного діяча.

По населених пунктах, де господарства носять ім'я славного гетьмана України, пройшла естафета “Ми діти козацького роду”. В бібліотеках області були організовані книжкові виставки, пройшли цикли масових заходів — вечори історичного портрету, історико-краєзнавчі читання, презентації книг, літературні вечори тощо. В державних та громадських музеях були розгорнуті експозиції до ювілею. Різноманітні заходи пройшли в усіх навчальних закладах.

В обласному музично-драматичному театрі здійснено постановку вистави “Богдан Хмельницький”, театралізовані вистави та святкові концерти пройшли протягом 1995 року майже на всіх стадіонах районних центрів області, в ряді сіл Білогірського, Волочиського, Городоцького, Деражнянського, Дунаєвецького, Красилівського, Кам'янець-Подільського, Полонського, Шепетівського та інших районів області.

Широкомасштабне обласне свято, приурочене 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького, було проведено на місці Пилявської битви біля с. Пилявці Старосинявського району.

Наш прославлений ансамбль пісні та танцю “Козаки Поділля” обласної філармонії брав участь у урочистостях, які відбулися у вересні на батьківщині гетьмана — в Суботіві і Чигирині Черкаської області. 22 грудня 1995 року в обласному центрі, який з 1954 року носить ім'я Богдана Хмельницького, відбулося урочисте засідання, присвячене цьому ювілею.

Великий вклад у вивчення подій 1648—1654 років на Поділлі, ролі Богдана Хмельницького у цій війні внесли наші вчені та краєзнавці. Наукові розвідки В.С. Прокопчука, Є.Д. Назаренка, А.В. Сваричевського та інших збагатили наші знання про той період, узагальнили багатий архівний, літературний та історичний матеріал. Okремо хочеться сказати про творчий доробок професора Кам'янець-Подільського університету, доктора історичних наук В.С. Степанкова. За останній період ним, самотійно й у співавторстві, написано і видруковано ряд праць — “Богдан Хмельницький” (у 2-х томах), “Сполохи козацької звитяги”, “З історії української розвідки та контрозвідки (нариси)”, “Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657)”, “Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648—1654)” тощо.

Плідно працює в цьому напрямі наш земляк, академік В.А. Смолій, нині віце-прем'єр-міністр України з гуманітарних питань. Спільно з В.С. Степанковим ним розроблена нова концепція Національної революції в Україні середини XVII століття.

Про велику шану і повагу, про вдячну людську пам'ять у нашому рідному краї до славного гетьмана і державотворця свідчить те, що ім'я глави Української козацької держави носять одинадцять колективних селянських господарств, пам'ятники йому встановлені у місті Хмельницькому, у Білогірському, Дунаєвецькому, Старокостянтинівському, Старосинявському та інших районах. На честь ювілею ім'я Богдана Хмельницького присвоєно Академії прикордонних військ України, яка функціонує в обласному центрі. Нещодавно тут в урочистій обстановці відкрито погруддя великому гетьману.

На честь 350-річчя Пилявецької битви, на місці події, буде проведено обласне свято козацької звитяги. В Старій Синяві відбудеться історико-краєзнавча конференція "Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття".

Все це — свідчення шани і поваги до людини, яка так багато зробила для свого народу як творець української держави, як видатний політик і визначний військовий діяч.

Проїшли віки і нині, коли ми, нащадки славного сина України, вибороли свою незалежну державу, ми щиро віримо і впевнені, що козацька звитяга і козацьке прагнення до волі, свободи та незалежності, які були притаманні нашим героїчним предкам, допоможуть нам у конкретних справах, додадуть наснаги, щоб здолати скруту, зневіру, невпевненість. Адже у нас прекрасна родюча земля, чудові працьовиті люди — і в ім'я найвищої мети, за яку боровся у свій час Богдан Хмельницький, ми повинні зробити все, щоб Україна стала врівень з найрозвинутішими державами світу, забезпечила заможне життя своїм громадянам. В ім'я цієї мети нам варто жити, трудитись і бути гідними спадкоємцями мужності і мудрості наших славних предків.

Примітки:

1. Ю.А. Мицик, В.С. Степанков, І.С. Стороженко. Сполохи козацької звитяги.— Дніпропетровськ, Січ, 1991р.— с.65—148.
2. Українські народні думи та історичні пісні.— К., 1995.— с.129.
3. П. Меріме. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— с.142.
4. В.А. Смолій, В.С. Степанков. Богдан Хмельницький.— К.: Либідь, 1993.— с.6,8.
5. Так само.— с.5—24.

ОРДЕН БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО ПЕРШІ КАВАЛЕРИ

Орден Богдана Хмельницького встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 року на честь видатного державного діяча і полководця України Богдана Хмельницького. Указом затверджено Статут та опис ордену. Він має три ступені. Найвищим ступенем є 1-й. Знак ордену 1-го ступеня виготовляється з золота, а 2-го і 3-го — з срібла.

Ордену Богдана Хмельницького I-го ступеня нагороджувалися командуючі фронтами, арміями, флотиліями, їх заступники, начальники управлінь, штабів, відділів і начальники родів військ, фронтів, флотів, армій і флотилій, командири з'єднань партизанських загонів.

Нагородження проводилося за успішно і вміло проведені військові операції в результаті яких звільнено від ворога район, місто, особливо важливий населений пункт і ворогу завдано великих втрат у живій силі і техніці.

Ордену Богдана Хмельницького II-го ступеня нагороджувалися командири корпусів, дивізій, бригад, полків, їх заступники, начальники штабів, командири з'єднань партизанських загонів, їх заступники і начальники штабів, командири партизанських загонів. Нагородження здійснювалися за прорив укріпленої території ворога, успішну операцію по форсуванню водного рубежу, за глибокий рейд в тил противника, в результаті якого порушені комунікації ворога і нанесено збитки його тиловим постачальним базам. А партизани нагороджувалися за вміло проведені і організовані партизанським загonom операції, в результаті яких було розгромлено опорний пункт противника, знищено ворожий гарнізон, звільнено громадян, які відправлялися на німецьку каторгу, порушено комунікації і лінії зв'язку, знищено транспорт противника.

Ордену Богдана Хмельницького III-го ступеня нагороджувалися рядові, сержанти і офіцери, командири партизанських загонів, партизани: за сміливу ініціативу, рішучість, що забезпечило нанесення ворогові поразки, захоплення населеного пункту, важливого рубежу. Нагороджувалися і ті, хто проявив особисту ініціативу, мужність при виконанні бойового завдання, що спри-

яло успіху проведеної підрозділом операції.

Першим нагородженим орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня став командуючий армією, генерал-майор Олексій Іванович Данилов. Напередодні Великої Вітчизняної війни він був заступником командуючого військами Київського особливого військового округу. В роки війни — начальник управління протиповітряної оборони та начальник штабу армії Південно-Західного фронту, командуючий арміями Сталінградського та Донського фронтів. На території України командував танковою армією Південно-Західного і 3-го Українського фронтів.

Керовані О.І. Даниловим війська брали участь у Харківській оборонній операції 1941 року, визволенні території України від німецько-фашистських загарбників. За вміле командування військами, проведення військових операцій, в результаті яких звільнено від ворога значні території, завдано серйозних втрат в живій силі і техніці, О.І. Данилов 26 жовтня 1943 року нагороджений орденом Богдана Хмельницького за № 1.

Орденом Богдана Хмельницького за № 2 нагороджений генерал-лейтенант Микола Олександрович Гаген. В час Великої Вітчизняної війни командував дивізіями, корпусами та армією в складі Південно-Західного, 2-го та 3-го Українського фронтів. Брав участь у визволенні території України від німецько-фашистських загарбників.

Орденом Богдана Хмельницького за № 3 відзначено Маршала, Героя Радянського Союзу Андрія Антоновича Гречка. Під час Великої Вітчизняної війни командував кавалерійською дивізією, корпусом, армією, призначався заступником командуючого 1-им Українським фронтом, брав участь у визволенні Правобережної України від німецько-фашистських загарбників.

Всього орденом Богдана Хмельницького I ступеня було здійснено 323 нагородження, II-го ступеня — 2400 нагороджень, III-го — 5700.

За час Великої Вітчизняної війни цим орденом нагороджено майже 8,5 тисяч чоловік.

За успішні бойові дії по розгрому військ німецько-фашистських загарбників орденом Богдана Хмельницького нагороджено більше 1000 військових частин і з'єднань.

Орден має вигляд випуклої п'ятикутної зірки, виготовленої у формі променів, що розходяться. На лицьовій стороні ордену в колі золотистого кольору, обрамленого срібним фігурним ободком, вміщено рельєфне зображення Богдана Хмельницького з

булавою в правій руці. Вздовж верхнього краю кола напис на українській мові: “Богдан Хмельницький”. Це єдиний орден того часу, на якому напис виконано українською мовою.

Примітки:

1. Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали СССР. — Москва, 1974, с.63—67.
2. Русские и советские ордена. Государственный ордена Ленина исторический музей. — Внешторгиздат, 1977, с.8.
3. Государственные награды Союза ССР. — Киев, 1987, — с. 73—76.
4. Радянська енциклопедія історії України. т.1. — Київ, 1969. — с.336, 459—460, 496—497.
5. Радянська енциклопедія історії України. т.2, — К., 1969, — с.150.

В.О. МЕЛЬНИК
М. Хмельницький

ХМЕЛЬНИЧАНИ — ЛАУРЕАТИ ПРЕМІЇ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В часи розбудови самостійної України інтерес до постаті Богдана Хмельницького, об'єктивної оцінки його ролі в боротьбі за українську державність середини XVII століття надзвичайно виріс.

У грудні 1995 року прогресивна громадськість урочисто відзначила 400-річчя від дня його народження. Як визнання ролі Богдана Хмельницького у визвольній боротьбі українського періоду, тісного зв'язку його імені з Подільською землею було запроваджено міську премію для відзначення кращих робіт в галузі досліджень, літератури, музики, хореографії, скульптури, живопису, присвячену 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького.

Премія вручається щорічно, починаючи з 1995 року, у грудні, до річниці з дня народження Богдана Хмельницького особам, або колективам, які відзначилися в дослідженні життя та діяльності національного героя, в художньому зображенні його подвигів та подій того часу.

Першими лауреатами премій ім. Богдана Хмельницького на міському культурно-мистецькому святі, приуроченому 400-річчю з дня народження гетьмана України були названі:

НАЗАРЕНКО Євген Данилович, краєзнавець — в галузі історичних досліджень;

НЕНЦІНСЬКИЙ Анатолій Йосипович, поет — в галузі літератури;

СКОРУПСЬКА Олена Василівна, художниця — в галузі живопису;

ЯСІНОВСЬКА Марія Іванівна, співачка — в галузі музичного мистецтва;

ГУРЕЙВ Юрій Іванович, художній керівник дитячого ансамблю “Подільчак” — в галузі хореографічного мистецтва.

Лауреатами премії імені Богдана Хмельницького 1996 року стали: **МИКОЛА ФЕДУНЕЦЬ**, голова відділення Спілки письменників України — за збірку поезій “Неповторне”;

ДМИТРО БРИЛІНСЬКИЙ — за наукові праці в галузі краєзнавчих досліджень і українського народознавства, зокрема “Словник подільських говірок”;

ГЕНРІХ СИДОРЕНКО, керівник ансамблю народних інструментів, викладач Хмельницької дитячої музичної школи № 1 — за пропаганду музичного мистецтва;

ОЛЕКСАНДР ШИМАНСЬКИЙ, головний балетмейстер музично-драматичного театру імені Г. Петровського — за постановку хореографічних вистав “Есмеральда” та “Українкою я народилася”;

МИКОЛА МАЗУР, скульптор — за створення пам’ятника жертвам репресій.

У 1997 році, у вересні, коли область святкувала своє 60-річчя, а м. Хмельницький 504-у річницю свого народження, були названі лауреати премії імені Богдана Хмельницького.

В галузі літератури — **Микола МАГЕРА**, письменник, педагог, лауреат премії імені Мелетія Смотрицького — за книгу “З давніх літ” та **Григорій ХРАПАЧ**, дитячий письменник — за книги для дітей “Золотавка”, “Шапка-невидимка”, “Під арештом”;

У галузі історичних досліджень — **Микола МАЧКІВСЬКИЙ**, письменник, публіцист — за художньо-літературний роман “Пароль “Проскурів”;

У галузі музики — **Наталя та Степан Тимчишаки**, солісти обласної філармонії, вокальний дует “ЯВІР І ЯВОРИНА” — за пропаганду народної пісні;

У галузі живопису — **Надія БОРЕЦЬКА**, член Спілки художників України — за розвиток і пропаганду обласного образотворчого мистецтва;

У галузі хореографії — **Юрій КЛИМЧУК**, керівник самодіяльного ансамблю “Веселка” міського Будинку культури за пропаганду народного танцю.

На порозі — осінь 1998 р. і ми чекаємо нових цікавих досліджень, матеріалів про роль і місце Богдана Хмельницького в історії Поділля, художніх творів і творів мистецтва.

ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Розділ II

ПРО СКІФСЬКУ ЕКСПАНСІЮ НА ПОДІЛЛЯ

Елементи культури скіфських кочових племен, які проживали на степових просторах Північного Причорномор'я, відомі далеко за його межами. Знахідки речей скіфського типу поширені в місцях пам'яток лісостепової частини України, в Закавказзі, ряді країн Центральної Європи.

Вчені по-різному намагалися трактувати це явище. Певний час була поширена думка, що скіфський речовий асортимент проник на європейські терени в результаті скіфської інтервенції (М. Ростовцев, В. Пирван, Т. Сулімірський). Радянські дослідники (А. Малюкова та ін.) схильні були значно применшувати роль скіфської експансії в цих областях і більше надавали перевагу культурним запозиченням. Археологічні дослідження останніх років знову поставили дану проблему на порядок дня.

Скіфи, як відомо, були рухливим і войовничим народом. Їх могутній військовий потенціал завжди шукав вияву. Появившись в причорноморських степах в середині VII ст. до н.е., і, витіснивши звідти кімерійців, вони не могли почувати себе стабільно. Боротьба за існування тривала. Край був для них необжитий і незнайомий. Військово-економічна стратегія майбутнього вимагала детального вивчення обстановки, зондажу сусідніх земель. Тільки так можна було забезпечити собі тили і мати гарантоване надходження продуктів землеробства.

З письмових джерел відомо, що скіфи здійснювали загарбницькі походи, як на близькі, так і на далекі відстані, зокрема на Кавказ, Середню Азію тощо. Скіфська знать, тим більше, проявляла живий інтерес і до лісостепу, де мешкало осіле землеробське населення, де можна було мати багату здобич і, перш за все, хліб.

Розкопки пам'яток в Середньому Подністров'ї, де комплект скіфської культури проступає досить явно, спонукали вчених (Г. Смирнова і ін.) хоч і обережно, але пропагувати точку зору не тільки про скіфську зацікавленість придністровською зоною, а і про їх тривале проживання тут.

Зараз встановлено, що на початку раннього залізного віку (IX—VIII ст. до н.е.) на території сучасного Поділля споруджуються перші укріплення-городища. Одним із них було городище біля с. Рудківці Новоушицького району, розташоване на схилах і плато

лівого берега Дністра. Воно має складну систему фортифікацій і разом з іншими тодішніми фортецями (Григорівка. Маціорськ і ін.) виконувало важливу функцію захисту навколишньої людності від зовнішніх нападників. Серед тих хто посягав на спокій мирних господарів придністровських осель могли бути і фракійці, і кімерійці, і інші зайти.

Розкопки городища показали, що його захисні споруди неодноразово руйнувалися і горіли, потім знову відновлювалися. Загальна площа, охоплена укріпленнями, біля 39 га. В години лихоліть сюди сходилося чимало жителів навколишніх селищ, згаялися стада худоби.

Одним із важливих підсумків результатів дослідження даної пам'ятки є висновок про те, що вона загинула внаслідок нападу скіфської рати в середині VII ст. до н.е. Про це однозначно свідчать знахідки бронзових асиметрично ромбічних наконечників стріл, які вважаються своєрідними візитними картками скіфів найбільш раннього періоду їхньої історії.

Є підстави вважати, що скіфські орди в степу довго не затрималися. Про це говорить вразливо мале число архаїчних захоронень цих кочовиків в причорноморській смузі і, навпаки, значна кількість аналогічних поховань в більш північних районах. Уявляється, що войовничі пришельці окремими групами із Північного Причорномор'я рушили в різних напрямках. Одна із них направилася в Дніпро-Дністровський регіон. Зустріла тут чималий опір. Але військовий досвід і досконала зброя пришельців швидко взяли верх над аборигенами, що в кінцевому підсумку докорінно змінило загальну ситуацію.

Вчені однастайно констатують різку трансформацію матеріальної культури з середини VII ст. до н.е. в сторону скіфізації на всій Правобережній Україні. Повномасштабні зміни торкнулися озброєння, кінської упряжі, ювелірного виробництва, поховального обряду, духовної сфери загалом, соціального укладу. В Середньому Подніпров'ї, наприклад, із загальної кількості захоронень VII-першої половини VI ст. до н.е. до 40% мають чисто кочівницький поховальний ритуал (А. Скорий). В зв'язку з цим ставиться питання про безпосереднє перебування тут скіфського етносу, про складання нового скотарсько-землеробського об'єднання на чолі з військовою скіфською верхівкою. Зрозуміло, що подібні процеси мали місце в інших підкорених районах.

Із Рудковецьким городищем пов'язується перша хвиля скіфського просування на Поділля. Такі пам'ятки, як кургани в

с. Ленківці, Круглик репрезентують, очевидно, другий етап їхніх інтенсивних контактів з нашим краєм. Стає безперечним, що Середнє Подністрів'я тривалий час входило в геополітичну орбіту скіфського державного об'єднання, було одним із шляхів наступу кочівників на захід.

І.С. ВИНОКУР,
В.І. ЯКУБОВСЬКИЙ
м. Кам'янець-Подільський
О.І. ЖУРКО
м. Хмельницький

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ГУБИНА У 1997 р.

Губин — одне із літописних міст Болохівської землі XII—XIII ст. — став об'єктом археологічних досліджень 1997 року. Розкопки проводила археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету з участю Хмельницького обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів і Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Городище розташоване на південному краю села Губин Старокостянтинівського району. Воно займає вершину високого мисового виступу правого берега р. Случ, при впадінні до неї притоки — р. Ладижки. Рештки міста-фортеці складаються з чотирьох укріплених частин загальною площею 4,6 га.

Розкопки 1997 року були проведені на північній укріпленій площадці, на якій розкрито понад 350 кв. метрів площі. В процесі розкопок відкрито і досліджено частину фортифікацій (валу й рову), а також чотири кліті — приміщення порожнистого типу. Кліті являли собою зрубну конструкцію, яку простежено за рештками спалених під час пожежі в давнину дубових колод, що збереглися на висоті 3—4-х нижніх вінець і мали товщину 0,25—0,30 м. Долівкою у клітях служила глина із щільним шаром підмазки зверху. Печей у цих клітях не виявлено, що свідчить про їх господарське призначення.

Відкриті розкопками і руїни верхнього перекриття клітей, що склалися з глини і каменю, перемішаних із спаленими колодами і брусами-протесами. Це, безсумнівно, рештки стелі клітей.²

Крім господарських клітей під час досліджень відкриті й залишки двоповерхових жител зрубної конструкції. Одне з них обіг-

ривалося в давнину двома глинобитними печами, ось ми яких врізані у материковий ґрунт. Відкрито і рештки печі з другого поверху, які впали разом з перекриттям під час пожежі.³

У різних частинах фортифікацій і поблизу жител виявлені людські кістки або їх частини, що засвідчують раптовість нападу ворога і загибель частини жителів під час штурму і пожежі на городищі. Про пожежу свідчать і скупчення спалених уламків дерев'яних конструкцій, а також потужні прошарки попелу впереміж із спалениною, що вкривала шар світло-жовтого спресованого ґрунту.

Розкопки 1997 року в Губині виявили цілий ряд різноманітних речей XII—XIII ст. Це залізничний різак-чересло від плуга з колісним передком, круглі кам'яні ротаційні жорна для помолу зерна на борошно. Вказані речі засвідчують, що жителі літописного Губина займалися сільським господарством, зокрема — землеробством.⁴ Знали вони і приселищне скотарство, про що свідчать кістки великої рогатої худоби, коней, свиней та інших свійських тварин.

Серед речей — різноманітні вироби із заліза: ножі, всячі замки і ключі до них, стремена, наконечники стріл і списів. Певну групу знахідок становить типовий гончарний давньоруський посуд XII—XIII століть. Він представлений кухонними горщиками, глечиками. Наявні і зразки посуду, на денцях якого простежуються клейма майстрів — гончарів.⁵

У складі побутових речей значне місце належить також знахідкам різноманітних прикрас і деталей чоловічого та жіночого костюму. Важливе місце займають скляні браслети, переважно фрагментовані, а також бронзові пластинчасті і дротинні браслети, перстені і скроневі кільця.

Досить поширеним і модним у літописному місті Губині був парадний жіночий головний убір з підвісками порожнистого типу. Свідченням цього є знахідка колта, який являє собою велику порожнисту підвіску з двох з'єднаних срібних випуклих стулок, обрамлених 14-ма порожнистими кульками. На стулках наявні зображення символів кругообігу життя. Досі на території Болохівської землі було знайдено тільки дві такі речі. Це пара колтів другої половини XIII ст., що входили до складу речового скарбу з с. Городища Деражнянського району Хмельницької області.⁶ За сюжетом і технікою виготовлення колти з Городища і з Губина тотожні. Можна думати, що вони виготовлені в одній ювелірній майстерні на території Болохівської землі.

Привертає увагу і бронзовий хрест-енколпціон XII—XIII ст. На одній створці хреста зображено Богоматір з дитиною на руках, а на другій — Спасителя. Хрести-анколпціони подібного типу мали поширення в різних частинах Русі, є вони і на землях Болохівського князівства.⁷

Масовий археологічний матеріал з розкопок 1997 року на місці літописного Губина дозволяє підбити попередні підсумки і накреслити дальші перспективи досліджень. Перше, на що слід звернути увагу дослідників — це наявність у фортифікаційних спорудах Губинського городища дерев'яних конструкцій, які є характерними і для інших давньоруських городищ XII—XIII ст. Між тим у спеціальній археологічній літературі було висловлено думку про те, що оборонні вали Губинського городища начебто не мають дерев'яних конструктивних деталей. Дослідження 1997 року показали, що укріплення міста Губина мали багаторядну дерев'яну основу. Так, кінець внутрішньої лінії фортифікацій північного майданчика складали господарські кліті-зуби, які були сплановані і побудовані у нерозривний ряд. Аналогії таких конструкцій відомі у давньоруській оборонній архітектурі в різних містах і замках Південно-Західної Русі.⁸

Дослідження 1997 року показали, що захисники міста Губина загинули під час його оборони в середині XIII століття. Рештки кістяків людей виявилися непохованими. Археологічно вони зафіксовані у нижніх і верхніх частинах спалених будівель. У зв'язку з цим не відповідає, на нашу думку, історичній правді думка, висловлена П. А. Раппопортом про те, що місто спалив, вивівши звідти його населення, Данило Галицький "...в свої вотчини или вотчини вассалов".⁹ Вірогідніше припустити, що Губин був підданий штурму у середині XIII ст. з боку однієї з татаро-монгольських орд, керованих Куремсою або Бурундаєм¹⁰. Проте нашу версію слід поглибити і уточнити в процесі наступних археологічних досліджень.

В процесі подальших археологічних досліджень слід, очевидно, звернути увагу на місце і роль Губина серед інших літописних міст Болохівської землі. Адже в літописі крім Губина згадуються і такі болохівські міста як Деревич, Дядків, Кобуд, Кудин, Городець, Божський. Судячи з географічного розташування Губина у Послуччі та враховуючи чотиридольне планування його укріплених частин, можна думати, що місто над Случчю було одним із важливих в системі Болохівської землі. У зв'язку з цим Губину належала не остання роль у взаєминах Київського та Галицько-Волин-

ського князівства наприкінці XII — у першій половині XIII ст.

Археологічні дослідження літописного історичного центру Губина, сподіваємося, будуть у найближчі роки продовжені. Основні роботи експедиції у польовому сезоні 1998 року здійснюватимуться на території північного і південного укріплених майданчиків. Як і у минулому 1997 році, дослідження проводитимуться коштом благодійної фінансової допомоги Хмельницької обласної та Старокостянтинівської районної держадміністрацій.

Примітки:

1. Літопис руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С.399; Антонович В.Б. Археологическая карта Вольнской губернии (Труды XI археологического съезда.) т.1. — М., 1901. — С.26.; Раппопорт П.А. Города Волоховской земли) Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. — вып.57. — М., 1955. — С.56—59; Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі \ \ Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С.166; Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. — Київ—Одеса, 1985. — С.103—112.
2. Аналогічні кліті досліджені при розкопках інших давньоруських городищ. Див., наприклад: Гончаров В.К. Райковецьке городище. — К., 1950. — С.28—49; Юра Р.О. Древній Колодяжин \ \ Археологічні пам'ятки УРСР. — т. XII. — К., 1962. — С.65—81.
3. Двоповерхові житла були характерні для міських осередків Київської Русі. Див. Археологія України ССР. — т.3. — К., 1986. — С.342—343.
4. Довженко В.Й. Землеробство древньої Русі. — К., 1961. — С.145—170.
5. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. — М., 1948. — С.?
6. Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с. Городища Хмельницької області \ \ Археологія. — К., 1975. — С.87—105.
7. Рыбаков Б.А. Русское прикладное искусство X-XII веков. — Л., 1971. — С.79-рис.102; Алексеев Л.В. Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (кресты и иконы Белоруссии) \ \ Советская археология. — 1974. — № 3. — С.210, рис.4. — 1,2; Корзухина Г.Ф. О памятниках "Корсунского дела" на Руси \ \ Византийский временник. — т. XVI. — М., 1958. — С.129. — табл. 11. — 2а, 2б.
8. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. Л. 1967. — С.206—213; Гончаров В.К. Райковецьке городище... — С.28—49; Юра Р.О. Древній Колодяжин... — С.65—81.
9. Раппопорт П.А. Города Волоховской земли... — С.59.
10. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя... — С.111.

В.А. ЗАХАР'ЄВ
м. Дунаївці

ДО ПИТАННЯ СХІДНОГО КОРДОНУ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

Незважаючи на тривалий час досліджень давньоруських старожитностей Галицької землі, поки що залишається відкритим питання східного кордону князівства. На картах, які подаються в різних наукових і популярних виданнях, його позначають по-різному: від кордону степу-лісостепу до р. Калюс на території Хмельницької області, або ж взагалі наносяться пунктиром.¹

Така ситуація склалася через те, що досі не було жодного комплексного обстеження конкретного регіону, а стаціонарні розкопки торкалися окремих пунктів, в основному, тісно пов'язаних з Дністром.²

Взагалі, для території Пониззя і вивчення усіх аспектів теми, піднятої у статті, необхідно зауважити на обов'язковій періодизації так званого давньоруського часу. А саме: IX—XI та XII—першій половині XIII століть.

Почнемо з передісторії. Відомо, що територія краю напередодні створення давньоруської держави була поділена між слов'янськими племенами уличів (схід), тиверці (Придністров'є) та білих хорватів (захід). Через натиск ранніх кочівників уличам та тиверцям довелося потіснити хорватів або з їхньої згоди поселитися на землях сусідів. Втім — тодішній кордон слов'янських земель все-таки на межі степу-лісостепу.

Подібна картина збереглася і після об'єднання під Київським престолом усіх племен та фактичної їх нівеляції у новій суспільній спільності — аж до половецьких походів XI століття на Пониззя. Про ті події до сьогодні збереглися страшні перекази та легенди.³

Саме це вдалося простежити на городищі поблизу с. Глибівка Новоушицького району, яке дослідила С.Е. Баженова.⁴ Про затухання життя в регіоні свідчать і обстежені автором городища IX-XI століть поблизу с. Млаки-Ксаверівські та Велика Побійна (ур. Тимківщина-Жсадін) Дунаєвецького району, а також тогочасних городищ Вінницької області.

На жаль, через відсутність писемних джерел, сьогодні не відомі умови договорів між нападами та автохтонами, якщо такі, взагалі, були. Однак, археологічні матеріали свідчать, що місцеві жителі втратили як таке Східне Пониззя. Гіркий досвід примусив русичів вдаватися до оборонної практики, згрупувати сили і влаштувати надійну систему захисту. На нашу думку, головною лінією оборони стала р. Ушиця. На ній збудували цілий ряд нових фортець або ж поновили знищені. Це — Сокілець (Бурти), Сокілець (Сон-гора), Городиська (Замковисько), Велика Кужелова (Містисько), Маліївці (Замчисько) та інші. Окремі з них, як-то В. Кужелова, були остаточно знищені наприкінці XI століття ханом Боняком, але, в цілому, система діяла і була досить ефективною. Довколо цих укріплень швидко розвивається сітка сільських неукріплених поселень. Заодно, землероби щорічно використовували землі так званої буферної зони межиріччя Ушиці-Калюса, де виявлено залишки незначних поселень XII—XIII століть, але повністю відсутні тогочасні городища.

Відтак, кожна ліва притока Дністра була черговою лінією оборони.⁵

Окрема мова про городища, що розташовані на Дністрі, а саме: Бакота, Ушиця, Калюс та інші. Їхнє завдання не полягало у захисті кордону, а — безпечному судоплавству на одному зі шляхів “із греків у варяги”. Наявність цього фактору та всього пов’язаного з ним сприяло підйому Бакоти, як столиці краю. Хоча на це могли претендувати сильноукріплені городища в Карачківцях, на Кармалюковій Горі, Великому Карабчіїві та деякі інші.

Чималий ефект мало запрошення для ратної служби представників Чорноклобуцького союзу, які погодилися на протекторат руських князів через утиски більш потужних печенігів та, згодом, половців. Їхня присутність на Пониззі зафіксована у топонімах типу “кара” або ж слов’янізовані у назви Чорна, тощо. Поблизу місць їхнього розселення виявлені поховальні пам’ятки з кам’яними конструкціями. Зокрема, у Сокільці, Карачківцях, а також Тимкові.

Така система оборони, безперечні природні фактори, а також певна вольність території примушували нападників-степовиків спочатку робити рейди по суміжних землях Київського князівства, а у кінцевому результаті навіть зумовили те, що нова хвиля — монголо-татар спочатку залишила в стороні Східне порубіжжя Галицької землі і лише на початку 50-х років XIII століття змели на своєму шляху з півночі на південь усі до одного городища, залишивши лише Бакоту, яку здав ворогам галицький посадник Милій.⁶

Робота над уточненням висуненої версії лише розпочалася. Тому можливі подальші уточнення та доповнення. В цілому ж, вона здається, найбільш вірогідною. І для XII—XIII століття — найбільш прийнятливою. Водночас необхідно спільними зусиллями дослідників провести детальне обстеження берегів лівих приток Дністра від Ушиці до Жвана. І не лише задля піднятої теми. Особливо перспективним бачиться уточнення точок з’єднання пам’яток уличів та тиверців, виявлення характерних особливостей матеріальної культури цих близьких за морфологією племен і взаємовпливів. Враховуючи маловивченість старожитностей цих об’єднань на конкретній території, археологам слід спрямувати свої зусилля на їх вивчення. Тільки у поєднанні першого та другого етапу давньоруської культури на Пониззі можливі правильні висновки.

Примітки:

1. Археология Украинской ССР (В 3-х томах). Т.3. — К.: Наукова думка. 1986. — С.373.; Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. \\ Археология СССР. — М.: Наука. 1982. — 271.; Толочко П.П. Київська Русь і

кочовики південно-руських степів у X—XIII ст. \ \ Старожитності Русі. Україна. Київ: Київська Академія Свробізнесу. 1994. — С. 80—90.; Трубочанінов С. В., Винокур І. С. Історія Поділля та Південно-східної Волині. Книга 1. — Кам.-Подільський. Центр Поділлезнавства, 1993. — С. 92.

2. Винокур І. С., Горішний П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам.-Подільський. Центр Поділлезнавства. 1994. — 362 с.: карти, іл.; Кучера М. П., Горішний П. А. Раскопки городища XII—XIII вв. у с. Стара Ушица \ \ Археологические памятники Среднего Поднестровья. Сборник научных трудов. — К.: Наукова думка. 1983. — С. 62—97.; Кучера М. П. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре. Там же. — С. 97—102.; Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Баженова С. Е. Работи в Хмельницькій області. АО 1972г. — М., 1973. — С. 264—265.

3. Киевская старина. 1982. — Т. 37.

4. Згадана праця.

5. Захар'єв В. А. Стародавня Русь на Дунаєвчині. \ \ Дивокрай. Хмельниччина подільська. Науково-красназничий альманах. Випуск другий. — Хм., 1997. — С. 16—21.; Захар'єв В. А. Давньоруські пам'ятники на Дунаєвчині: нові відкриття. \ \ Хмельниччина: роки становлення та поступу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-красназничої конференції. — Хмельницький.: Доля. 1997. — С. 221—229.

6. Винокур І. С., Горішний П. А. — вказ. праця. — С. 249—252.

С. В. ТРУБЧАНИНОВ Кам'янець-Подільський

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПОДІЛЛЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.

Становище Поділля в першій половині XIV ст. на сьогодні ще до кінця не з'ясоване в історичній літературі. Допускається, зокрема, що галицьке Пониззя після походів темника Ногая перебувало під безпосереднім контролем золотоординців. Припускають, що один з численних литовських князів, а саме Олександр Коріатович, в 40-х роках XIV ст. став правити Поділлям, але край продовжував зберігати залежність від татар.

За свідченням літописів, лише 1362 рік може вважатися роком визволення з-під татарської влади. Саме тоді литовський великий князь Альгідрас (Ольгерд) вирушив походом проти татар і розбив трьох ханів — “отчичів і дідичів Подільської землі” — Дмитра, Хаджибея та Катлабугу в степу коло Синіх Вод (переважна більшість дослідників вважає, що це Синюха — ліва притока Південного Бугу, частина істориків, починаючи з М. Грушевського, ідентифікувала Сині Води з річкою Сновида на північному заході сучасної Вінниччини). Літописець підкреслює, що після цього Ольгерд повернувся до Литви, а частину військ залишив на Поділлі, призначивши старшими над військом своїх племінників Коріатовичів (літописець називає Олександра, Костянтина, Юрія і Федора).

Літописець стверджує, що Коріатовичі “увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю від татар, а баскакам дані більше вже не дано”. Першим великим удільним кня-

зем Подільської землі з резиденцією в місті Смотричі був Юрій Коріатович, його співправителем був Олександр. У 1374 р. Юрій при підтримці угорців заволодів Молдавським князівством, але незабаром його там отруїли.

В 1374—1380 рр. на Поділлі правив Олександр Коріатович. Столицею краю став Кам'янець. В 1374 р. міська громада Кам'янца дістала привілей на самоврядування за магдебурзьким правом. На думку дослідників, це право стосувалося перед-усім некорінного населення. Наступного року, як традиційно вважають, Кам'янець став центром новоствореного католицького єпископства.

Олександр Коріатович вважав себе незалежним правителем, і навіть грамоти свої підписував так: "Ми князь Литовський, князь Олександр Корятович, Божою милостю князь і господар Подільської землі". Він притримувався союзу з Польщею, про що свідчать зокрема часті відвідини польської столиці — Кракова (в 1368, 1370, 1375 роках). В кінці 70-х років його на деякий час вигнав з Поділля воєвода Ольгерда Гаштольд.

Олександр напевно загинув в бою з татарами в 1380 році. Того ж року інший Коріатович (відомий в Москві як воєвода Дмитро Михайлович Боброк-Волинський) керував московськими полками на Куликовому полі. В останні роки разом з Олександром Поділлям міг правити його брат Борис, але оскільки він був католиком, то "західноруські" літописи обминули його своєю увагою.

В 1380—1391 рр. Поділлям правив Костянтин Коріатович. На початку 80-х років Костянтин разом з сином Василем їздив до Риму. Найвірогіднішою здається гіпотеза про заснування католицького єпископства в Кам'янці саме за правління князя Костянтина.

Після смерті Костянтина Поділлям правив останній з братів — Федір, який до цього був князем в Гомелі. Спираючись на союз з Угорським королівством і Молдавією, за висловом літописця, Федір Коріатович "з підданства і повинності великого князя литовського вибився".

В 1393 році великий литовський князь Вітовт здійснив каральний похід на Поділля. Біля Брацлава його військо зустріли загонами подолян, проте князь Федір зазнав поразки і втік до Кам'янца. Вітовт зайняв Брацлавський і Смотрицький замки, а також Червоний Городок(?), Бакоту і Скалу. Переслідуючи Федора, він взяв в облогу Кам'янець. Коріатович покликав на допомогу молдаван і угорців. Але Кам'янець було взято. Після чого Вітовт, за

словами літописця, “прилучив все Подолле до князівства Литовського”. Федір Коріатович з кількома тисячами подолян перейшов через Карпати і там правив ще довгий час округом, який надав йому угорський король.

Вітовт передав західну частину Поділля з Кам’янцем польському королеві Володиславу II (Ягайлові). Східною частиною Подільської землі (з замками Брацлав і Сокилець) став правити намісник Вітовта князь Дмитро-Корибут Ольгердович.

В червні 1395 р. король Ягайло віддав замки Кам’янець, Смотрич, Червоноград, Скалу і Бакоту “з усіма без винятку угіддями, землями і доходами, які здавна відносяться до тих замків, та округами, що до них тяжіють” одному з наймогутніших феодалів Польщі — краківському воеводі Спиткові з Мельштина. Це була надзвичайно щедра винагорода — в королівській грамоті вказувалося, що Спитко і його нащадки володітимуть Поділлям “на повних князівських правах... нарівні з іншими Литовськими і Руськими князями”.

До кінця не з’ясовано статус Західного Поділля за правління Спитка. Зокрема, присутність загонів подолян в литовсько-руській армії Вітовта під час битви з татарами на Ворсклі (у серпні 1399 р.) наводить на думку про можливу васальну залежність Спитка від великого князя литовського.

Як відомо, в битві на Ворсклі війська Вітовта зазнали поразки. Найімовірніше, що в цій битві Спитко загинув (хоча за іншою гіпотезою — попав в полон до татар). Через матеріальну скруту вдова Спитка продала Західне Поділля польському королеві. Проте остаточно цей край увійшов до Польського королівства лише в 1434 р.

О.Л. ОСІПЯН
м. Краматорськ

ФОРМИ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У ВІРМЕНСЬКИХ КОЛОНІЯХ ПОДІЛЛЯ В XIV—XVIII СТ.

З усіх сфер економічної діяльності вірменських поселенців на Поділлі найменш дослідженою є проблема їх участі у сільсько-господарському виробництві. До цього часу немає жодної наукової праці чи навіть статті присвяченої цьому зовсім не другорядному аспекту економічного життя вірменських колоній. Такий

стан речей пояснюється кількома причинами.

По-перше, в історіографії склався традиційний погляд на вірменина діаспори виключно як на купця або ремісника. Природа цього стереотипу зрозуміла. Справа в тому, що більшість дослідників в своїх працях віддає перевагу вивченню історії вірменських колоній XVI—XVII ст. (оскільки саме з цього часу збереглося найбільше джерел), коли вірмени були добре відомі як торгівці зі Сходом та ремісники, що виготовляли різні вироби у східному стилі. Сільське ж господарство (як то буває звичайно) сприймалось сучасниками як щось звичайне, не гідне спеціальної уваги істориків та поетів.

Таким чином, ми підійшли до другої причини — стану джерельної бази. Торгівля більшою, а ремісниче виробництво меншою мірою пов'язані з величезним колом справ судового, нотаріального, фіскального характеру, які відбилися в актовому матеріалі. Ці актові джерела вписані до спеціальних книг, які розподіляються за тематичною, географічною та хронологічною ознаками, утворюють цілісний комплекс, що значною мірою полегшує працю дослідника. Джерела, які стосуються землеробства та землеволодіння (жалування землі, її купівля і продаж, заповідання) не структуровані та збереглися не пропорційно в різних регіонах. Якщо акти вірменських міських громад зібрані разом, то поодинокі свідчення про вімен-землевласників розпорошені по різних архівах та збірках джерел, що надзвичайно ускладнює дослідницьку роботу. Саме тому, навіть в тих нечисленних працях, де згадуються окремі факти вірменського землеволодіння, науковці не торкаються цієї проблеми більш детально, тим більш не присвячують їй спеціальних досліджень.

Не претендуючи на всеохоплююче висвітлення цієї проблеми, ми намагались розглянути загальну еволюцію участі вірмен у сільськогосподарському виробництві Поділля XIV—XVIII ст., форми землеволодіння, їх динаміку та загальні риси господарювання.

Перші документальні свідчення про вірменських землеробів в цьому регіоні знаходимо в кондаках (вірчих грамотах) католикосів другої половини XIV ст. Католикоси, благословляючи населення Львівської єпархії, окремо перераховують всі соціальні верстви населення колоній. В кондаці Теодороса II від 1388 р. бачимо “працьовитих хліборобів”.¹ Згадаймо, що в цей час до Львівської єпархії входила також парафія і в Кам'янці-Подільському. У цих кондаках перелічені фактично всі категорії населення феодального суспільства, тому може виникнути запитання, чи не

створені ці грамоти за єдиним зразком в канцелярії католика? Якщо так, то можна припустити, що автори не завжди мали точну інформацію про стан речей в тій чи іншій колонії, а тому можливо не всі суспільні верстви, наведені в кондаках, реально існували в кожній окремії громаді.

Отже свідчення кондаків потребують перевірки в інших джерелах. Вірменський мандрівник Сімеон Лехаці, розповідаючи про старі вірменські колонії (ще коли єпископський престол був у Луцьку, тобто до 1364 року), пише, що вірмени “мали села” (напевно поблизу Луцька). “Зараз (1620р.) залишилось (в Луцьку) дві вірменські родини, але кам’яна церква та село ще існують.”² Кажучи, що село все ще існує, Лехаці, напевно, хотів підкреслити, що в ньому мешкають вірмени. Далі він пише: “Є й інші стародавні міста, в яких мешкають вірмени, (такі) як Пелза (Белз), Вілна, Володимир та інші села, які знищені, бачимо лише їх залишки, а чому, не знаю.”³ Згадуючи разом з вірменськими громадами в містах ще й “інші села”, Лехаці, напевно, зазначав, що колись ці села були заселені вірменами, а в його час “знищені” (мається на увазі, що колонії припинили тут своє існування). Найвірогідніше, це сталося внаслідок міграції вірменського населення, або його асиміляції.

Однак свідчення Лехаці стосуються найбільшою мірою Волині. Чи були подібні факти в інших регіонах? Неповдалік від Кам’янець-Подільського, на березі Смотрича розташувались села Великі Вірмени (Вармяне, Ormiany) та Малі Вірмени (Вірменки, Вірмянські хутори, Ormianki). В 1947 році їх перейменовано на Великозалісся та Малозалісся. За усною традицією вірмени заснували ці села в XIII ст. На західному березі Смотрича (де спочатку знаходились Великі Вірмени) були знайдені хачкари, але без написів.⁴ Найдавніші писемні згадки про ці села датуються 1493 р. Згідно з реєстрами, складеними в цей період, в селі Вірмени було лише 10 дворів.⁵ Далі бачимо, що власники села були польські феодала та єзуїти. Отже свою назву — Вірмени — село могло отримати тільки від етнічної приналежності перших поселенців.

На Буковині також зустрічаємо село, назва якого — Арменешті (від рум. Armenesti — Вірменське) — виразно вказує на національність його засновників. Вперше село згадується під 1456 р.⁶

Таким чином, можемо стверджувати, що в перші століття міграції до Західної України вірменські колоністи оселялись не тільки по містах, але й по селах, навіть засновували деякі з них. Серед вірмен були також кметі. Саме про них йде мова у “Статуті

вірменського права” Statuta juris Armenizri затвердженому 5 березня 1519 р., в розділі другому “Про слуг та кметів вірменських”.⁷ Під кметями (від лат. Kmetones) розуміли селян, які мали повний земельний наділ в 1 лан. Більш конкретних даних про цих селян не маємо.

В середні віки духовенство мало земельні володіння. Не була винятком й вірменська церква. У вищенаведеному уривку, про найдавніші часи вірменської колонії в Луцьку, Лехаці вказує, що вірмени мали “багато вакуфів”⁸ (арабське “вакуф” — землі духовенства). До нашого часу збереглась дарча грамота волинського князя Свидригайла вірменському єпископу на село Ціпорове під Луцьком (22 грудня 1445 р.): “Дали єсмо і записали владице орменському Луцком село.”⁹ Можливо, що це не те саме село, про яке Лехаці писав, що воно існує і в його час. Так чи інакше, цей факт переконливо свідчить, що вірменська церква володіла селами. Адже з 1364 р. Волинь входила до складу Львівської вірменської єпархії.

Треба зазначити, що більш-менш значні володіння вірменська церква мала на Волині та Київщині, що перебувала у складі Великого князівства Литовського, де була відносна віротерпимість. Навпаки, в Галичині та на Поділлі, які знаходились під владою Польщі, вірменська церква відчувала постійний тиск з боку католиків, отже не може бути й мови про якість пожалування від королівської влади. Лише згодом, після прийняття унії, вірменокатолицька церква отримує невеличкі земельні володіння. Так, в язловецьких актах з першої чверті XVIII ст. згадується лист місцевого вірменського священика Семена Стечковича, в якому йдеться про помістя вірменської церкви Язловця, а також про податки та повинності селян.¹⁰

Безсумнівно в діаспорі мешкали й представники знаті, які володіли селами із залежними селянами. Парони (пани, землевласники) згадуються в кондаці від 1388 рр.,¹¹ одразу ж після духовенства, але попереду від інших (світських) груп громади. Як правило вірмени отримували шляхетство за послуги державі. Так, 24 лютого 1605 р. король Сигізмунд III перевів кам’янецького вірменина Яна Авака до шляхетського стану за його військові заслуги.¹² 5 січня 1676 р. король Ян Собеський надав шляхетство за оборону міста язловецькому вірменину Богдану Шеферовичу з наданням шляхетського прізвища Спендовський.¹³ Справа в тому, що щойно нобілітованих шляхтичів приймали до шляхетських гербових братств, кожне з яких мало й своє прізвище. Все це знач-

но ускладнює роботу дослідника, оскільки дуже важко розгледіти шляхтичів-вірмен під польськими прізвищами.

Найбільш поширеною формою землеробства серед вірменських колоністів було приміське господарство, а типовим власником — міщанин. Загальновідомий факт, що мешканці середньовічних міст ніколи остаточно не поривали з сільським господарством, яке відігравало вагому роль в економічному житті міщан. Будь-яке велике чи мале місто було оточене передмістями, мало свої земельні угіддя, де вироблялись потрібні міщанам продукти харчування.

Про значення сільського господарства для кам'янецьких вірмен дізнаємось з “Кам'янецької хроніки”, яку протягом XV—XVII ст. складали місцеві вірменські священики. На її сторінках вони занотували найбільші стихійні лиха, що завдали збитку господарству кам'янецьких міщан, зокрема й вірмен. Ось лише кілька прикладів. Від повені 1571 р. постраждали хлібні засіки та скирти сіна. 8 березня 1595 р. “в Кам'янці знов була велика повінь, місту завдано великої шкоди, дві брами розбито. Значної шкоди зазнали й будівлі, й лани, й худоба, й все господарство.” 16 серпня 1602 р. від пожежі “згоріли й будинки, й посіви, й плодові дерева, все спалило вогнем.”¹⁴

Про вагому роль сільського господарства в економіці вірменських міщан свідчать привілеї магнатів, які заохочували вірменську міграцію до приватних міст, не тільки дозволяючи їм купувати землі, але й даючи в користування свої володіння. Так, власник міста Язловця Я.—Є. Радзивіл у привілеї від 10 грудня 1615 р. зазначає: “Ми надаємо вірменам пасовища між Пацовом та Червоним струмком, від пасовища мельника до самого ставка з одного боку, а з іншого боку лани від Кшивоудського каналу до того місця, де наші лани закінчуються.”¹⁵

Сільськогосподарська продукція потребує переробки і тому не дивно, що в численних документах знаходимо згадки про млини, які належали вірменам-міщанам. “Кам'янецька хроніка” свідчить, що в березні 1545 р. повінь “зруйнувала вірменські млини.”¹⁶

Звичайно, що найбільше земельних угідь було зосереджено в руках торговельно-фінансової верхівки вірменських колоній. Деякі представники верхівки вірменської діаспори отримували земельні пожалування від польських королів. Так, 27 січня 1502 р. король Олександр дає у спадкове володіння село Мукаров Татарський (у Смотрицькому повіті Подільського воєводства) кам'янецькому вірменину Донишу Голубейовичу за каміння, яке той

пожертвував на міські укріплення.¹⁷ 23 березня 1658 р. король Ян Казимир за доблесть, яку виявили вірмени під час нападів угорців, шведів та козаків й при облозі Кам'янця, подарував кілька хуторів вірменському війту та членам магістрату.¹⁸ У 1703 р. згадується поселення Кормілець, яке належало вірменському магістрату Кам'янця.¹⁹

У XVIII ст., у зв'язку із занепадом міської економіки, сільське господарство набуває ще більшого значення в житті вірмен. Заможне вірменське купецтво в цей час проводить торгівлю сільськогосподарською продукцією та господарює у власних фільварках. Однак, треба зазначити, що ці фільварки розташовувались на міських ґрунтах, були невеликими за розміром, більша частина врожаю споживалась власниками. Отже подібні приміські фільварки скорше мали натуральний, а не товарний характер. Ситуація докорінно змінюється після приєднання Язловця (1772 р.) до Австрійської, а більшої частини Поділля (1793 р.) — до Російської імперій. Нові власники скасували багато застарілих феодалних обмежень, які гальмували розвиток капіталістичних відносин в сільському господарстві. Відтепер вірменам-міщанам дозволялось купувати землі за межами міської території, що раніше вважалась винятковим правом шляхти. (Наведені вище факти володіння селами вірменами-міщанами, це, як правило, винятки, зроблені з королівської ласки). Протягом останньої чверті XVIII—XIX ст. багате вірменське купецтво Поділля перетворюється на великих землевласників, які володіли та орендували значну кількість маєтків (найбільше на Буковині та в Бесарабії), але це вже тема окремого дослідження.

Отже можемо зробити висновок, що сільське господарство займало значне місце в економіці вірменських колоній Поділля. В найбільш ранній період історії вірменської діаспори краю (XIV ст.) вірмени осідали не тільки по містах, але й засновували землеробські поселення. Нічого неможливого тут немає, якщо врахувати малозалюдненість цих земель після татаро-монгольської навали. На жаль брак писемних джерел залишає невисвітленим велике коло питань з історії цих поселень. Свої земельні володіння, хоч і дуже незначні, мала й вірменська церква. Були серед вірмен і шляхтичі-землевласники (*nobili*). Однак, судячи з джерел, було їх не дуже багато, а в деяких випадках нобілітація не завжди була пов'язана з наданням землі. Цей прошарок поповнювався (протягом другої половини XVII—XVIII ст.) за рахунок багатих купців, які купували маєтки та набували шляхетство.

З XIV ст. до 90-их років XVIII ст. найбільш поширеною формою землеробства у вірменських колоністів було господарство на передмістях та міських ґрунтах. Вірмени-міщани займались городництвом, садівництвом, мали орні землі, баштани, млини, ставки, вирощували худобу, для якої тримали пасовища та заготовляли сіно. Якщо для бідніших прошарків участь у сільськогосподарському виробництві була можливістю хоч якоюсь мірою прохарчуватись на тлі нестабільних прибутків від основної професії, то для вірмен-багатіїв володіння земельними угіддями було джерелом додаткових прибутків, надійним вкладенням капіталу, своєрідним страховим полісом, іноді заставою в разі фінансових проблем. Чим менше було місто, в якому існувала вірменська колонія, тим більшим було значення сільського господарства в житті міщан. В привілеях магнатів-власників приватних міст — вірменським громадам надавались в користування орні землі та пасовища. В королівських містах (магдебургіях) вірмени, як і інші міщани, могли володіти тільки тими землями, які належали місту.

В окремих випадках найбагатші представники верхівки вірменських міських громад отримували дозвіл на купівлю сіл або одержували їх за заслуги перед короною. У XVIII ст., в зв'язку із занепадом міського життя, ще більш зростає вага сільського господарства в економіці вірменських колоній, які відтепер неможливо собі уявити без приміських ланів та дрібних фільварків. Однак застарілі середньовічні обмеження гальмували перехід купецького капіталу в сільське господарство. Новий етап починається з останньої чверті XVIII ст. В результаті зміни політичного режиму та запровадження нових правових норм у вірменських колоніях формується прошарок великих землевласників. Разом з тим найбідніші вірмени переселяються до сіл і з міщан перетворюються на селян. Так протягом XIX ст. відбувається розпорощення вірменських громад, що в свою чергу сприяло посиленню асиміляційних процесів.

Примітки:

1. Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст.//Архіви України.— 1970.— № 5.— С.63.
2. Лехаці С. Путевие заметки.— М.: Наука, 1965.— С.249.
3. Там же.
4. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии).— Ереван: изд-во АН Арм.ССР, 1980.— С.53—54.
5. Там же.— С.54.
6. Лехаці С. Вказ. праця.— С.249.
7. Записки наукового товариства імені Т.Г. Шевченка.— Львів, 1913.—Т.115.— С.19.
10. Григорян В.Р. Вказ. праця.— С.169—170.

11. Дашкевич Я.Р. Вказ.праця.— С.63.
12. Григорян В.Р. Вказ.праця.— С.60.
13. Григорян В.Р. Вказ.праця.— С.107.
14. Цит. за: Григорян В.Р. Вказ.праця.— С.66—67.
16. Григорян В.Р. Вказ.праця.— С.66.
17. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. — К., 1893. — Т.1. — С.30-31.
18. Григорян В.Р. Вказ.праця.— С.60.
19. Центральный державный историчний архив України у м. Києві. — Ф.39. — Оп.1. — Кн.47. — Арк.197.

І. Т. БУБЯКОВ
М. Хмельницький

ПРАВОСЛАВ'Я: СТОРІНКА ІСТОРІЇ

Становище українського народу значно погіршилося після утворення магнатсько-шляхетської Речі Посполитої. Крім нестерпного колоніального гніту, що призвів до загострення класової боротьби, православні народ і духовенство переслідувалися поляками — управителями і уніатською церквою.

У працях Подільського історико-археологічного товариства \Кам'янець-Подільськ. Друкарня С. П. Киржацкого, Миколаївська пл. буд. № 5, 1904, стор. 330—339\, наводяться факти порушення угод між Польщею і Росією з релігійних питань.

2 липня 1511 року в Бресті відбувся великий сейм, який проголосив навечно, що народи, священство і церкви по всіх духовних справах і обрядах християнських приналежні православному митрополиту Київському, будуть вільно і безперепонно проводити обряди. Мирська і духовна влада в ці справи не будуть втручатися і, тим більше, чинити перешкоди.

25 лютого 1585 р. королем Стефаном велено додержуватись привілеїв, даних мирянам і духовенству православного віросповідування за древнім календарем від православних патріархів, так і інших всіх святих, нічого не змінювати, зокрема, її символи віри.

23 квітня і 5 липня 1589 р. королем Польської Корони Зигмундом видано привілеї митрополиту і єпископам православної віри, про що поставлено до відома Патріарха Константинопольського Ієремія.

1 листопада 1632 р. новий король у Варшаві підписав акт про вільне відправлення набоженства православними віруючими, не втручатися у питання шпиталів, семінарів, шкіл, друкарень.

Тим часом, посадові особи світської влади Польщі, католиць-

кої церкви та уніатські священники завжди порушували дані привілеї і обумовлення. Зокрема, погрожуючи смертю, побиття православних мирян і попів за відмову прийняти уніатську віру, носили масовий характер.

Вінницька єпархія та інші духовні центри з цього приводу зверталися до Корони Польської, Київської Консисторії, у Переяславську полкову канцелярію, але марно.

Відомо, що Богдан Хмельницький, його соратники — Іван Чернета, Федір Лобода, Іван Кравченко, Юрій Хмельницький навчалися у православних школах, а деякі закінчили Києво-Могилянську колегію. Гетьман також укладав мирні договори з Польщею, в яких, зокрема, оговорювалась свобода для православного населення. Духовенство та миряни покладали надії на захисника віри.

Український літописець Григорій Граб'янка писав, що ляхи великі тяжкості людям українським і козакам чинили насильство і кривду церквам божим творили, завбирали силою майно православних, а їх вбивали, позбавляли честі й влади.

Тому й не дивно, що серед козаків і селян визрівало нове повстання проти соціального і релігійного гніту польської шляхти, і воно вибухнуло у всенародному масштабі під назвою Визвольної війни 1648—1654 рр. Як наслідок, козацько-селянське військо отримало перемогу. У битві під Пилявцями \вересень 1648 р.\ польсько-шляхетське військо ганебно втекло з поля бою. Отже, насильство, зокрема над вірою, далеко небезпечне для тих, хто глумиться над нею.

О. І. БЛАЖЕВИЧ,
Ю. І. БЛАЖЕВИЧ
м. Хмельницький

СПІВЦІ І ТВОРЦІ УКРАЇНСЬКОГО ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ (КОБЗАРІ ТА ЛІРНИКИ В XVII—XVIII ст.)

Історія кобзарства і лірництва в Україні, особливо періоду XVII—XVIII ст. надзвичайно багата й складна і до сьогодні ще достатньо не вивчена.

Своїм корінням це народне мистецтво сягає в епоху Київської Русі. Попередниками кобзарів, лірників, бандуристів були народні співці — музики, увінчені в фресках Софії Київської, оспівані в “Слові о полку Ігоревім”, згадані в Київському і Галицько-Во-

линському літописах XII—XIII ст.

“Генеалогічне дерево наших українських бандуристів дуже високе, — писав Гнат Хоткевич. Прямий їх попередник — се віщий Боян, “соловій старого времені”... Високою і шановною була роль такого співця”.

Кобзарі часів Козаччини — прямі спадкоємці цих легендарних співців. Охоронцями бойової слави України вважав їм Микола Васильович Гоголь.

Проте вони були не тільки охоронцями, а й творцями цієї слави, бо спочатку були звичайними козаками, брали участь у морських чи сухопутних походах, займалися промислами. Більшість з них приходили до кобзи, підірвавши здоров'я, а найчастіше, втративши зір під час кривавих битв або в роки поневірянь в турецькій неволі.

Чудовий образ такого кобзаря створив Т. Шевченко в поемі “Невольник”. Для нас особливо цікава дума Степана, в якій він розповідає свою історію: шалена буря прибила козацькі чайки до ворожого берега. Степан потрапив у неволю. Утікав, але його ввіймали й осліпили:

І згадав сирота Степан в неволі
Свою далеку Україну,
Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І нерідну сестру Ярину.
Плаче-ридає,
До Бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полю
Турки-яничари догнали,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим залізом випікали...²

Повернувшись з неволі, обдаровані сліпці, як і Степан, навчались грати на кобзі-бандурі. Одні з них мандрували, грою та співом заробляючи на прожиття. Інші приставали до козаків і супроводили їх у походах. Кобзарів цінували тут як ніде інше. Часті війни, бойові сутички з військами кримських ханів, турецьких султанів та польських магнатів, повстання проти своїх визискувачів... А кобзарі пробуджували волелюбний дух народу, закли-

кали до боротьби за національне та соціальне визволення, оспівували ратні подвиги.

Кобзарі творили, боролись і помирали, як і сотні тисяч безіменних козаків та селян-повстанців. Та залишилися чудові думи та пісні, які вони складали в турецько-татарській неволі, чи у час коротких перепочинків між жорстокими боями. Кобзарі не були та і не могли бути безсторонніми літописцями. Вони оспівували те, що хвилювало їх до глибини душі. Тому й нині, через віки, не можна спокійно слухати їхні думи та пісні.

Особливо багато дум та народних пісень присвячено подіям Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Кобзарі по всій Україні оспівували образи Богдана Хмельницького, його сподвижників Івана Богуна, Максима Кривоноса, Данила Нечая, Морозенка та інших народних героїв. Ось назви тільки деяких з дум і пісень, що належать до циклу про визвольну війну: “Чи не той то хміль”, “Хмельницький та Барабаш”, “Хмельницький і Василій молдавський”, “Іван Богун”, “Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче”, “Ой з-за гори високої”, “Не дивуйтесь, добрії люди”, “Перемога під Корсунем” тощо. В одній з таких пісень, складених у 1648 р., співалось в душі чудового українського гумору:

Висипався хміль з міха
І наробив ляхам лиха,
Показав їм розуму,
Вивернув дідчу думу,
До жовтої водиці
Наклав їм дуже хмельниці —
Не могли на ногах стояти,
Воліли утікати.³

Так образно розповідали народні співці про перші перемоги Богдана Хмельницького над військами Речі Посполитої. Ось зразок ще однієї такої думи-пісні:

Знає Корсунь і Пилява,
Знають Жовті Води,
Як водив своє козацтво
Богдан у походи.⁴

Або ще таке:

Котрі тікали до річки Случі,
То погубили чоботи й онучі;

А которі до Прута,
То була від козаків Хмельницького
доріженька барзо крута....
Котрі бігли до річки Росі,
То zostалися голі й босі...
Отсе, панове-молодці,
Над Полонним ще чорна хмара
вставала,—
Не одна пані-ляшка удовою zostалась.⁵

Як бачимо, кобзарі, які, безсумнівно, самі брали участь в цих подіях, дотепним та влучним словом будили в українців бажання добитись волі, вселяли віру в перемогу, були вірними помічниками славного гетьмана у найвіддаленіших селах і хуторах.

Особливо цінне й те, що в думках і піснях кобзарі й лірники співували події визвольної війни, які відбулися на території нашого краю: під Пилявою, Старокостянтинівим, Полонним, Меджибожем, Жванцем. За це їх переслідувала польська шляхта, намагалась будь-що закрити рота.

Звичайно, доля народних співців була непростотою і в пізніші часи — часи Руїни, часи жорстокого нищення зародків української державності й самостійності. Їх нещадно карали, забороняли співати, фізично знищували.

Однак ні переслідування, ні тяжкі умови життя не зламали духу кращих співців-музик. Вони і далі були виразниками мрій і помислів рідного народу.

Скрутне матеріальне й громадське становище, беззахисність кобзарів та лірників змусили їх об'єднуватись в організації, які захищали їхні інтереси. Уже наприкінці XVII століття на зразок міських ремісничих цехів почали виникати братства (гурти) кобзарів та лірників.

У кобзарсько-лірницьких братствах (гуртах), як і в цехах ремісників, були керівники — “цехмайстри”, “майстри”, вчителі та учні (підмайстри). Вони мали свої статут, касу, хоругву, особливу таємну мову, що називалась “лебійською”, свій суд.

Братства (гурти) регламентували діяльність кобзарів та лірників, піклувалися про підготовку молодих співців-музик то-що... Кобзарям і лірникам відводилась певна територія, на якій кожний із них мав право грати та співати.

Виконувати думи, пісні і грати на бандурі та лірі, як правило, братство (гурт) надавало право тому, хто пройшов повний курс

навчання у свого вчителя. Окремі здібні хлопці з дозволу майстра-вчителя могли до закінчення обумовленого терміну навчання дістати дозвіл самостійно грати та співати.

Правом брати учнів володів не кожний співець-музика, а лише той, хто мав відповідний стаж, за деякими свідченнями, з десять років.

У кобзарську, лірницьку науку брали лише незрячих здібних дітей. “Майстер” (панотець) сам підбирав собі учнів, хоч мали місце й випадки, коли й хлопчики або їхні батьки підшуковували вчителя. Навчання тривало переважно три роки. Інколи й довше. Дуже важливо було засвоїти й моральні правила — бути чемним, ввічливим, поважати старших тощо.

Після закінчення навчання відбувалась посвята в кобзарі та лірники — своєрідні випускні іспити. Церемонія посвяти називалась “одкліщинами”. У ній брали участь учитель і ще декілька (не менше трьох) повноправних “майстрів”. Перед майбутніми співцями-музикантами ставились досить суворі вимоги — мусили показати, як засвоїли кобзарську, лірницьку науку, як навчилися грати, співати.

На Поділлі після успішного іспиту один з дідів-лірників, найчастіше сам учитель, подавав учневі хліб. Той відрізав від нього три крайці, посипав їх сіллю і клав собі за пазуху: це й називалося “взяти визвілку” і було найважливішим актом, що надавав право носити ліру. Молодий співець-музика ставав повноправним членом братства (гурту). На Чернігівщині була своя традиція: тут хліб і сіль передавав не “майстер” учневі, а навпаки — учень “майстрові”. Подекуди після успішного навчання кобзар-учитель передавав своєму учневі й кобзу-бандуру. Після іспиту та прийняття до братства (гурту) молодий кобзар чи лірник повинен був почастувати “панотців”.

Репертуар народних співців-музик залежав насамперед від попиту слухачів. Кобзарі та лірники мусили виконувати ті твори (пісні, думи, псалми), які цікавили людей, подобалися їм, хвилювали їх, інакше б їх не слухали, не запрошували грати та співати, а відтак не платили б.

Цікаво познайомитись з тим, що писав 1769 року про українських бандуристів німецький автор Пітелін: “Усі співають, танцюють і грають у цій країні. Найбільш використовуваний інструмент — бандура, на якій талановиті українці грають найчудовіші польські та українські танці й звуками якої вони вміють супроводжувати численні, вельми ніжні свої пісні. Оскільки на Ук-

раїні дуже багато молодих людей з особливою старанністю навчається грати на цьому інструментові, з давніх-давен там багато бандуристів. Минулих років чимало з них час від часу відправлялося до Москви та Петербурга, де їх приймали в будинках російських вельмож як домашніх музик або бандуристів, з обов'язком грати та співати під час барського столу; вони ж мусили навчати грі на своєму інструменті того чи іншого з кріпосних слуг — хто виявив любов та здібності до музики⁶.

Такі свідчення сучасників мають неабияке значення. Завдяки їм до нас дійшли конкретні відомості про деяких талановитих бандуристів XVIII століття. Свідчення сучасників доводять, що у XVIII столітті бандура була досить розповсюдженим, улюбленим музичним інструментом українців, що на ній грали не лише сліпі бандуристи, а навіть діти, а подеколи жінки.

На відміну від бандуристів, які грали й співали у багатих палацах, про народних співців-музик XVIII століття, що ділили зі своїм народом горе і радість, що брали участь у його боротьбі з гнобителями, майже не писали. Тому про них до нас дійшли лише короткі, випадкові відомості — головним чином із судових справ. З них дізнаємося про те, що у XVIII столітті кобзарі брали активну участь у антифеодальній боротьбі, за що їх суворо карали.

За участь у гайдамацькому русі 1761 року був заарештований кобзар Данило Бандурка на прізвисько “Малий”. З протоколів допитів відомо, що Бандурка народився у Києві біля 1738 року. Десяти років він пристав до бандуриста, рік навчався у Польщі, затим став бандуристом київського губернатора. Після смерті останнього Бандурка пішов на Січ, де, як записано у протоколі, “упражнявся при хотних казах бандурною грою”. Грав він цим козакам і тоді, коли вони пішли в гайдамаки. Данило Бандурко стеріг майно народних месників, за що дістав од них нагороду: старенький кунтуш, два карбованці й бандуру. Вирок суду цьому двадцятичотирирічному бандуристові невідомий. І й мовірно, що суд не пощадив бандуриста-гайдамаку, як не пощадив і його друзів-повстанців⁷.

У другій половині XVIII століття назріває повстання на Правобережній Україні. Соціальний гніт тут був нестерпним, як і національний. Тож тому з особливою силою — не як спомин про минуле, а як заклик до боротьби — лунають думи про національно-визвольну війну 1648—1654 рр. проти магнатської Польщі. Польська шляхта добре розуміла силу цих дум і забороняла їх виконувати. Дочка уманського губернатора Младановича згаду-

вала: “Якось мій батько почув, що в одному місці козаки співали думи про Хмельницького. Він зараз же покликав Обуха і попростав його раз назавжди заборонити співання подібних дум...”⁸.

1768 року вибухнуло повстання, що дістало назву Коліївщина, очолюване Залізнякам і Гонтою. Після його придушення в містечку Кодні на Житомирщині відбувся судовий процес, на якому над народними месниками було вчинено жорстоку розправу. Понад двісті повстанців засудили до страти через четвертування, посадження на палю, відрубання голови, повішення. Було страчено й бандуристів: Михайла з села Шаржиполя та Василя Варченка зі Звенигородки — за те, що гайдамакам грали на бандурах, і Прокопа Скрягу з Остапова — за те, що як сказано у судовому акті “навів донських козаків на грабіж пана Спендовського, і сам його взяв, і бив, і грабував”. Факт промовистий: донські козаки брали безпосередню участь у повстанні на Україні, а бандурист Прокіп Скряга їм допомагав і сам чинив розправу над гнобителями. Наведені факти взяті з коденської судової книги. Можна припустити, що кобзарів, які брали участь у повстанні було значно більше⁹.

Тарас Григорович Шевченко, якому коденська книга не була відома — її знайшли й описали лише наприкінці XIX століття — створив чудовий образ кобзаря — учасника повстання 1768 року. Кобзар Волох у поемі “Гайдамаки” славить народних месників, розважає їх жартівливими піснями, грає мелодії до танців... Ймовірно, що у Волоха був історичний прототип. У кожному разі, в примітках до поеми “Гайдамаки” Тарас Григорович писав: “За гайдамаками ходив кобзар: його називали сліпим Волохом”¹⁰. І далі в дужках зазначив, що так дід розказував. Поему Т. Г. Шевченко написав 1841 року, тобто через 73 роки після повстання. У пам’яті діда, а потім онука могло зберегтись ім’я кобзаря, що ходив за гайдамаками. Геніальний поет добре розумів роль кобзарів у боротьбі. Тож образ народного співця-музики у поемі не випадковий.

Недарма й наш світлий геній дав назву збірці своїх поезій “Кобзар”, яка нині відома усьому світу. За цією назвою, що стала символом нашої духовності, святості і відваги, оживають героїчні часи України та їх вірні співці-кобзарі, лірники, бандуристи. Їх високе народне мистецтво не зникло в темряві віків, а передавалось з уст в уста, з покоління в покоління, і нині є художнім, поетичним і мистецьким пам’ятником історії та культури українського народу.

Примітки:

1. Федір Лавров. Кобзарі. — К., 1980. — С. 16.
2. Т. Шевченко. Кобзар. — К., 1976. — С. 234.
3. Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. Як козаки воювали. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 253.
4. Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955. — С. 129.
5. Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 85.
6. Там само. — С. 16.
7. Ф. Лавров. Кобзарі. — К., 1980. — С. 57—58.
8. Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 17.
9. Ф. Лавров. Кобзарі. — К., 1980. — С. 60—62.
10. Т. Шевченко. Кобзар. — К., 1976. — С. 80—83.

Є. Д. НАЗАРЕНКО
м. Хмельницький

ХРИСТІЯНСЬКІ ПАРАФІЇ НА ПОДІЛЛІ В XVI СТОЛІТТІ

В 1913 р. молодий історик, уродженець подільського села Пасинки Леон Бялковський (1885—1952) дослідив в київському архіві судові книги Кам'янецького земського суду XVI століття. В 1918—1920 роках, вже працюючи приват-доцентом Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі, він завершив дослідження: “Поділля в XVI столітті. Риси суспільні і господарські”. Та надрукувати його спромігся наприкінці 1920 року польською мовою в Варшаві, коли емігрував в Польщу.

У сьомому розділі своєї книги “З стосунків церковних” Бялковський зробив спробу визначити кількість православних парафій в Подільському воєводстві. За підрахунками вченого в 1583 році один священник був на 4 села. Сільське духовенство було з складу того ж населення, релігійні потреби якого задовольняло. В абсолютній більшості сільські священники походили з селян. Іноді повинності на користь пана нарівні з селянами виконував і священник. Так в 1582 р. шляхтич Ю. Темфус звернувся до суду з позовом на шляхтача Закжевського за те, що останній не хоче повернути 7 кріпаків з сім'ями і майном, які втекли з Лисівців до Бучая. Позивач відповів, що один з них священник. За інших він пропонував заплатити відступне. Та пан Темфус вимагав відступного і за священника, твердячи, що той такий же кріпак, як і інші.

Ще один процес відбувся в земському суді про невидання священника Кіптинської церкви Петра. Тоді керівник всіх парафій на Поділлі протопоп Кам'янецької церкви святої Трійці засвідчив, що Петро — дійсно священник, висвячений православним

владикою. І суд не визнав його за кріпака.

Отже держава не визнавала сільських священників кріпаками. Та сам факт подібних процесів і втеч священників з іншими селянами свідчить про реальне становище значної частини сільсько-го духовенства.

На утримання церкви найчастіше виділяли один лан землі (малий лан мав 15,8га, великий — біля 25 га). Матеріальне становище сільських священників в різних селах було неоднаковим. Були й заможні священники. Документ 1539 р. свідчить, що в священника села Голишин була пасіка в 60 колод.

Православна церква в Подільському воєводстві підлягала влади Галицькому, його намісником в Кам'янці був протопоп церкви святої Трійці. В 1535 р. ним був Костюк Володийовський, а пізніше Назарко Пілотовський. Обидва були шляхтичами.

Л. Бялковський в земських актових книгах знайшов згадки про парафії православної церкви в Подільському воєводстві в таких селах: Оринин (в документі 1532 р. православна церква названа "синагогою руською"), Кудринці (в документі 1535 р., священником в ній був Семен), Вільхівці (1536 р., священник Матвій), Голишин (1539, священник Карпо), Сутківці (1539, священник Степан), Попівці (1542), Підпилипи (1559), Давидківці або Сіповці (1559, священник Сенько), Сенява (1571), Меджибіж (1571, священник Микулинський, 1591, священник Василь Спичинський), Голосків під Меджибожем (1571, священник і дяк), Масівці під Меджибожем (1571), Копистин під Меджибожем (1571), Трибухівці під Сенявою (1571), Сокиринці (1584, священник Іван), Лаянівці (1584, священник Мартин), Скала (1584, священник Тимко), Ружична (1585, священник Юрко), Ходиківці (1586, священник Семен). За рідкими випадками не фіксують прізвищ священників, бо як і в інших селян їх не було. Прізвища тоді мала шляхта.

Актові земські книги кам'янецькі фіксують лише чотири католицькі парафії в Подільському воєводстві: в Чемерівцях (згадка 1533 р.), Зінькові (1565 р.), Залучі (1582 р.), Язлівці (1597 р.). Кафедра кам'янецького єпископа мала значні маєтки (Чорнокозинецька і Кармазінська волості, села Устя, Черче, Нігин, Хропотів, пустки між Мурафою і Мурашкою). Крім того, шляхта жертвувала великі кошти на заснування вівтарів в костьолах. В 1533 р. хорунжий Я. Вільковський записав в заповіті плебанові костюлу св. Миколи в Чемерівцях десятину з фільварку в Чемерівцях, десятину частину риби з ставків і десятину частину борошна з млина. З. Блажовський записав капітулу Кам'янецькому 800

злотих, як частину прибутку з села Ходорівці. В 1590 р. С. Папецький дарує кам'янецьким домініканцям село Чибилівці, а В. Гумецький записує їм 1500 злотих на селі Ольхівці. В 1591 р. в зв'язку з відкриттям в Кам'янці колегіуму Товариства Ісуса (езуїтів) магнат Лянцкоронський зобов'язується щорічно платити на його утримання 200 злотих, а Язловецький записує на цей колегіум 600 злотих.

Згадки в документах Кам'янецького земського суду в більшості випадків є першими згадками про православні і католицькі парафії в подільських селах.

Примітки:

1. L. Bilkowski. Rodole w XVI wieku. Warszawa. 1920.

Ю. А. ХОПТЯР
кандидат історичних наук
м. Кам'янець-Подільський

ІНСТИТУТ НАМІСНИЦТВА ЯК ФОРМА МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ ст.).

Велике значення для ефективного функціонування системи державного управління країною має організація виконавської влади на місцях. Саме тому вивчення форм місцевого управління постійно знаходиться у полі зору дослідників. Крім того, знання з історії місцевого управління дасть змогу сформулювати точку зору щодо ефективності функціонування виконавської влади в цілому, вкажуть на слабкі сторони її організації тощо.

Однією із проблем в історії місцевого управління є запровадження інституту намісництва. Намісництво, як форма місцевого управління, було запроваджене ще в ХІІ ст., що замінило систему посадників, однак у ХVІ ст. функції намісників за земською реформою, що проводилась Іваном ІV в 1555—1556 рр., перейшли до призначених воєвод і виборних земських закладів.

Поруч з цим, інститут намісництва в останній чверті ХІІІ ст. був відновлений. Уряд Катерини ІІ в 1775 р. провів реформу місцевого управління і суду. Особлива комісія у складі Я. Сіверса, П. Заводовського, А. В'яземського, Г. Ульріха та інших під керівництвом імператриці розробила закон "Учреждения для управления губерний Всероссийской империи". Відповідно до цього закону термін "намісник" запроваджувався у адміністративний зворот і застосування на рівні з генерал-гу-

бернатором. Проте, в зв'язку з тим, що функції намісника в багатьох випадках збігалися з функціями губернаторів, їх стали призначати по одному на дві, три і навіть чотири губернії¹. Тільки Москва мала свого особливого намісника.

Намісники наділялися надзвичайними повноваженнями. Перш за все кожний намісник призначався монархом і повинен був стежити за суворим виконанням законів і обов'язків підлеглими, а також брати участь у судочинстві. Намісник був зобов'язаний контролювати суди і сприяти швидкому вирішенню судових справ, а у разі визначення, що рішення суду несправедливе, він мав право призупиняти виконання вироку, інформуючи про це сенат і царя. Крім того, рішення судів по кримінальних справах, де виносились смертні вироки, не могли бути здійснені без відома намісника. В намісництві, що знаходилось поблизу кордону, в разі заворушень у розпорядження намісника поступали війська. Крім цього, йому підпорядковувались коменданти фортець та гарнізонів. Намісники мали право брати участь у роботі Сенату, їм надавалась охорона чисельністю в 24 особи та інше. Виконавчим органом намісника було намісницьке правління, що складалось з 2—3 радників. Надзвичайні, практично необмежені, повноваження намісників проявлялись ще у тому, що вони були главами місцевої адміністрації, поліції, здійснювали загальний нагляд за всім апаратом управління. Відомими намісниками, що призначалися Катериною II були Сіверс, Мельгунов, Рум'янцев, Воронцов, Чернишов, Кречетников, Потьомкін та інші.

В Україні інститут намісництва запроваджувався при активній діяльності Г. Потьомкіна. Після ліквідації Запорізької Січі на території більш як 13 млн. дес. були утворені зразу дві губернії — Новоросійська і Азовська, які в 1782 р. об'єдналися в Катеринославське намісництво, що і очолювалось Г. Потьомкіним. Влада його ще більше зросла після приєднання Криму, який під назвою Таврійська область ввійшов до складу Катеринославського намісництва.

Після смерті Г. Потьомкіна його наступник П. Зубов утворив в 1785 р. нове намісництво з адміністративним центром у Вознесенську. Намісництва утворились і в інших регіонах України, часто трансформуючись в губернії і навпаки. Так, Київська губернія указами Катерини II від 16 і 18 вересня 1781 р. перетворювалась в намісництво. В такій формі ця територія існувала до кінця 1796 р., коли замість Брацлавської губернії, що входила до Київського намісництва утворилась нова Київська губернія.

Подібні метаморфози проходили і на Поділлі. Зокрема після третього поділу Польщі в 1795—1796 роках почалось формування Подільської губернії. Вона утворювалась по указу від 1 травня 1795 р., однак уже 5 липня 1795 р. була перетворена в намісництво. Остаточо процес трансформації із намісництва в губернію тут завершився в грудні 1796 р., причому з утворенням двох губерній— Подільської і Волинської³.

Простежуючи процес розвитку інституту намісництва, вкажемо, що на більшій території Російської імперії, в тому числі і на Україні, намісництво в кінці XVIII ст. було демонтовано і замінено структурами, що очолювались генерал-губернаторами і губернаторами. Автором цього демонтажу був непримиримий опонент своєї матері Павло І. Прагнучи знищити наслідки реформ Катерини II, Павло І підписав ряд указів, серед яких указ від 12 грудня 1796 р., що передбачав ліквідацію інституту намісництва⁴.

Однак, свої наміри Павло І не міг провести до кінця, оскільки маючи глибоке коріння, намісництво проявило надзвичайну живучість. Так, ця система продовжувала існувати в прикордонних краях з 1815 р. до 1874 р. в Царстві польському, а на Кавказі посада намісника існувала до 1915 р.

По обсягу своїх повноважень царський намісник в Україні прирівнювався з віце-королями колоніальних володінь західноєвропейських держав і був одним із важелів виконавчої влади монарха на місцях.

Примітки:

1. Ключевський В. О. Курс русской истории. — М. 1958. — Т. 5. — С. 117.
2. Ершкін Н. П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. — М. 1960. — С. 160.
3. Батюшков П. Н. Подолія: историческое описание. — СПб., 1891. — С. 207.
4. Історія держави і права України. — Ч. 1// За редакцією А. І. Рогожина. — Харків, 1993. — С. 227.

А.Г. ФІЛІНЮК
м. Кам'янець-Подільський

СХІДНЕ ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКЕ ПОРУБІЖЖЯ НА ЗЛАМІ XVIII-XIX ст.

Кінець XVIII - початок XIX століття виступає важливим періодом в історії східного порубіжжя Волині і Поділля, до якого історично та географічно входить нинішня Старосинявщина. Саме на цей час припадає повернення вектора її суспільно-політичного, соціально-економічного і духовно-культурного розвитку в бік

Росії, викликане приєднанням краю разом з усією Правобережною Україною до імперії. Його територія з остаточним політико-адміністративним розмежуванням Волинської і Подільської губерній у 1799 році¹ відійшла до складу Літинського та Летичівського Подільської і Старокостянтинівського повітів Волинської губерній².

Стара Синява належала тоді магнатам Чарторийським (а згодом А. Радзивіл) і за російською класифікацією являла собою одне з дев'яти видів адміністративно-промислових поселень³. Починаючи з 1797 року, містечка Пилява і Стара Синява стали волосними центрами⁴ — найнижчими державними ланками Російської імперії. У їх розвитку переважали політичні мотиви та аграрне спрямування.

Історична своєрідність і соціальна природа змін та перетворень, що відбулися у порубіжжі, визначалися передусім особливостями суспільно-політичного розвитку Росії⁵. Вони були зумовлені устоями, орієнтирами, ідеологією і культурою самодержавної машини, спрямованими, з одного боку, на інкорпорацію регіону в загальному масиві Правобережної України, з другого - на консервування феодално-кріпосницьких відносин і російського абсолютизму, що на той час вичерпали себе і стали перешкодою прогресивному розвитку.

У краї цілеспрямовано реалізовувалися два самостійних курси, які, незважаючи на неспівпадіння кінцевої мети, нещадно руйнували все українське⁶. Перший передбачав русифікацію корінного населення та руйнацію в його середовищі великої внутрішньої різниці від росіян. Конкретними його проявами виступало цілеспрямоване запровадження російської мови в офіційному діловодстві, діяльності всіх державних органів, православної церкви, закладів освіти та різноманітних громадських формувань. Другий напрямок був пов'язаний активізацією польського елемента (який становив собою тісно згуртоване суспільство, що мріяло про відновлення своєї вітчизни) у напрямку колонізації українців. Виявом цього стало посилення впливу римокатолицької церкви і створення низки польських шкіл. Навіть молитви і проповіді ксьондзів пронизувалися прагненням до відновлення повсюдного панування поляків.

Закріпивши владу, росіяни не стали на захист корінних старосинявців. Більше того, залишивши без змін існуючий соціально-економічний лад⁷, вони ще більше стимулювали свавілля польських магнатів і шляхти. Вже до кінця XVIII століття майже все

населення було перетворене на кріпаків. Зокрема, у загальній масі селян Літинського повіту поміщицькі кріпаки склали близько 89 відсотків, тоді як у сусідньому Старокостянтинівському - 82,9 відсотка. Розряд державних селян продовжував залишатися малочисельним і становив разом із старостинськими і церковними селянами трохи більше 11 відсотків⁸.

Безправне становище мешканців визначалося передусім особливостями та складністю земельної власності, яка утвердилася на рубежі XVIII-XIX століть. Відносини селян і міщан Старої Синяви з їх власниками змін не зазнали, ніякими законами не регулювалися, а повністю залежали від волі, точніше сваволі магнатів і шляхти.

У Сальницькому і Уланівському старостах, подарованих Катериною II графам Моркову та Ільїнському⁹, правове становище селян було подібне до того, яке було у Старій Синяві. Горобовецьке, Літинське і Хмельницьке староства внаслідок секвестрування стали власністю держави, але були пожалувані у довгострокову оренду М. Єловицькому, С. Холоднеському та О. Безбородьку¹⁰. Експлуатація селян в них нічим не відрізнялася, а орендні відносини ще більше загострювали існуючі протиріччя, так як орендарі намагалися повернути заплачену державі суму за робочу силу виробників з процентами. До того ж, дошкуляли постійна нужда та зростаюча безжалісна залежність від кредиторів. За таких умов праця залежних селян була малопродуктивною, оскільки панщина на землях магнатів і шляхти досягала межі, за якою їм було важко утримувати власні господарства.

На зламі століть тривало освоєння порубіжних земель. За оцінкою відомого вченого О. Барановича, колонізація носила виразний шляхетський характер¹¹. І це не випадково, адже у Літинському повіті шляхта нараховувала понад 10,3 тис. осіб і складала 10,6 відсотка всього населення. Більшою їх частка була лише у Кам'янецькому (13,0%) і Ушицькому (13,25%) повітах¹². В багатьох селах Старосинявщини питома вага шляхти досягала значно вищих показників: у Чешках - 39,0, Теліжинцях - 25,0, Сіомаках - 19,9, Чехах - 14,1, Гречанах - 11,8 відсотка¹³. Кількісно переважала неосіла шляхта, в основному службовці фільварків і пососори¹⁴. У структурі мешканців порівняно більшою була також чоловіча частина населення і складала 54,8 відсотка, а серед шляхти - 62,5 відсотка¹⁵. За нашими підрахунками, чоловіки переважали у половині сіл Старосинявської і Пилявської волостей¹⁶.

Проте своєрідні шляхетські острови не могли існувати без

“хлопського моря”. Тому, отримавши нові привілеї від царського уряду, польські магнати і шляхта ще з більшою енергією використовували колонізаторську політику у власних інтересах. Як зазначав професор Є. Сташевський, продовжуючи освоєння земель, вони не вкладали в цю справу свій капітал, свої знання і вміння більш високої землеробської культури, а були хижакими-експлуататорами з ненаситною жадобою прибутку за рахунок мізерних затрат¹⁷.

Спочатку вони всіляко заохочували і стимулювали українців з різних місць¹⁸, але незабаром, розподіливши колонізаторський рух на низку напрямків, створювали умови для нового закабалення народних мас та реставрації господарського режиму, який нещадно виснажував виробничі сили краю. Це ж саме робили росіяни, поселяючись у порубіжжі не лише з метою виконання адміністративно-управлінських обов'язків, а й для організації промислів та переходу в стан купців і міщан¹⁹. Ось чому важко не погодитись з висновком П. Климента про колоніальний характер розвитку в цих землях господарства і торгівлі та їх підпорядкування чужонаціональним силам і стороннім осередкам²⁰.

Отже, кінець XVIII - початок XIX століття став переломним періодом історії східного порубіжжя Волині і Поділля. Як результат, всі сфери його життя, особливо економіка, стали набувати регіональних рис російської імперії при великому польському впливі.

Примітки:

1. Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф.227, оп.1, спр.9, т.1, арк.225. (Далі: КПМДА)
2. КПМДА, ф. 227-р, оп. 1, спр. 9, арк. 95
3. Миронов Б.Н.. Русский город в 1740 / — 1860-е годы. — Л.:Наука. — 1990, С.2.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. — К: Головна редакція УРЕ. — 1971, С.23,145.
5. Отечественная история: Учебник для вузов / Ш.М.Мунчаев. — М.: Культура и спорт, ЮНИТИ. — 1998, С. 23,145.
6. Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям №23 за 1888 год, С.555.
7. Материалы для истории Подольской губернии 1792 — 1796. Вып. 1. — Каменец-Подольский. — 1885, С. 154.
8. Перковский А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст.// Історичні джерела та їх використання. — К.:Наукова думка. — 1969, — Вип.4. — С. 199, 201.
9. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Выпуск 9 / Под редакцією священника Евфимия Сецинского. — Каменец-Подольский. — 1901, С.656, 663; КПМДА, ф.227, оп.1, спр.105, арк.293-294.
10. Так само, С. 570, 576; КПМДА, ф. 227, оп.1, спр. 28, т1, арк.333.
11. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині. — Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. — Т.І. — К.: Друкарня УАН. — 1926, С.18.
12. Перковский А.Л., вказ. праця, С.201.
13. КПМДА, ф.115, оп.1, спр.8, арк. 36-38, 41, 73, 95-97,116.
14. Баранович О., вказ. праця, С.18.
15. КПМДА, ф. 227, оп.1, спр.201, арк. 75.
16. КПМДА, ф. 115, оп.1, спр.8, С.98.
17. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. — М.: Наука. — 1968, С.170.
18. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Выпуск 9., С.557.

19. Карачківський М. ОПИС Поділля з 1819 року В. Рудлицького / До історії Поділля поч. ХІХ./ — Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. — Т. 3. — К.: Друкарня УАН. — 1928, С. 101.

20. Клиенко П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку ХІХ віку. — Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. — К.: УАН. — 1927, С. 1057.

С. П. ЩЕРБИНА
м. Кам'янець-Подільський

ІНВЕНТАРНІ ПРАВИЛА 1847—1848 РОКІВ — ВАЖЛИВЕ ЮРИДИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІНВЕНТАРНОЇ РЕФОРМИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

За ініціативою Д. Г. Бібікова — київського генерал-губернатора — у 1838 — 1852 роках в Київській, Подільській і Волинській губерніях були введені інвентарі — господарські книги, в яких зазначалось майно володаря маєтку і статті його прибутку. На Правобережній Україні інвентарі відомі вже у ХVІ — ХVІІ ст¹.

М. В. Довнар-Запольський відмічав, що “інвентарі служили підставою, з одної сторони, для перевірки майна, а з другої, — головним чином, для визначення податків і повинностей тяглового населення на користь власників і казни”².

Дослідник інвентарів Е. Д. Сташевський визначав, що “Інвентарі — це документи, які фіксують права феодалів на володіння маєтком, на працю, на особу безпосередніх виробників”³.

Введення інвентарів на Правобережній Україні отримало назву інвентарної реформи. Для проведення цієї реформи були прийняті інвентарні правила 1847—1848 років. Це були аграрні закони, на підставі яких встановлювались поземельні відносини між поміщиками і їх кріпаками. В основі інвентарних правил була ідея обмеження панщини з метою перетягнення українських селян на бік царського уряду у його боротьбі з польськими повстанцями.

Інвентарні правила мають дві редакції законодавчих актів. Інвентарні правила 26 травня 1847 р. за своєю структурою поділяються на 44 параграфи, а інвентарні правила 29 грудня 1848 р. — на 65 параграфів.

Інвентарні правила 1847—1848 рр. вперше на Правобережній Україні встановлювали нові правовідносини в землекористуванні селян. У перших параграфах обох редакцій інвентарних правил проголошується, що “Уся земля, яка знаходиться сьогодні в користуванні селян і подрібно означена в інвентарі, повинна, як мірська, залишатися у них без усякої зміни”⁴. Записаний у інвен-

тарі інвентарний наділ землі селянин мав право передавати у спадкоємство своїм дітям. Згідно з “Інвентарними правилами” панщина для чоловіків становила три дні, а для жінок — один день на тиждень з тяглого господарства. До інвентарних правил панщина відбувалась селянами шість—сім днів на тиждень від сходу до заходу сонця. “Інвентарні правила” забороняли поміщикам втручатися в особисте життя селянина, віддавати його в рекрути і засилати до Сибіру. Майнові збори, непрямі податки з селян на користь поміщиків заборонялись. Придатними до роботи на панщині рахувались чоловіки від 17 до 55 років, а жінки від 16 до 50 років.

По “Інвентарних правилах” були встановлені норми виробки на панщині⁵. За день панщини селянин з робочим скотом повинен виконати одну із слідуєчих умов: 1. Зорати сохою чорнозему три чверті десятини. 2. Зорати свіжої оранки півдесятини. 3. Перевести на віддаль 25 верст в один бік на однім коні від 20 до 25 пудів вантажу, а на двох конях або волах — від 15 до 35 пудів.

За день панщини без робочої скотини селянин повинен був виконати такі умови: 1. Посіяти хліб на чотирьох десятинах. 2. Зжати хліба озимого або ярого одну дев’яту частину десятини. 3. Обмолотити озимого хліба 50 снопів. 4. Скосити сіна півдесятини. 5. Нарубати одну четверту сажень 3-х поліньних дров.

Селяни звільнювались від робіт на поміщика в неділю, святкові і табельні дні. Поміщик мав право використати працю жінок лише на таких роботах: на жнивях, в’язці в снопи, зборі сіна, прополці, пряжі полотна.

Слід відмітити, що всі ці обмеження панщини мали декларативний характер. Поміщики не виконували “Інвентарних правил” і не несли відповідальності за це. Та й сам царський уряд в “Інвентарних правилах 29 грудня 1848 р.” значно погіршив становище селян. Параграф 6-й цих правил надав право поміщикам “в необхідних випадках, по взаємній згоді з селянами і з дозволу начальства”⁶, міняти землі селянського користування на поміщицькі землі. Користуючись цим правом обміну землі, поміщики відбирали у селян кращі землі і надавали їм гірші, меншого розміру. По підрахунках А. З. Барабоєв площі інвентарних наділів селян з 1847 по 1861 роки зменшилась у Подільській губернії на 17 %⁷. Наслідком інвентарної реформи 1847—1848 рр. було обезземелення селян. По цій реформі лише 83,2% селян Правобережної України отримали польові наділи землі і садиби, 7,5% селян зовсім не отримали ніякої землі. Незважаючи на негативні наслідки інвентарної реформи, вона мала і позитивні риси. Юри-

дичне проголошення в інвентарних правилах обмеження панщини сприяло боротьбі селян за відміну кріпацтва. Під час реформи і після неї на Правобережній Україні посилюються виступи селян за своє звільнення від кріпацтва.

Слід відмітити і те, що “Інвентарні правила” 1847—1848 рр. юридично закріпили принцип недоторканості селянського інвентарного наділу землі. Необхідно підкреслити, що цей принцип був взятий царським урядом за основу визначення земельного наділу по селянській реформі 1861 року на Правобережній Україні. В “Місцевому Положенні” 19 лютого 1861 р. для Київської, Подільської і Волинської губерній записано: “Мирська земля, височайше затверджена правилами 26 травня 1847 р. і 29 грудня 1848 р., призначена незмінною і недоторканою, залишається в колишнім її розмірі, в постійному користуванні тимчасово зобов’язаних селян кожного сільського суспільства”⁸.

Надання селянам інвентарного наділу землі по реформі 1861 р. є характерною рисою цієї реформи на Правобережній Україні, де селяни по установлених грамотах отримали землі більше, ніж у них було на початку реформи. В Київській губернії було більше на 354,5 тисяч десятин, або на 33,1%, у Волинській — на 433,9 тисяч десятин, або на 35,9%, у Подільській — на 576,9 тисяч десятин, або на 90,1%⁹. Все це свідчить, що у вказаних губерніях України не було “відрізків” землі під час реформи 1861 р., на які вказує в працях В. І. Ленін на цю реформу 1861 р.

Інвентарна реформа 1847—1848 рр. на Правобережній Україні потребує наукового дослідження в світлі сучасних концепцій істориків країни, а для цього слід всебічно вивчити основне юридичне джерело цієї реформи — “Інвентарні правила” 1847—1848 рр. для Київської, Подільської і Волинської губерній.

Примітки:

1. Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. III. — С. 508.
2. Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западно-русского хозяйства в XVI в. — К., 1905. — С. 166.
3. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. — М., 1968. — С. 9.
4. Щербина В. П. Права человека в аграрном законодательстве паризма на Правобережной Украине. — Хмельницький, 1996. — С. 126.
5. Там само. — С. 127—128.
6. Там само. — С. 157—158.
7. Барабой А. З. Оббезземлення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх в період між “інвентарною” і “селянською” реформами. // Наукові записки інституту історії АН УРСР. — № 12. — С. 97.
8. Крестьянская реформа в Россия 1861 года. Сборник законодательных актов. — М., 1954. — С. 205—206.
9. Великая реформа. — М., 1991. — С. 92—93.

ЩЕ ОДИН ЕПІЗОД СЕЛЯНСЬКОЇ БОРОТЬБИ НА ПОДІЛЛІ НАПЕРЕДОДНІ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

Центральний державний історичний архів у Києві (ф. 442, оп. 449, спр. 15) зберігає ще одну ілюстрацію нестерпного становища подільського селянства напередодні реформи кріпосного права 1861 року.

Мова йде про чанківських селян, які 1857 року вдалися до акту масового протесту проти свавілля, що чинилося в маєтку поміщика Скибневського, власника земель у Кам'янецькому, Проскурівському, Летичівському повітах.

Чанківські кріпаки відчували великий брак орної землі. З попереднім власником графом В. Красинським ще можна було знаходити спільну мову: давав можливість досить дешево користуватися лісом, було пасовище, можна було прикупити шмат панської землі. Новий власник Віктор Скибневський прагнув якомога швидше повернути затрати на купівлю у Вінцента Красинського Дунаєвського ключа, посилив визиск. Почав із зміни ділянок, кращу землю Івана Волошина, наприклад, забрав до фільварку, а йому дав незручності. І це був не поодинокий факт. Підвищив ціну за користування лісом, ні на паливо, ні на будівництво придбати було не можливо. Заорав пасовища.

Весною велів своїм реманентом засіяти в першу чергу панські лани. Селянські поля були засіяні в пізні строки, а подекуди пустували.

Головне джерело прибутку — панщина — не мала ні міри, ні меж. На інвентарні правила управитель уваги не звертав. Заставляв працювати 5—6 днів на тиждень, відробляти панщину навіть за померлих і хворих. Хлопці 19—20 років і дівчата 17—18 років відпрацьовували два дні панщини за один. Григорію Лагодюку зараховував два колеса лише за один день панщини, а він у день міг зробити лише одне.

Експлуатувалась навіть дитяча праця. На Благовіщення за наказом управителя Антона Андрусевича були зібрані чанківські діти на фільварок Меланія збирати пирій. Майже тиждень тримали їх на роботах, на ніч запирали до курника, де діти утримувалися «ні ївши, ні пивши».

Не в кращому становищі була прислуга. А на Меланському філь-

варку працювала 41 особа без нормального харчу, одягу, взуття.

Скарги селян містять приклади свавілля і жорстокості з боку управителя та його помічників. Вони змушували по драбині на молотарку виносити по 5-8 снопів. Непокірних жорстоко карали — 20-30 ударів прутом. Семена Олійника прикажчик забив у колодки, п'ять днів утримував на хлібі й воді. Той захворів і помер. Після чергової езекуції зійшов з розуму син Михайла Мазура. Вагітну дружину Федора Яцкова примушували носити солому на скирту. Вона зірвалася, покалічилася й померла. А його через якийсь час заставляли відробляти за неї панщину.

Попередній 1856 рік був неурожайний — страшний градобій завдав непоправної шкоди. Довелося звертатися до запасного магазину за позичкою. А це — нова кабала: або поверни, або відроби. Дошкуляв солдатський постій. Москалі спустошували сади, городи, вирізали курей, Чаньківчани вимушені були виділити 39 підвід для перевозки провіанту зі Старої Ушиці до Могилева. Станіслав Танасюк, Ананій Кардаш, Павло Підлісний, Василь Ковальчук, Яків Дмитрук, Григорій Лагодюк отримали від касира Назара Танасюка в присутності соцького Івана Гулеватого якісь копійки. А решта селян залишилася в накладі.

Не витримавши такого визиску та недуги, селяни звернулися зі скаргою до поміщика та станового пристава. Однак їм пригрозили, мовляв кріпаки та містечкове населення розпустилося за графа Красинського, що майже безвиїзно жив у Варшаві. А Якова Басистого для страху було виселено з Чанькова в Поріччя.

Однак селяни не заспокоїлись. Вони знайшли дворянина Василя Крижанівського, який задресував за їх підписами скарги губернатору, Ушицькому повітовому предводителю дворянства. Справа дійшла до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, була взята на контроль. Її розглядом зайнявся предводитель дворянства. 22 червня 1857 року він викликав у Дунаївці 25 селян, що підписали скаргу. Але натомість прийшло — від малого до старого — все село. Коли почали викликати по черзі тих 25, що підписали скарги, селяни вчинили крик. Він привернув увагу жителів Дунаєвець. Справа набирала небажаного розмаху, тому власті почали шукати компромісу. Старший син В. Скибневського — Людомир обіцяв звільнити з роботи ненавистих кріпаків А. Андрусевича та М. Ватраля.

Наступного дня селян зібрали до Чаньківської церкви, де їм «внушили опять должное повиновение своему владельцу и его управляющему».

Напруга селянської боротьби наростала, стримувати її стало все важче.

В. П. ЩЕРБИНА
м. Кам'янець-Подільський

ВПРОВАДЖЕННЯ В ЖИТТЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ В КІЇВСЬКІЙ, ПОДІЛЬСЬКІЙ І ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ

У цих губерніях судову реформу проведено в два етапи. Протягом 1872 р. на першому були введені мирові суди: мирові судді, збори мирових суддів. На другому етапі в 1880 р. відкрито Київську судову палату та окружні суди в губерніях. Згідно судового уставу 20 листопада 1864 р. “Учреждение судебных установлений”, мирові судді вибираються на повітових земських зборах¹. У Київській, Подільській і Волинській губерніях мирові судді не вибирались, а призначались міністром юстиції, так як в цих губерніях земських установ не було. Мировим суддею могла бути особа не молодше 25 років, яка отримала освіту у вищих та середніх учбових закладах або не менше трьох років перебувала на посадах, що забезпечили надбання досвіду судової роботи. Для мирового судді майновий ценз визначався розміром землі від 1500 до 1700 десятин, яка була в його власності. До суддів другого ступеня відносились окружні суди і судові палати. В окрузі Київської судової палати були утворені такі окружні суди: Київський, Уманський, Житомирський, Дубенецький і Кам'янець-Подільський². При окружних судах діяв суд присяжних. Присяжними повіреними могли бути особи, які мали атестат про закінчення курсу юридичних наук в університеті. Присяжним повіреним не могли бути: 1. Особи, які не досягли 25-річного віку. 2. Іноземці. 3. Неспроможні боржники. 4. Особи, які були на службі від уряду. 5. Особи, які втратили права маєтності. 6. Особи, які були під слідством за злочини і проступки.

Присяжні повірені вибирають раду присяжних повірених. Суд присяжних складався з 12 присяжних засідателів, які вибирались із місцевих мешканців. Присяжними засідателями могли бути особи віком від 25 до 70 років і які проживали у місці виборів не менше двох років. Присяжними засідателями не могли бути: 1. Особи, які перебували під слідством і судом. 2. Звільнені з служби по суду. 3. Проголошені неспроможними боржниками. 4. Особи, які перебували під опікою за марнотратство. 5. Сліпі, глухі,

німі, позбавлені розуму. 6. Не володіють ще й російською мовою. 7. Члени судів, участкові мирові судді, судові пристави, нотаріуси, прокурори, віце-губернатори, поліцейські, священнослужителі, монахи, учителі народних шкіл³.

Царський уряд піклувався про комплектування судового апарату особами російської національності. Категорично заперечувалась можливість перебування на посадах мирових суддів осіб єврейського і польського походження.

Під час впровадження судової реформи 1864 р. на Правобережній Україні царський уряд грубо порушував демократичні принципи Судових уставів 20 листопада 1864 р.

У 90-х роках ХІХ ст. царський уряд провів в Росії судову контрреформу. На Правобережній Україні судова контрреформа здійснена значно раніше. Про це свідчить те, що київський генерал-губернатор і губернатори трьох губерній виступали проти впровадження суду присяжних. Коли він був, нарешті, введений у 1880 р., то вища адміністративна влада на Правобережній Україні робила все, щоб до складу присяжних не допустити представників народу.

Загальні списки присяжних засідателів складала комісія, до якої входили повітовий справник і поліцмейстер. З повітової комісії загальні списки надходили на затвердження до губернської комісії в складі губернатора, губернського предводителя дворянства, голів окружних суддів і прокурора окружного суду. Після такого “фільтра” двох комісій в загальному списку присяжних засідателів залишились “свої” для уряду особи.

Проголошення закону про судову реформу 1864 р. як найбільш демократичну серед усіх буржуазних реформ шестидесятих років ХІХ ст. мало прогресивне значення. Судові устами 20 листопада 1864 року відміняли феодальний суд, вводили буржуазний суд і буржуазне судочинство, висловили передову юридичну думку свого часу. Вершиною судової реформи 1864 р. був суд присяжних. А.Ф. Коні вказував, що суд присяжних — суд життєвий, який благотивно впливає на народну мораль, і служить провідником народної правосвідомості.

У сучасній незалежній Україні по Конституції 1996 р., проголошено впровадження суду присяжних. На Правобережній Україні він вдруге впроваджується через 116 років. І зараз дуже важливим є те, щоб суд присяжних не потрапив в руки неосвідчених або недобросовісних людей, як це сталось при впровадженні судової реформи на Правобережній Україні в минулому.

1. Судебный Устав 20 ноября 1864 года.-М.,1878.-С.7.
2. Там само. — С.414.
3. Там само. — С.19.

В.О. ГОЛОВКО,
м. Вінниця
К.Г. ЛЮБЕЦЬКА
м. Кам'янець-Подільський

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ГІГІЄНИЧНОГО СТАНУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Подільська губернія другої половини ХІХ століття являє собою наочний приклад лицемірно-показного характеру, так званої фабрично-заводської медицини. Заводські лікарні в більшості своїй діяли формально.

Медична “допомога” надавалась, як правило, малоосвідченими фельдшерами, про що свідчать дані “Огляду Подільської губернії за 1892 р. Додаток до всеніжданійшого звіту подільського губернатора. Розділ ІV”. Так в 1892 р. в губернії було 240 лікарів та 491 фельдшер.

Недосконалим, щодо медицини було і законодавство. Разом з цим деяке наближення медичної допомоги до сільського населення в другій половині ХІХ століття все ж було, хоча воно, звичайно, не дало вагомих позитивних зрушень в здоров’ї населення.

Ось деякі цифрові дані, за якими можна уявити собі стан санітарії на підприємствах Подільської губернії на 1892 рік: “... на протязі звітного року санітарним наглядом оглянуто 189 фабрик і заводів... Збитки цукроварень в санітарному відношенні виражаються в тому, що багато цукроварень спускають свої відпрацьовані води в річку, безпосередньо серед поселень, чим забруднюється вода, що споживається населенням. Оглядом виявлено на трьох цукроварнях (Грушковській, Леваденській, Вишневичковській) тісноту казарменного розміщення робітників, не дивлячись навіть, на позмінну систему праці... При одному ж із заводів казарм зовсім не будувалось. При чотирьох заводах не було лазень для робітників. ... в найбільш незадовільних умовах утримуються кожевенні заводи”. (Огляд Подільської губернії за 1892 рік. Додаток до всеніжданійшого звіту подільського губернатора. Розділ ІV). Навіть з цих офіційних даних можна зробити невтішні висновки щодо санітарно-гігієнічного стану губернії.

Ось як виглядали заводські казарми в описанні Й. Ролле: “Місцем відпочинку для них (робітників) є, звичайно, казарми. Це уже звичайні берлоги. Представте собі велику обідрану та грязну кімнату з нарами проведеними від стіни до стіни, покритими соломою, на яких розміщувались робітники, як чоловіки так і жінки”. В ще гірших умовах, якщо можна це порівняти, “відпочивали” робітники цукрових плантацій. Частіше всього вони жили в землянках.

Проаналізувавши захворюваність серед робітників, Й. Ролле прийшов до висновку, що головною її причиною є соціальні недоліки. Підвищена температура, в умовах якої робітник перебував протягом 12 годин (середньо-статистичний робочий день в той час становив 12,5 годин на добу — Лекарев Л. Г. Докторська дисертація. 1949.) щоденно, шкідливо діяла на його здоров'я. В одному з розділів своєї праці “Статистичний стан гігієни Поділля” він запитував, яку ж винагороду отримував робітник від цукрозаводчика, і тут же відповідав: “... декілька стопок горілки на добу, харчі, що складались з юшки, туди хіба що випадково потрапив шматок м'яса, та з пісної, тухлої каші. Хліб погано випікається, овочі майже не оброблені кидаються в котел, а кухонний посуд хіба що один раз на всю компанію миється. Скажу вам, що нашим собакам дають більш якісну їжу, ніж цим нещасним людям”.

Тяжкі умови праці та побуту на заводах та фабриках зумовлювали високу загальну і професійну захворюваність робітників. За даними Додатку до звіту подільського губернатора. Огляд Подільської губернії за 1892 р. — хворих, що звертались по допомогу було 489043, що становить 18,2% захворюваності; з них померло 21808 — що становить 4,4%.

Висока температура в цехах в поєднанні з іншими шкідливими факторами, відсутністю вентиляційних установок, душових, відсутність спеціального робочого одягу, натільної і постільної білизни, були головними етіологічними факторами у виникненні хвороб.

О.М. ФЕДЬКОВ
м. Кам'янець-Подільський

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА РСДРП НА ПОДІЛЛІ У 1905 РОЦІ

Українська соціал-демократична Спілка РСДРП виникла наприкінці 1904-на початку 1905 року внаслідок розколу Револу-
13. Зам. 2587

ційної української партії і входження групи “інтернаціоналістів”, які покинули партію, на автономних засадах до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії¹. Спілка належала до маргінальних політичних утворень; вона вийшла з української політичної партії і сприймалася діячами національного руху як неукраїнська організація і, по-суті, була такою. Ввійшовши до складу російської соціал-демократії, Спілка залишилася автономною частиною в питаннях організації та діяльності і тому не стала органічною частиною РСДРП. Діячі Української соціал-демократичної Спілки зуміли швидко налагодити потужну видавничу, агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу, що забезпечило їй успіх, особливо серед селянства. “Для сільського робочого люду” спеціально видавалася газета “Правда”, додаток до неї — “Листок правди” та численні прокламації². Територія, на якій Українська соціал-демократична спілка розгорнула діяльність, охоплювала всю Правобережну Україну, Полтавську, Чернігівську і, частково, Херсонську губернії.

Одним з районів найбільшої активності Української Спілки була Подільська губернія. Протягом першої половини 1905 року, коли відбувалося формування спілчанських організацій, ними вже здійснювалася ефективна агітаційно-пропагандистська робота. Серед селянства поширювалися видання Спілки, які закликали до розгортання масового революційного руху, утворення страйкових комітетів і проведення організованих страйків селян та сільськогосподарських робітників. У “всепідданійшому звіті” подільського губернатора О.О. Ейлера царю за 1905 рік зазначалося: “На початку січня серед селян прикордонних повітів з’явилися у великій кількості видані в Галичині, у Львові, на місцевій малоросійській мові, брошурки під назвою “Страйк і Бойкот”³. Це були видання Української соціал-демократичної Спілки. У доповіді міністру внутрішніх справ від 4 травня 1905 року подільський губернатор писав (для передачі “колориту” збережено правопис і мову оригіналу): “Во Львове с нового года стал выходить журнал “Правда” на малорусском языке. Этот журнал предназначен для “Сельского рабочего люду” и объясняет что настоящие “японци” — это Правительство, духовенство и помещики “на их вставайти их поскидайти”. В Черновцах печатаются листовки воззваний и прокламаций, на которых сверху напечатано “перечитайте зараз усім селом на сході” и эти прокламации массами распространяются среди населения”. Далі урядник зазначав: “Хотя эти прокламации и имеют несомненно большое значение, но причины

волнення населення и поводи к нему, думаю коренятся гораздо глубже и слагаются из многолетних ненормальных отношений экономических и аграрных между землевладельцами и крестьянами, вызванных в особенности хищническими еврейскими арендами”⁴.

Як показали наступні події, селяни Поділля доволі точно виконували рекомендації, які містилися у спілчанській літературі: вони утворювали страйкові комітети і вели рішучу боротьбу за покращення умов найму в економіях.

Протягом першої половини 1905 року, як свідчить донесення начальника подільського губернського жандармського управління полковника Белановського в департамент поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії від 22 серпня 1905 року, поживалася діяльність місцевих організацій РСДРП. Вона здійснювалася “як шляхом усної пропаганди, так і шляхом масового поширення брошур і прокламацій закордонного, київського та одеського видань”. Повідомлялося також про поширення гектографованих брошур та листівок, “звернених до простолюду, ремісничого і робочого люду на малоросійській мові”. Жандармський полковник відзначив, що останні, очевидно, місцевого видання і “фабрикуються вони місцевими гуртками” РСДРП. З усієї інформації у донесенні робився висновок: що гуртки РСДРП “існують повсюдно в Подільській губернії, це не підлягає сумніву і підтверджується невтомним таємним розкиданням злочинних прокламацій у населених пунктах”⁵.

Одночасно формувалася структура організацій Української соціал-демократичної Спілки і вже влітку у Подільській губернії діяв “Другий подільський гурт правобережної громади Української соціал-демократичної Спілки”. Він охоплював спілчанські організації східного Поділля з центром у Вінниці. Видані ним листівки, інші спілчанські видання та соціал-демократична література набули значного поширення. Так, 24 липня 1905 року у с. Дубова Балтійського повіту поліцейською владою виявлено факт поширення листівки Спілки “Мужицький приговор”⁶. У ній вказувалося на важке становище селянства, яке закликалося приєднатися до повстання проти уряду робітничої партії” і зі зброєю в руках повалити існуючий лад, скликати Всенародні Установчі Збори, тому що лише народні виборні можуть звільнити назавжди Росію і дати селянам “справжню пораду”. Цілий ряд випадків поширення видань російських соціал-демократичних, у тому числі спілчанських, зафіксовано жандармсько-поліцейськими

органами у Вінницькому повіті. Соціал-демократичні видання, у тому числі вищезгадана листівка, поширювались наприкінці липня у селі Голяки⁷. На початку серпня в с. Уладівка були виявлені соціал-демократичні видання, серед яких газета “Правда”, листівка “Мужицький приговор”, прокламації “другого подільського гурту” Спілки⁸. На станції Калинівка серед виявленої нелегальної літератури була спілчанська “Правда”⁹. 9 вересня у селян с. Сутиски знайдено велику кількість соціал-демократичної літератури, у тому числі друкований орган Української соціал-демократичної спілки, газета “Правда” та “Листок Правди”¹⁰. 14 вересня у місті Вінниці були розкидані листівки “Другого подільського гурту правобережної громади Української соціал-демократичної Спілки”. У них містилося засудження самодержавства, війни з Японією, критика діяльності Вінницької міської думи та міського голови. Листівка закликала не платити податків і боротися за скликання “Установчих Зборів”¹¹. У селах Мала Стратіївка та Михайлівка Брацлавського повіту одночасно поширювалися видання Революційної української партії, РСДРП та газета “Правда”¹². Отже, зазначені факти засвідчують про значну агітаційно-пропагандистську активність організації Спілки.

Ще до осені 1905 року почали закладатися підвалини міцної сільської організації Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Жандармам вдалося виявити “Статут селянської організації”, розроблений спілківськими діячами. Надсилаючи його копію губернаторам, у тому числі подільському, Департамент поліції МВС рекомендував “звернути особливу увагу на небезпеку влаштування серед селян таємних організацій, а також застосувати найенергійніші заходи для перешкодження злочинної пропаганди, в зазначеному у програмі розумінні, серед сільського населення”¹³. Організаційну основу партійної роботи Спілки на селі, як видно з “Статуту селянської організації”, становив сільський комітет, до якого входило 5-9 чоловік (в тому числі касир, секретарі внутрішніх справ і зовнішніх зносин, а також “член по організації збройного повстання”). Сільському комітетові надавалось право “керівництва в межах села”: турбота про придбання і розповсюдження прокламацій, призначення сходок, керівництво страйками, збір даних про економічне становище селян, підтримка зв'язків з сільськими комітетами навколишніх сіл і комітетом повітового міста, посилка кореспонденцій у “Правду”, тощо¹⁴. Сила такої організації була в залученні широких мас селянства до партійної роботи. Однак тут же крився і її недолік: в таку орга-

нізацію, навіть при її конспіративності, могли легко проникнути провокатори і це складало серйозну небезпеку для Спілки.

У дні революційного піднесення в Правобережній Україні продовжувалося поширення серед селян соціал-демократичних видань, у тому числі спілчанських. На той час Українська соціал-демократична Спілка мала вже досить розгалужену мережу партійних організацій. Свою діяльність, розпочату 1905 року, вона продовжила у наступний період.

Примітки:

1. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. — Подєбрадн, 1934. - С.30-31
2. Там само. - С.33
3. Центральний державний історичний архів у Києві (Далі: ЦДІАК). - Ф.442. - Оп.637. - Оп.99. - Арк.2 зв
4. Там самр. - Оп.855. - Спр.113. - Арк.56
5. ЦДІАК. - Ф.301. - Оп.2. - Спр.11. - Арк.275
6. Кам'янець-Подільський філіал Державного архіву Хмельницької області (Далі: К-П.Ф.ДАХО). - Ф.228. - Оп.1. - Од.зб.7244. - Арк.84
7. Там само. - Арк.95-96
8. Там само. - Арк.103-104
9. Там само. - Арк.102
10. Там само. - Арк.193
11. Там само. - Арк.158
12. Там само. - Арк.98,107
13. Там само. - Од.зб.7267. - Арк.320 зв
14. Там само. - Арк.320

В.С. ЛОЗОВИЙ
м. Кам'янець-Подільський.

АНТИГЕТЬМАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ ДИРЕКТОРІЇ НА ПОДІЛЛІ

У другій половині 1918 р. невдоволення режимом гетьмана П. Скоропадського вилилось в широкий повстанський рух. Щоб очолити боротьбу проти гетьманату 13 листопада 1918 р., Український Національний Союз (УНС) обрав тимчасовий революційний орган - Директорію на чолі з В. Винниченком. Директорія йшла під гаслом відновлення демократичних прав українського народу, покарання гетьманців та панів за злочини, скоєні проти селян. Населення Поділля одразу ж підтримало повстання. Оскільки у гетьманського режиму не було значної соціальної підтримки, влада його у краї впала швидко. На місцях замість старост призначалися комісари, відновлювалась діяльність догетьманських органів влади УНР. 19 листопада 1918 р. Директорія призначила Подільським губернським комісаром Г. Степуру. Своїм розпорядженням він запропонував міським та повітовим самоврядуванням, які функціонували до гетьманського перевороту,

відновити свою роботу¹. Самоврядування, у яких не було повного складу, повинні поповнюватися представниками УНС та “Просвіти”. 21 листопада 1918 р. відновила діяльність Кам’янецька повітова управа. По селах, на сільських сходах обиралися місцеві комісари. Замість державної варти створювалась народна міліція².

Оскільки Поділля було оголошене на військовому стані, вся адміністративна влада перебувала в руках комендатів, які повинні були рішуче припиняти будь-які дезорганізуючі виступи ворогів³. У деяких місцях гетьманці та багаті землевласники робили спроби заарештувати директоріанську владу, які врешті закінчувались крахом⁴.

25 листопада 1918 р. Директорія рекомендувала губернським та повітовим комендантам Поділля звернути пильну увагу на поширення більшовицької агітації проти українського республіканського ладу. Кам’янецький повіткомісар наказував волосним органам заарештувати всіх, хто агітує за повернення гетьманської, або більшовицької влади. Закликалось вживати заходів до ліквідації місцевих військово-революційних комітетів⁵.

На місцях заарештувались і утримувались під вартою поміщички, які при допомозі австрійських частин катували селян та брали з них контрибуції⁶.

15 грудня 1918 р. вийшло розпорядження Директорії, у якому для здійснення земельної реформи наказувалось створювати губернські, повітові та волосні земельні управи. Розпорядження всім поміщицьким майном переходило до цих органів. 28 грудня утворено Кам’янецьку повітову земельну управу, головою якої обрано О. Пащенко⁷.

Тим часом, селяни грабували поміщицькі маєтки, розбирали інвентар та інше майно. Влада УНР намагалась припинити анархічні дії населення. Всім комісарам та комендантам дано розпорядження вживати енергійних заходів до охорони “культурних” господарств повіту від розгромів⁸.

У краї гостро бракувало коштів. Тому Подільський губкомісар наказав приймати до обігу всі українські, російські і навіть австрійські грошові знаки⁹.

Також не вистачало зброї, яку місцева влада збирала в населення і відправляла до Вінниці для озброєння військових частин. На Поділлі широко проводилась мобілізація до війська Директорії. Загалом, населення позитивно відгукнулось на заклик вступати до Збройних Сил УНР. Наприклад, у Кам’янецькому повіті

прибуло до 1 грудня 1918 р. 420 селян-добровольців. Але через відсутність амуніції лише 50 з них відправлено до діючої армії¹⁰. Так як українське республіканське військо складалось переважно з повстанських селянських загонів, то вони, поваливши в своїй місцевості владу гетьмана, через деякий час покидали військо-ві формування УНР та розходились по домівках¹¹. Відтак армія Директорій швидко танула та втрачала боєздатність. Незабаром на Поділлі запанувала анархія, яку за браком збройних сил приборкати не вдалось.

Примітки:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), Ф.538, Оп.1, Спр.8, Арк.1-2.
2. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО), Ф.261, Оп.1, Спр.6, Арк.26зв.; ЦДАВО України, Ф.538, Оп.1, Спр.23, Арк.1,4.; Спр.63, Арк.30.
3. Кам'янець-Подільська філія ДАХО (далі К-ПФ ДАХО), Ф.267, Оп.1, Спр.4, Арк.1.
4. ЦДАВО України, Ф.538, Оп.1, Спр.17, Арк.18-19.
5. Там само, Ф.538, Оп.1, Спр.9, Арк.31,37; Спр.17, Арк.31; ДАХО, Ф.261, Оп.1, Спр.3, Арк.69.
6. ЦДАВО України, Ф.538, Оп.1, Спр.8, Арк.99,11 б.
7. Там само, Ф.538, Оп.1, Спр.130, Арк.9-10; ДАХО, Ф.261, Оп.1, Спр.4, Арк.5.
8. ЦДАВО України, Ф.538, Оп.1, Спр.9, Арк.223; ДАХО, Ф.261, Оп.1, Спр.4, Арк.15.
9. ЦДАВО України, Ф.538, Оп.1, Спр.8, Арк.59-60.
10. ДАХО, Ф.261, Оп.1, Спр.4, Арк.17; КПФ ДАХО, Ф.267, Оп.1, Спр.4, Арк.25.
11. ДАХО, Ф.261, Оп.1, Спр.10, Арк.14.

О.М. ЗАВАЛЬНЮК
м. Кам'янець-Подільський

МІСТО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ - УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ ЦЕНТР ПОДІЛЛЯ (1918-1920 РР.)

До Української національної революції 1917-1920 рр. Подільська губернія мала нерозвинену мережу навчальних закладів. Приміром, у 1911 р., за три роки до початку Першої світової війни тут нараховувалося 2759 навчальних закладів різних типів, у т.ч. 17 гімназій, 1 жіноча прогімназія, 3 реальних училища, 4 комерційних і 6 духовних училищ, 1723 початкових церковних шкіл, 461 сільське однокласне училище, 32 однокласних і 6 двокласних парафіяльних училищ, 379 початкових єврейських училищ. Загальна кількість учнів становила 157562 особи обох статей¹ при чисельності населення 3723312 осіб² (1 учень на 23,6 жителів краю). Відсоток дітей охоплених школою, був досить низьким. Скажімо, ще наприкінці ХІХ ст. на Поділлі нараховувалося 687873 особи у віці від 10 до 19 років. Питома вага освічених серед них становила 36,9%³.

Найбільше навчальних закладів з-поміж подільських міст зо-

середжувалося у Кам'янці-Подільському. Тут функціонували чоловічі і 2 жіночі гімназії, сільськогосподарське технічне училище, 2 комерційних училища, художньо-ремісничка майстерня, музична і фельдшерсько-акушерська школа, духовна семінарія, чоловічі і жіночі духовні училища, ремісничка школа, ряд початкових шкіл⁴.

Ні в губернському центрі, ні в краї загалом не було жодного вищого навчального закладу. Вперше про нього заговорили ще восени 1917 р., коли стало відомо про намір евакуювати Київський університет св. Володимира до Ялти. Місцеві діячі бажали, щоб у Кам'янці було відкрито філію цього ушлавленого вузу. Проте цим намірам тоді не судилося здійснитись.

З утворенням Української Народної Республіки Подільська організація товариства "Просвіта", гласні Кам'янець-Подільської міської думи, керівники губернського земства активізували зусилля з метою відкриття у адміністративному центрі краю університету. Після поїздок трьох делегацій до Києва і однієї столичної до Кам'янця протягом січня-березня 1918 р. питання зрушило з мертвої точки, розпочався складний рух київської професури і кам'янецької інтелігенції до мети. Цьому не завадив і гетьманський переворот. 17 серпня 1918 р. П. Скоропадський затвердив схвалений урядом закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Ректором призначили 36-річного київського професора І.І. Огієнка, талановитого вченого і організатора, відданого національній справі. Заклад складався з чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, правничого і богославського (два останніх розпочали працю з другого навчального року)⁵. Термін навчання - 4 роки (для найбільш здібних дозволялося пройти курс підготовки за 3 роки). У 1919 р. університет поповнився сільськогосподарським факультетом⁶. З ростом закладу збільшувалася кількість студентів. Так, восени 1919 р. тут здобували вищу освіту 1401 студент і вільний слухач⁷.

Зусиллями міністра освіти, ректора університету було сформовано високопрофесійний, трудолюбивий, самовідданий викладацький колектив. Навесні 1920 р. до нього входили 65 професорів, доцентів, лекторів і асистентів. Серед них були досить відомі імена - професори І.І. Огієнко, П.М. Бучинський, В.О. Біднов, П.В. Клименко, В.І. Петр, М.М. Хведорів, М.О. Столярів, М.Т. Геращенко, О.З. Неселовський, А.Е. Малиновський, приват-доценти Д.І. Дорошенко, Л.Т. Білецький, П.Г. Клепатський, Ю.Й.

Сіцінський, І.А. Любарський, М.О. Драй Хмара, М.М. Васильківський, Х.М. Лебідь-Юрчик, В.О. Геринович, Н.Т. Гаморак та ін.⁸

Університет, який створювався фактично на голому місці, через декілька років славився своєю фундаментальною бібліотекою. У жовтні 1920 р. її фонди склалися з 33252 примірників, книг, брошур, журналів і газет⁹.

Поступово збільшувалася кількість навчальних корпусів. Для наукових цілей було збудовано обсерваторію, метеостанцію. Практичні і лабораторні заняття проводилися у 24 оснащених кабінетах і лабораторіях. Було своє земельне господарство, продукти з якого реалізовувалися в університетському колективі за низькими цінами, а також надходили до студентської їдальні.

При університеті працювали літографія і орендована у Свято-Троїцького братства друкарня. Вони випускали курси лекцій викладачів, газети, студентський і профспілковий журнали, "Записки Кам'янець-Подільського Університету" (5 томів)¹⁰. Викладачі і студенти об'єднувалися у два наукових товариства, які проводили помітну і корисну роботу. Науковці університету брали участь у перекладі текстів Святого письма, чинних в Україні кримінальних і цивільних законів, підготовці правничого словника, біографічного словника діячів Поділля та історичного словника української мови¹¹.

У вузі діяли осередки політичних партій, різноманітні громадські, молодіжні, профспілкова організації, читалися публічні лекції для робітників і козаків міста, вчителів, священників, представників місцевих органів влади Поділля, проводилися акції гуманітарного, добродійного характеру. Тут бували лідери Директорії і урядів УНР.

У січні 1921 р. радянська влада, вбачаючи в університеті націоналістичний осередок, шкідливий справі пролетарського інтернаціоналізму, розчленила його на три самостійних інститути: фізико-математичних, гуманітарних і сільськогосподарських наук. Наприкінці лютого спадкоємцями колишнього університету стали інститути народної освіти та сільськогосподарський¹².

1 листопада 1919 р. було відкрито Кам'янець-Подільський народний університет, в складі якого нараховувалося два факультети - гуманітарний і біологічний. Його мета - дати бажаним громадянам знання або поглибити їх з історії України, української мови, літератури і діалектології, церковно-слов'янської мови, історії західно-європейської і слов'янської літератур, мистецтва, естетики, музики, історії наукового соціалізму, теорії соціалі-

му, соціальної психології, соціальних теорій і марксизму, різних галузей права, політекономії, статистики, біології, фізіології, анатомії, фізики, астрономії, географії, геології, агрономії, арифметики, алгебри, геометрії та ін.¹³

На навчання, що тривало 2 роки, приймали осіб, які досягли 16 років і більше, мали щонайменше початкову освіту. Головою Ради університету був В. Чехівський, колишній прем'єр-міністр уряду УНР доби Директорії. На навчання восени 1919 р. прийняли 99 осіб¹⁴. Навчальний процес відразу забезпечували 7 викладачів, у т.ч. 6, які працювали у місцевому державному українському університеті¹⁵. У весняному семестрі слухачі першого курсу обох факультетів вивчали вже по 16 дисциплін¹⁶. Протягом 1919-1920 навчального року заняття проводили майже 20 викладачів¹⁷.

З встановленням радянської влади восени 1920 р. народний університет не зазнав репресій. Однак через кілька років його було ліквідовано.

Таким чином, у 1918-1920 рр. Кам'янець-Подільський вперше у своїй історії став університетським містом: функціонували державний і народний університети. Перший із них мав загальноукраїнське значення, готував високоосвічені кадри інтелігенції для розбудови української держави, інший відіграв роль науково-просвітницького осередку, готував резерв для вищої освіти.

Примітки:

1. Обзор Подольской губернии за 1911 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. - Каме́нец-Подольск, 1911. - С.132 - 133.
2. Пустоход П. Демографічні особливості людно́сті України наприкінці XIX та на початку XX віку// Праці демографічного інституту: Демографічний збірник. - К., 1926. - Т.4. - С.41.
3. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. - XXXII. Подольская губерния/ Под ред. Н.А. Тройницкого. - СПб, 1904. - С.10 - 11.
4. Обзор Подольской губернии за 1911 год. - 132 - 133.
5. Державний вісник. (Київ). - 1918. - 29 серпня.
6. Державний архів Хмельницької області (ДАХО). - Ф.Р.302. - Оп.3. - Спр.42. - Арк.1.
7. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: становлення і діяльність (1918-1921)/XXXIII звітна наукова конференція кафедр інституту за 1991 - 1992 рр.:(Секція суспільних наук): Тези доповідей. - Кам'янець-Подільський:(Кам.-Под.держ.пед.ін-т), 1993. - С.15.
8. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут: історія і сучасність//Там само. - С.3; ДАХО. - Ф.Р.582. - Оп.1. - Спр.113. - Арк.32 - 33 зв.
9. Завальнюк О.М. і і. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918 - 1920)/Наукові праці історичного факультету. - Т.2. - Кам'янець-Подільський: (Кам.-Под.держ.пед.ін-т), 1996. - С.99.
10. Там само. - С.98; Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет... - С.17.
11. ДАХО. - Ф.Р.582. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.62; Спр.30. - Арк.8-9; Спр.145. - Арк.20; Спр.146. - Арк.26; Наш шлях. (Кам'янець-Подільський). - 1920. - 7 березня, 3, 27 квітня; Огієнко і. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва //Наша культура: Науково-літературний місячник. - (Варшава). - 1936. - 8-9. - С.629; Його ж. Рятуння України: На тяжкій службі своєму народові. Вид.2-С, доп. - Вінніпег: видавництво тов-ва "Волінь", 1968. - С.51.
12. Завальнюк О.М. Історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту: ретроспектива і сьо-

годення//Наукові праці історичного факультету. - Т.1. - Кам'янець-Подільський: (Кам.-Подідерж.пед.ін-т), 1995. - С.8.

13. Див.: Україна. Кам'янець-Подільський) - 1919. - 19 вересня.

14. Трудова громада. (Кам'янець-Подільський) - 1919. - 30 жовтня, 4,8 листопада; Україна. - 1919. - 4 листопада.

15. Див.: Україна. - 1919. - 5 листопада.

16. Див.: Україна. - 1919. - 19 жовтня.

17. Подольський край. (Кам'янець-Подільський) - 1920. - 9 ноября.

В. О. САВЧУК
м. Кам'янець-Подільський

НАУКОВІ ФОРМИ КРАЄЗНАВСТВА НА ПОДІЛЛІ У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Подільська школа краєзнавства має свої давні традиції. Вони сягають ще у дореволюційні часи, коли вивченням економіки, культури, історії Поділля займалися ряд провідних учених, зокрема таких, як М. Грушевський («Барское староство»), М. Петров-Батюшков («Подолія-історическое описание»), Сімашкевич («Историко-географический очерк Подоліи») та ін. Наукові форми досліджень на Поділлі почали зароджуватися на початку ХХ ст. Вагомий внесок у їх організацію вніс професор Петро Михайлович Бучинський (1852—1927), який народився у с. Довжок. У 1912 році він стає до керівництва Подільського Товариства Дослідників та Аматорів Природи, яким керував аж до 1919 року. Це товариство відкрило у Кам'янці-Подільському музей природи, видало 4 томи «Записок», організувало низку лекцій. Завдяки організаторській роботі П. М. Бучинського, на початку 20-х років у районі с. Жванець було відкрито станцію по дослідженню Дністра. Немало зробив П. М. Бучинський і для дослідження культури Поділля¹.

Великим подвижником у організації системного наукового дослідження Поділля був Юхим Йосипович Сіцінський (1859—1937). У його доробку понад 200 праць. Він став засновником історичного музею у Кам'янці-Подільському, котрим керував впродовж 33 років. З 1903 по 1920 роки очолював Подільське історико-археологічне товариство, був також дійсним членом наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові².

Становлення системних наукових форм краєзнавчих досліджень на Поділлі нерозривно пов'язане із заснуванням у м. Кам'янці-Подільському Українського державного університету. У 1920—1921 рр. його було реорганізовано в інститут народної освіти та сільськогосподарський інститут. Свій внесок в організа-

цію краєзнавчих досліджень Поділля вніс Вінницький ІНО, що був відкритий у 1920 році. На жаль, його у 1935 році закрили, але за час існування, ученими Інституту підготовлено ряд оригінальних праць, зокрема, проф. Камінським із звичаєвого права, проф. М. Безбородьком із геології краю³.

Формування подільської наукової краєзнавчої школи пов'язане також з іменами В. Д. Отамановського і В. О. Гериновича. В. Д. Отамановський при сприянні проф. А. Ярошевича при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки ВУАН у 1924 році організував Кабінет вивчення Поділля. Без державної підтримки Кабінет у 1924—1925 рр. зумів організувати планове дослідження Поділля, опублікувавши результати його у 7 випусках «Бібліотеки Поділлязнавства». Кабінет мав у своєму складі 20 наукових консультантів на громадських засадах. Він підтримував зв'язки із 50 науковими установами за кордоном і близько 180 установами України, Білорусії, Росії, Закавказзя⁴.

Серед наукових форм краєзнавчих досліджень, що діяли на Поділлі, на початку 20-х років варто назвати і науково-дослідну кафедру, що була при ІНО до 1922 року, а у 1926 році стала науково-дослідною кафедрою народного господарства та культури Поділля при сільськогосподарському інституті. У складі кафедри нараховувалося 29 наукових співробітників, зокрема, професори М. Байер, Н. Гаморак, М. Геращенко, Б. Дудолькевич, В. Живан, О. Красівський, І. Любарський, С. Плюйко, В. Храчевич⁵.

Кафедра у 1929 році видала перший том своїх записок. У ньому бачимо працю проф. В. П. Храчевича — Матеріали до орнітофауни західних округ України; проф. В. П. Живан, А. П. Добуш — До вивчення кvasності ґрунтів; О. Д. Богацького — Нові для Поділля рослини; Л. Лепікаш — Геологічні дослідження в районі с. Голозубинець Кам'янецької округи. Цікавими були розвідки учених в галузі культури, зокрема Ю. П. Філя — До питання про перебування М. Коцюбинського під доглядом поліції; проф. І. А. Любарського — Іван Манжура та його язик; І. Я. Грищенко — В. Ол. Богородицький як заслужений лінгвіст⁶.

Цікаві форми роботи мало наукове товариство при ВУАН (Всеукраїнській академії наук) у м. Кам'янці-Подільському. При організації у 1925 році воно нараховувало 67 членів, а у 1928 році вже мало 97 науковців⁶. На етапі становлення товариство заявило про себе, як кваліфіковану структуру, що взялася за планомірне вивчення та популяризацію історії, культури, народного господарства краю. Цікавими та змістовними стали дослідження

Сіцінського — Огляд краєзнавчого життя на Поділлі; Недужого — Хлібна торгівля на Кам'янецьчині у 1924—1925 рр.; Герасименка — Кармалюк у народній пісні та ін.

Свій внесок у становлення краєзнавчої праці зробили Кам'янець-Подільська та Вінницька Секція Наукових Робітників. Кам'янець-Подільська, наприклад, у січні 1927 р. розпочала читання лекцій у Центральному робітничому клубі із природничих наук, санітарії та гігієни, виділила керівників для наукових гуртків при клубі⁷.

Про вклад науковців у дослідження Поділля на початку 20-х років свідчить те, що учені Кам'янець-Подільського університету у 1920 році передали до історичного словника української мови 26600 карток, у 1919—1920 роках прочитали 478 лекцій з метою популяризації краєзнавчих знань серед жителів округи.

Завдяки праці таких невтомних дослідників краю, як П. М. Бучинський, Ю. Й. Сіцінський, В. Д. Отамановський, В. О. Геринович та ін. у 20-х роках на Поділлі формується авторитетна краєзнавча наукова школа, що заявила про себе цікавими оригінальними працями із історії, культури, етнографії, економіки, природи Поділля. На жаль, ця школа в період політичних репресій тридцятих років зазнала непоправних втрат.

Примітки:

1. Геринович В. О. Петро Миколайович Бучинський // Червоний кордон. — 1927. — 21 серпня.
2. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 319—320.
3. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі. — Вінниця, 1926. — С. 4
4. Там само. — С. 5.
5. Алещенко М. І., Романюк В. Г. Краєзнавча робота в другій половині 20-х років в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті // VIII Всеукраїнська наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура». Ч. 1. — Харків, 1997. — С. 55.
6. Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри. Т. 1. — ДВУ, 1929. — С. 2.
7. Червоний кордон. — 1927. — 8 січня.

О. П. ГРИГОРЕНКО
мр. Хмельницький

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЯК ЦЕНТР ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОДІЛЛЯ

Поділля надзвичайно насичене історичними і археологічними пам'ятками-свідками як трагічного, так і героїчного минулого народу. До подільського краю завжди була прикута увага дослідників. Це й зумовило розгортання краєзнавчого руху на теренах

сучасної Хмельниччини. Починаючи від Ісаї Кам'янецького, Герасима і Мелетія Смотрицьких з'явилися перші оригінальні історико-географічні описи Поділля. Справді, наукове вивчення регіону, становлення Подільського краєзнавства започатковується на рубежі ХІХ—ХХ ст., зокрема, працями уродженця краю Ю. Й. Сіцінського¹. У 1920-ті роки дослідники роблять спробу обґрунтувати науку поділезнавства і підготувати до видання енциклопедію Поділля. В цьому плані активно розроблялися такі напрями досліджень, як джерелознавство, бібліографія, історія, археологія, геральдика, етнографія, природа, персоналії краю. На заваді втілення цього задуму в життя став з кінця 20-х років сталінський терор проти інтелігенції, ліквідація до середини 30-х років краєзнавчих науково-дослідних і громадських установ, товариств та їх осередків на місцях.

Тільки з середини 60-х років повною мірою відновився краєзнавчий рух в краї. Генератором цієї ідеї були викладачі історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (з 1997 р. значною мірою саме завдяки науковим здобуткам і авторитету цього факультету серед наукової громадськості як всередині країни так і за рубежом була відновлена історична справедливість і вузу відновлений статус університету). Щоб поглибити і розширити справу вивчення історії краю, надати йому чіткого спрямування з ініціативи викладачів історичного факультету було створено організаційне ядро історико-краєзнавчого товариства, яке розбило статус і основні завдання краєзнавців Хмельниччини.

22 лютого 1965 р започатковане одне з перших такого профілю в Україні Хмельницьке обласне історико-краєзнавче товариство (вчений секретар, тепер відомий в усій країні доктор історичних наук, професор, академік Академії вищої школи України І. С. Винокур). Редакційну колегію очолив доктор історичних наук, професор Л. А. Коваленко². У вересні цього ж року науковці факультету вже провели Подільську історико-краєзнавчу конференцію. Такі заходи згодом стали традиційними. Необхідно зазначити, що за своїм значенням конференція практично мала статус міжнародної, оскільки в її роботі брали участь не лише представники регіону, України, колишнього Радянського Союзу, а й науковці інших держав. Наприклад, на засіданні секції етнографії з цікавою та змістовною доповіддю «Народна архітектура Поділля ХVІІІ—ХІХ ст.» виступив румунський вчений, професор Яського університету В. Я. Карамзин — Коковський. На конфе-

ренції розглядалися різноманітні питання історії краю від найдавніших часів до сьогодення³.

У 1995 р. відбулася ІХ-та Подільська історико-краєзнавча конференція. На її засіданнях було заслухано майже 200 доповідей і повідомлень, які охоплюють історію Поділля в контексті історії України і світової історії. За результатами роботи конференції видані матеріали, в яких також вміщено й окремі матеріали з філології та етнографії⁴.

Посилена увага істориків вузу до проблем історії регіону свідчила про те, що факультет став центром історико-краєзнавчої роботи в краї. Про це красномовно свідчить і таке фундаментальне дослідження як «Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область» (К., 1971), де майже половина авторів нарисів про міста і села області були його викладачами.

За активною участю викладачів історичного факультету проводилися географічно-краєзнавчі та ряд інших тематичних конференцій. Надбанням науковців є також видання книг «Нариси історії Поділля» (1990), «Етнографія Поділля» (1992). З 1992 р. зорганізувалося і діє на базі факультету історико-краєзнавче і видавниче товариство «Центр Поділлязнавства» (керівники С. Трубочанінов та І. Винокур). Воно стало організатором проведення міжнародної наукової конференції «Фортифікація України» (1993) та ряду інших, видання книги «Історія Поділля і Південно-Східної Волині» (1993), як додаток до підручника з історії України для 7-го класу, займається підготовкою до публікації «Історичного атласу Поділля», приступило до співпраці з науковцями інших краєзнавчих товариств Хмельниччини по створенню книги «Поділля. Енциклопедичний довідник».

В останні роки історико-краєзнавчі дослідження займають все вагоміше місце в наукових інтересах викладачів факультету. Крах старої політичної системи створив принципово нову ситуацію в суспільстві. Науковці дістали можливість відновити дійсну картину історичних процесів, звільнити її від догматичних і кон'юнктурних нашарувань. Завдяки зусиллям керівництва вузу, і, зокрема, організаторським здібностям декана історичного факультету доцента О. М. Завальнюка стали виходити «Наукові праці історичного факультету». На фоні сучасного економічного становища, вкрай обмеженого державного фінансування функціонування вищої школи це явище вже само по собі є неординарним і викликає подив і захоплення. Вже вийшли в світ два томи наукових праць. Чільна увага в

цих випусках зосереджена на важливих питаннях життя краю від сивої давнини до сучасності. В другому томі з 27 статей 12 безпосередньо присвячені історії рідного краю. Особливо привертають увагу кваліфікованим джерелознавчим аналізом матеріали професорів В. С. Степанкова, А. О. Копилова, доцентів О. М. Завальнюка, С. В. Трубочанінова, Ю. А. Хоптяра, А. Г. Філінюка. В цьому ж томі видрукований історичний нарис про окремих населених пунктах області, матеріали під рубриками «Історичне краєзнавство», «На допомогу вчителю», які з успіхом можуть бути використані вчителями історії шкіл Хмельниччини для поглибленого вивчення окремих тем з вітчизняної історії, організації позакласної виховної роботи з школярами.⁵

Різноманітні інтереси науковців факультету до проблем історії рідного краю засвідчують і праці, які видані з нагоди важливих ювілейних дат в житті тих викладачів, які своєю багаторічною працею зробили вагомий внесок в підготовку висококваліфікованих педагогічних кадрів, розвиток української історичної науки. У квітні 1997 р. на пошану 90-річчя від дня народження одного з фундаторів історичного факультету доктора історичних наук, професора Л. А. Коваленка, який з 1962 по 1984 рр. працював завідувачем кафедри загальної історії видано двотомник «ACADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка». Том 1. Історичні дослідження. — Кам'янець-Подільський, 1997. — 208 с. Том 2. «Гуманітарно-суспільні дослідження». — Кам'янець-Подільський, 1997. — 216 с. Таке явище на факультеті вже стає традицією. У березні 1998 р. на честь вшанування 60-річного ювілею від дня народження доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри, діяча краєзнавчого руху М. Г. Кукурудзяка видано збірник наукових праць «Творчі вершини вченого». (Кам'янець-Подільський, 1998. — 352 с.). В нього ввійшли праці вченого, його колег і учнів, науковців, які викладають на історичному факультеті. 13 авторів цього видання присвятили свої праці найактуальнішим проблемам історичного минулого і сучасного життя краю.

Важливим аспектом наукових пошуків викладачів факультету є те, що в 90-х роках окремі науковці стали не просто досліджувати історію краю в контексті історії України, а спрямували свої наукові зусилля виключно саме на підготовці праць з історичного краєзнавства. Це якісно новий етап у розвитку наукових

інтересів викладацького складу, формування наукової школи історичного поділлєзнавства.

Найвагоміших здобутків досяг невтомний трудівник, талановитий дослідник, історик від природи, краєзнавець за покликанням Л. В. Баженов. В 1993 і 1995 роках побачили світ дві його монографії, які стали справжньою подією в науковому житті країни, а тепер і бібліографічною рідкістю⁶. Л. В. Баженов вперше серед істориків України оприлюднив 697 бібліографічних довідок, повернув із забуття багатьох науковців, імена яких, як і їх праці, радянський тоталітарний режим намагався будь-якими методами викреслити з людської пам'яті. Результатом подвижницької праці вченого став захист у вересні 1996 р. в Інституті історії України НАН України докторської дисертації на тему: «Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України. (Кінець XVIII — перші десятиріччя ХХ ст.)».

Тепер доктор історичних наук, професор Л. В. Баженов відомий в усій країні історик з даної проблематики, очолює Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті. Він весь час в творчому неспокої, підготував до видання ще декілька праць, з якими він ознайомить читачів в найближчому майбутньому.

Отже, викладачі історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету здійснили велику роботу з організації та розвитку історико-краєзнавчих досліджень Подільського краю. Їм під силу вирішувати складні завдання дослідження історичного процесу регіону в нелегких умовах становлення молоді Української держави.

Примітки:

1. Баженов Л. В., Баженов О. Л. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки ХІХ — середина 90-х років ХХ ст.) // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. Том 1. — Кам'янич-Подільський, 1998. — С. 45.

2. Коваленко Л. А., Винокур І. С. Хмельницьке історико-краєзнавче товариство // Український історичний журнал. — 1964. № 3. — С. 154.

3. Коваленко Л. А. Подільська історико-краєзнавча конференція. — Там само. — 1965. № 11. — С. 155—156.

4. Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Винокур І. С. (голова). — Кам'янич-Подільський, 1995. — 486 с.

5. Наукові праці історичного факультету Кам'янич-Подільського державного педагогічного інституту. — Кам'янич-Подільський, 1996. — 264 с.

6. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ—ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. — Кам'янич-Подільський, 1993. — 470 с.; Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ — на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. — Хмельницький. Доля. 1995. — 255 с.

З ІСТОРІЇ ПРИВАТНИХ ЖІНОЧИХ ГІМНАЗІЙ ПОДІЛЛЯ (1905—1914 рр.)

Актуальність і необхідність дослідження приватної освіти в різних регіонах України у дорадянські часи усе більше зростає. Та це і не дивно, адже сьогодні, в умовах пошуку шляхів розвитку української національної школи, важливе значення має врахування історичного досвіду, зокрема приватних жіночих гімназій. Звернення до історії цього типу навчальних закладів, які займали одне з центральних місць у системі середньої освіти царської Росії на початку ХХ ст., дає можливість зрозуміти політику самодержавства в галузі середньої освіти, побачити механізм функціонування приватних жіночих шкіл, їх фінансування і матеріальну базу, навчальні плани і програми, учительський і учнівський контингент тощо.

Цікава і недосліджена в цьому аспекті проблема приватної жіночої гімназійної освіти на Поділлі. Архівні документи свідчать, що поява приватних жіночих гімназій у цьому регіоні на початку ХХ ст. була зумовлена не тільки соціально-економічними і культурними чинниками, але і вкрай малою кількістю державних жіночих гімназій. За відносно короткий період (1905—1914 рр.), на Поділлі з'явилося і діяло до 10 елітних приватних жіночих гімназій, що перебували у віданні Міністерства народної освіти (це становило майже половину від існуючих у губернії).

Поява перших приватних жіночих гімназій на Поділлі припадає на 1905 рік, коли у червні була відкрита перша з них — Кам'янець-Подільська С. А. Славутинської. Відомо, що до цього часу вона діяла з 1901 р. як приватне жіноче училище, а з лютого 1903 р. — як 4-класна прогімназія. У вересні 1905 р. виникає друга — Барська приватна жіноча гімназія Л. Я. Ващенко-Захарченко з правами для учнів, а в кінці цього ж року з'являється у Проскурові (нині Хмельницькому) з приватного жіночого училища третя гімназія — Н. І. Юганової (дівоче прізвище — Харьюзова). Далі виникали приватні жіночі гімназії І. М. Драганової у Вінниці (березень 1906 р.) з правами для учнів, Г. Л. Лукашевич у Жмеринці (травень 1909 р.), О. К. Звиногородської у Тульчині (вересень 1912 р.) та інші.

Діяльність приватних жіночих гімназій Поділля відбувалось на основі «Положення» 1870 р. про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти. Гімназії були 7-річними і мали, крім підготовчого класу, 7 основних. При деяких гімназіях краю, був відкритий і восьмий — додатковий (педагогічний) клас з метою підготовки домашніх наставниць і вчительок. У 1874 р. було видано спеціальне «Положення про педагогічні класи».

Навчально-виховна робота приватних гімназій краю знаходилась у віданні педагогічної ради, яка визначала обсяг навчального матеріалу і виробляла методи викладення з кожного предмета. Іноді у навчальних планах жіночих гімназій мали деякі відступи від встановленої Міністерством народної освіти мережі навчальних тижневих годин, встановлених для усієї Російської імперії. Зміни у навчальних планах і програмах в обов'язковому порядку затверджувались Міністерством народної освіти, за проханням педагогічної ради.

Наприклад, зміни у тижневому розподілі уроків у 1909—1910 навчальному році, зроблені у Кам'янець-Подільській жіночій гімназії С. А. Славутинської, зводились до наступного: на викладення російської мови у підготовчому класі було відведено 6 уроків на тиждень замість 4, у I класі — 5 уроків замість 4, у III—VI класах — по 4 уроки замість 3-х.

На французьку мову у підготовчому класі виділено 4 уроки (за нормальним розкладом французька мова у підготовчому класі не вивчалась), а у III і IV класах відведено по 4 уроки замість 3-х. На вивчення арифметики у I і III класах призначалось по 4 уроки замість 3-х, а на викладання математики у V класі 4 уроки замість 3-х і у VII класі 5 уроків замість 4-х. У підготовчому класі вводився один урок на тиждень рукоділля, а у VII — викладання гігієни при двотижневих уроках. Як необов'язкові предмети вводилось, починаючи з IV класу, викладання англійської, а з VI — латинської мов по 2 уроки на кожному¹.

Утримувались приватні жіночі гімназії Поділля в основному на кошти, що надходили від збору за навчання, а також, іноді, від мізерних субсидій міста і земств. У залежності від розміру платні за навчання і кількості учнів, витрати на утримання гімназій були різними. Так, у 1908/9 навчальному році витрати на утримання Барської гімназії становили 9 тис. крб. при 160 ученицях², Вінницької — 15.005 крб. при 225 ученицях³. У кінці 1913 р. витрати на Жмеринську гімназію становили 24.045 крб. при 289 ученицях⁴, Кам'янець-Подільську — 25,556 крб. при 308 уче-

ницях⁵, Тульчинську — 8.810 крб. при 85 ученицях⁶, Проскурівську — 30.571 крб. при 275 ученицях⁷, а на Гайсинську прогімназію Є. Т. Курчинської — 11.984 крб. при 165 ученицях⁸. Держава ухилялась від фінансування приватних жіночих гімназій.

Так як кількість приватних жіночих гімназій була малою для задоволення освітніх потреб подільських дівчат, то гімназії, що з'являлись, швидко збільшували контингент вихованок, ставали, як і державні, вкрай переповнені. Так, якщо у 1905 р. у Кам'янець-Подільській жіночій гімназії С. А. Спавутської навчалось 199 учениць⁹, то у 1909 р. уже 289¹⁰. В інших гімназіях теж в основному ми бачимо зростання кількості учениць. На заваді збільшення кількості учениць стояла, іноді, слабка матеріальна база новоутворених гімназій (нестача кімнат, деякі знаходились у найманих приміщеннях, невідповідність їх санітарно-гігієнічним умовам тощо), відсутність коштів на розширення чи будівництво нових приміщень тощо, а головне усе зростаюча плата за навчання. Так, у кінці 1913 р. вона становила в окремих гімназіях 100—150 крб. в рік.

Як бачимо, плата за навчання у приватних жіночих гімназіях була досить високою, і в цілому більшою, ніж у державних. Наприклад, у 1909—1910 навчальному році у Кам'янець-Подільській гімназії у підготовчому класі плата за навчання становила 70 крб., у семи основних класах — 80 крб., а за навчання у 8-му додатковому (педагогічному) класі — 100 крб. в рік. За навчання необов'язковим предметам — англійській і латинській мовам — по 5 крб. в рік¹¹. Варто зазначити, що плата за навчання була різною. Кожна гімназія сама визначала її розміри. Так, у кінці 1913 р. у Проскурівській приватній жіночій гімназії Н. І. Юганової плата за навчання у підготовчому класі становила 70 крб., у 1—3 класах — 90 крб., у 4—7 класах — 100 крб., а у 8 класі — 150 крб., в рік¹². У Вінницькій І. М. Драганової плата була такою: у I—IV класах — 90 крб., V—VI — 100 крб., і у VII класі — 110 крб в рік¹³. У Жмеринській Г. Л. Лукашевич — у підготовчому класі — 60 крб., у I—II класах — 80 крб., у III класах — 100 крб., і у VII класі — 120 крб.¹⁴ У 1912 р. у Тульчинській прогімназії Звиногородської, де навчалось 40 учениць, плата в рік за навчання становила 136 крб. 44 коп¹⁵.

Порівняно висока плата за навчання у приватних жіночих гімназіях Поділля приводила до того, що у них могли навчатися в основному дочки заможних батьків, які мали змогу заплатити за навчання. Так, у 1910 р. у Кам'янець-Подільській гімназії С. А.

Славутинської учениці за соціальним станом поділялись так: дочок дворян і чиновників — 140, духовного звання — 35, міщан — 87, селян — 8, іноземців — 1.¹⁶

Важливим завданням навчання у приватних жіночих гімназіях краю вважалось пробудження у дітей зацікавленості до знань, а не тільки здобуття формальних відомостей і механічне заучування матеріалів підручника. Учителі старались будувати заняття так, щоб основне навантаження припадало на роботу у класі, а не на домашні завдання. У процесі навчання і виховання педагоги прагнули встановити зв'язок сім'ї і школи, для чого були введені батьківські збори. В практику роботи гімназій вводились «повчальні» прогулянки, екскурсії за місто, літературно-музичні вечори тощо.

Приватні жіночі гімназії і прогімназії Поділля мали бібліотеки (фундаментальні і учнівські). Як видно із короткого звіту Кам'янець-Подільської гімназії С. А. Славутинської за 1909-1910 роки в учнівській бібліотеці нараховувалось 1424 назви книг в 2048 томах на суму 2079 крб. 57 коп. Крім книг релігійно-морального змісту, белетристичної, наукової були видання з літератури, історії, географії, етнографії і природознавства. Діяв також відділ дитячих книг на французькій та німецькій мовах. У фундаментальній бібліотеці наприкінці 1910 р. нараховувалось 103 назви книг в 131 томах на суму 174 крб. 25 коп.¹⁷

У цілому, приватні жіночі гімназії, що з'явилися на Поділлі на початку ХХ ст., прагнули заповнити нестачу середніх жіночих шкіл, дати дівчатам — майбутнім матерям і вихователям, домашнім наставницям і вчителям відповідну освіту. Однак їх діяльність була перервана військовими діями першої світової війни, революційними і військовими подіями 1917—1919 років. А з встановленням радянської влади на Поділлі приватні жіночі гімназії були остаточно ліквідовані.

Примітки:

1. Женская гимназия С. А. Славутинской. За 1909—1910 годы. — Каменец-Подольск, 1910. — С. 18.
2. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909/10 год. — К., 1910. — С. 446.
3. Там само.
4. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/14 учебный год. (Сведения на 1 ноября 1913 г.). — Ч. 1. — К., 1913. — С. 253.
5. Там само. — С. 269.
6. Там само. — С. 417.
7. Там само. — С. 400.
8. Там само. — Ч. 2. — К., 1913. — С. 208.
9. Обзор Подольской губернии за 1905 год. — Б. м. и г. — С. 135.
10. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. — Отдел 111. — Каменец-Подольск, 1911. — С. 108.
11. Женская гимназия С. А. Славутинской. За 1909—1910 годы — С. 19.

12. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/14 учебный год. — Ч. 1. — С. 400.

13. Там само. — Ч. 11. — С. 204.

14. — Там само. Ч. 1. — С. 253.

15. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1912 год. — К., 1912. — С. 202.

16. Женская гимназия С. А. Славутинской. За 1909—1910 годы. — С. 11.

17. Там само. — С. 26.

Ю. В. ТЕЛЯЧИЙ
м. Дунаївці

ДІЯЛЬНІСТЬ А. ДОМБРОВСЬКОГО В КОМІСІЇ ДЛЯ ТЕХНІЧНОГО ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (1919 р.)

«Цікаво виглядав Кам'янець-Подільський після 15 липня 1919 року. Людей у ньому — як мурашок у муравлищі... Кам'янець-хвилева столиця УНР. Тут — всі міністерства, військові команди, харчеві установи, державні банки і т. д., усе скупчене в кільканадцяти будинках з сотнями урядовців... Надія, що ось-ось займуть золотoverхий Київ додає їм сили і витривалості»¹. Так писав про кам'янецьку добу Директорії УНР Августин Домбровський — педагогічний діяч із Галичини, автор ряду українських підручників і робіт, присвячених проблемам шкільництва². Зокрема, його перу належить стаття «Шкільні управління» (Галицький голос». — 1919. — № 5). У ній автор досить повно розкриває суть реформи школи в УНР і переконливо доводить, що нова триступенева єдина школа відповідає вимогам тогочасної вітчизняної та зарубіжної педагогіки та психології. При цьому варто зазначити, що дана праця — одна з перших в українській історико-педагогічній науці, в якій досліджувалася реформа в УНР і обґрунтовувалася ідея створення національної школи³.

У липні 1919 року на Поділлі тимчасово оселилися біженці з Західної України. Були серед них і вчителі, які одразу ж розгорнули в регіоні просвітницьку, педагогічну діяльність⁴. Тоді ж Рада міністра освіти (П. Холодний, Н. Григоріїв, І. Огієнко, В. Чехівський, С. Сірополко, М. Лисовський, А. Мирович, С. Русова, А. Синявський, К. Титаренко, М. Шугаєвський (утворила в місті над Смотричем «особливу комісію для технічного проведення реформи школи в Україні»⁵.

Активну участь в роботі вищезазначеного органу взяв А. Домбровський. По прибутті на Кам'яничину, за рекомендацією А. Крушельницького і згодою П. Холодного, він став працювати у складі секції, яка займалася підготовкою про-

екту устою й організації єдиної школи в Україні⁶.

У статті «За освіту вчителів» Августин Домбровський зазначає, що комісія працювала у дуже несприятливих умовах, у надто прискореному темпі, іноді, засідання триває 5—6 годин без перерви. Часто в ході роботи виникали непорозуміння, іноді — конфлікти. Особливі дискусії викликало питання підготовки вчителів для потреб єдиної школи.

Так, А. Домбровський пропонував, щоб претенденти на посади вчителів I—II ступенів (8-річної школи) мали повну закінчену 12-річну освіту і дворічний педагогічний інститут. Проти цього виступив С. Козицький, який вважав, що достатньою є 8-річна освіта і дворічні педагогічні курси. А. Домбровського підтримував К. Малис, а С. Козицького — А. Алиськевич (заступник голови комісії).

Дебати завершилися тим, що 18 вересня 1919 року А. Домбровський та К. Малис виступили з відкритою заявою, зазначивши, що не можуть погодитися з низьким освітнім цензом майбутніх українських вчителів⁷. У меморандумі А. Домбровський говорив: «...Вважаю своїм обов'язком уступити зі складу комісії, а тим самим дати змогу працювати у ній п. Алиськевичу до кінця і взяти на себе відповідальність за свою діяльність в цій комісії перед суспільством й учительством»⁸.

У конфлікт був змушений втрутитися П. І. Холодний (голова комісії). Він запропонував для обох сторін взаємний компроміс, на який вони й погодилися. Врешті, А. Домбровський висловив свою кінцеву позицію: «В перехідовім часі, коли не знайдеться потрібна кількість вчителів з педагогічною інститутською чи пак університетською освітою, дозволятиметься вчити у школі першого ступеню особам, що покінчили школу другого ступеня й дворічний педагогічний курс. Особи ті не мають правного титулу вчителів, ані не набувають прав на сталу службу в учительськім званні. Для таких вчителів улажуватиме держава кожних ваканцій (канікул — Ю. Т.) тримісячні ванакційні курси з програмами навчання у колегіальних школах... Після закінчення четвертого курсу одержують дворічну відпустку для студій в педагогічному інституті... одержують державну степендію. Після закінчення науки в інституті набувають учительські права. Тоді теж попередню працю в учительськім званні зачислиться їм до вчительської служби». Дана платформа, за свідченням самого А. Домбровського, була прийнята членами комісії без заперечення⁸. Невдовзі А. Домбровський виїхав до Жмеринки — одержав доручення здій-

снити перевірку військових частин, що перебували в різних регіонах Поділля.

Протягом липня—вересня 1919 року, під час свого перебування у Кам'янці-Подільському в комісії для технічного проведення реформи школи, Августин Домбровський доклав немало зусиль щодо активізації освітньої політики, принципово стояв на позиціях піднесення авторитету національної школи, відстоював інтереси українського вчителства, сприяв якнайшвидшому проведенню шкільної реформи в УНР.

Примітки:

1. Цит. за: Домбровський А. За освіти учителів //Проект Єдиної школи в Україні. — Львів, 1938. — С. 29.
2. Енциклопедія українознавства. — Т. 2. — К.: Глобус, 1994. — С. 561.
3. Кукурудзяк М. Г., Собчинська М. М. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. Кам.-Подільський: Абетка, 1997. — С. 167; 4; 146.
4. Телячий Ю. В. Педагогічна діяльність галицького вчителства на Поділлі. //Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. Т. 1. — Кам.-Подільський, 1997. — С. 17.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 86.
6. З літа 1919 року розпочався заключний етап роботи над «Проектом Єдиної школи на Україні» — програмним документом, який забезпечував функціонування нової української школи. (Див. Собчинська М. М. Реформа школи в Українській Народній Республіці. //Наукові праці історичного факультету. — Т. 1. — Кам.-Подільський, 1995. — С. 146).
7. Домбровський А. — Вказ. праця. — С. 30.
8. ЦДАВОВ України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 21—21 вб.
9. Домбровський А. — Вказ. праця. — С. 31.

О. Т. ЩУР,
Л. О. ЩУР
м. Кам'янець-Подільський

РОЗВИТОК ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Як переконливо свідчать джерела, в Подільській губернії в кінці ХІХ ст., зокрема у 1899 році, нараховувалось 1712 церковно-парафіяльних шкіл та 827 шкіл грамоти¹. Якщо порівняти навчання дітей в міністерських, церковно-парафіяльних школах, то на відміну від шкіл грамоти, в них рівень навчання був значно вищий. Школи грамоти відносились до шкіл нижчого розряду. В основному вони були розраховані для навчання селянських дітей, що тривало, в основному, один-два роки (5—10 місяців). Основними предметами навчання були церковні дисципліни. Освітній рівень вчителів шкіл грамоти був надто низьким, а звідси й успішність учнів була найнижчою серед вищезгаданих існуючих типів офіційних початкових шкіл. Уже на початку ХХ ст. кіль-

кість шкіл грамоти стала різко зменшуватись. У 1907 році їх було 309, в яких навчалось 6,8 тис. хлопчиків і 3,5 тис. дівчаток. З 1 вересня 1908 року останні 312 шкіл грамоти були перетворені в церковно-парафіяльні².

На Поділлі в досліджуваний період майже 60 відсотків дітей не мали змоги навчатись³. Починаючи з 1907 року земські управи Подільської губернії розгорнули велику творчу діяльність по відкриттю земських шкіл. Цей новий тип шкіл виник ще у 70-х роках XIX ст. з ініціативи відомого педагога М. Корфа і набув широкого розповсюдження в Росії, а також у південних і східних регіонах України. Якщо в Київській губернії в 1912 р. їх було лише 149, то в Подільській губернії — одиниці⁴.

Повітові земські управи губернії, вболіваючи за дальший розвиток загальноосвітньої народної школи, прагнули відкрити побільше двокласних народних училищ та перетворити однокласні школи з трирічним терміном навчання у двокомплектні — з чотирирічним.

Незважаючи на труднощі воєнного часу, земство Проскурівського повіту протягом 1914 року значно розширило шкільну мережу, за свої кошти побудувало і відкрило 19 училищ в т. ч. 4 двокомплектних і 15 однокласних. Всього на утриманні держави і земства в повіті знаходилось 64 училища. Протягом року відповідно на них було витрачено 61003 крб. 8 коп., із земських сум — 25867 крб. 8 коп., в них навчалось 2913 хлопчиків і 1185 дівчаток⁵.

У загальному діяльність повітової земської управи по технічному-будівельному відділу за 1914 виглядає так: перш за все було закінчено будівництво 10 двокомплектних училищ в населених пунктах: Антонівці, Глушківцях, Кремінній, Мошничях, Мартинівці, Печиськах, Сарнові, Юхимовці, і три однокласних — Вихілевці, Нафтуловці і Шишковці. Приміщення двокласних училищ обійшлося повітовому земству від 10003 крб. 24 коп., і однокласні від 5129 крб. 72 коп. до 6534 крб. 72 коп.⁶ в залежності від різних місцевих умов і близькості — віддалі від Проскурова, звідки доставлялись майже усі будівельні матеріали.

Отже, на 1 січня 1915 року земством в повіті було побудовано 25 комплектів на суму 61551 крб. 44 коп. Крім перерахованих побудованих шкільних приміщень при Ярмолинецькому і Олексівському двокласних училищах будувались квартири для учительського персоналу. Будівництво їх у 1914 році не закінчили, на них було витрачено 4360 крб. 48 коп.⁷

Також значну роботу по розширенню мережі народного навчання у 1914 році здійснила Ямпільська повітова земська управа, яка, проявляючи наполегливість і творчу ініціативу, зуміли відкрити 21 народне училище з 35 комплектами, побудувала 18 шкільних приміщень. Внаслідок військових дій повітове земство, не будучи впевнено в реальному асигнуванні коштів, і не розраховуючи на свої матеріальні можливості, змушене було на один рік зупинити здійснення плану загального навчання. У власних будинках розміщались: 5 двокомплектних, 85 комплектних училищ, в найманих приміщеннях — 25 комплектів. Витрати земства і держави на утримання міністерських училищ в 1914 році складали 85111 крб. 72 коп. На утримання 150 комплектних церковно-парафіяльних шкіл земство витратило 29250 крб. з розрахунку 195 крб. на комплект.⁸

Професійна освіта в Ямпільському повіті знаходилась в початковому стані. Навчання різним ремеслам здійснювалось тільки при трьох училищах: Вапнярському залізничному, Муравському двокласному і Джуринському однокласному училищах. Навчали учнів в повіті 124 вчителів і 70 законоучителів.

Значну роботу по розширенню навчальних закладів народної освіти проводило земство Могилів-Подільського повіту. У січні 1914 року тут уже нараховувалось 54 земських початкових училищ⁹. З них 27 училищ розміщувалось у власних приміщеннях і 27 — у найманих. До вересня 1914 року в повіті було побудовано 14 нових проектних, які відповідали вимогам часу, шкільних приміщень. Таким чином на 1 січня 1915 року земство в своєму розпорядженні мало 41 власне шкільне приміщення, решта 13 народних училищ також, як і в попередньому році, розміщувались в найманих приміщеннях.

Земство також постійно виявляло турботу про вчителів. Прагнуло підібрати людей з професійною освітою, котрі могли б дати справжні знання селянським дітям, а також в міру своїх сил забезпечували щойно відкриті училища необхідним обладнанням, зокрема підручниками, картами, схемами тощо.

Внаслідок війни, яка розпочалась 1 серпня 1914 року й значних витрат з боку земства на будівництво шкільних приміщень, їх обладнання, виплат сім'ям, чоловіки яких були призвані в армію, на надзвичайному зібранні, що відбулось 2 серпня 1914 року¹⁰ земство повіту прийняло постанову про те, щоб на певний час утримуватись від відкриття нових училищ. Учні в земських училищах було 2788 чоловік, з них закінчили курс навчання 222 чол.,

або 8 відсотків загального числа учнів. На 1 січня 1915 року кількість учнів складала 2292 хлопчиків і 697 дівчаток, всього разом 2989, тобто збільшилась за попередній навчальний рік на 201 чоловік (6,7 відсотка). Їх навчало 137 чоловік. З них законовчителів і викладачів Закону Божого — 54, учителів — 37, і вчительок — 46.

Обмежені рамки дослідження не дають можливість повністю висвітлити картину розвитку народної освіти на території Подільської губернії, найбільшої по кількості населення серед губерній царської Росії; більш ширше і детальніше показати діяльність земств цього відсталого, занедбаного краю, які відіграли велику роль в розповсюдженні освіти серед населення, в значній мірі сприяли піднесенню його культурно-освітнього рівня, що мало велике значення в справі національно-самобутнього відродження українського народу як великої, самостійної нації.

Примітки:

1. Обзор Подольской губернии за 1899 год. — С. 193, 194.
2. Церковные школы Российской империи с 1907 года. Статистические сведения. — СПб. — 22—23.
3. Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 225.
4. УРЕ. — Т. 4. — К. 1980. — С. 148.
5. Кам'янець-Подільська філія Хмельницького облдержархіву. Ф. 228, БП. 1, Спр. 959. — Арк. 19.
6. Там само. — Арк. 20.
7. Там само. — Арк. 21.
8. Там само. — Арк. 61.
9. Там само. — Арк. 48.
10. Там само. — Арк. 62.

М. КУЗІВ
м. Київ

ДО ПИТАННЯ ПРО НАРОДНУ КОНСЕРВАТОРІЮ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У другій половині ХІХ ст. відбуваються помітні зрушення в галузі музичної освіти, які були зумовлені загальною демократизацією мистецтва, боротьбою прогресивно-настроєних діячів культури за розкріпачення творчих сил народу та зростаючою потребою у кваліфікованих музичних кадрах. Починають з'являтися і розвиватися різні форми позашкільної освіти: народні університети (до яких як музична секція входила і народна консерваторія), народні бібліотеки, комітети і товариства письменності, створюються благодійні установи та недільні школи. Яскравим взірцем учбового закладу нового типу, покликаного нес-

ти музичні знання широким масам людей, була народна консерваторія.

Народні консерваторії — це культурно-освітні організації в Росії, які мали характер загальнодоступних музичних учбових закладів. Вони ставили своєю метою поширення музичних знань серед широких верств шляхом систематичного навчання музиці, а також влаштування концертів і лекцій. Організаторами першої такої консерваторії в Москві у 1906 році були російський композитор і педагог Сергій Іванович Танєєв (1856—1915 рр.), його учень український музикознавець Болеслав Леопольдович Яворський (1887—1942 рр.). «Потрібно дбати, щоби дримаючі сили нашого музичного народу пробились назовні і виявили себе у творіннях, які стоять на рівні тих безсмертних зразків народних мелодій, що залишаються недосяжними зразками для нас, вчених музикантів», — писав Танєєв, характеризуючи завдання, які ставила перед собою народна консерваторія. В перші роки радянської влади народні консерваторії були відкриті в багатьох містах (Києві, Харкові та інших). Але найпершим закладом подібного типу на Україні була заснована 19 серпня 1920 року народна консерваторія м. Кам'янець-Подільського.

До цього закладу мали право вступати «всі хто має лише елементарні здібності до музики, бо завданням цієї школи є — навчити музичному ремеслу, приступному кожній людині»¹. До нового музичного закладу було подано понад 450 заяв, але після перевірки здібностей зарахували 350 слухачів. Основний контингент слухачів на той час складала робітнича молодь, червоноармійці, діти селян, а також талановиті представники музичної самодіяльності міста. Основною роботою з ними стали заняття в хорових класах, знайомство з музичною літературою. При консерваторії відкрились диригентсько-хоровий, інструментальний, драматичний відділи і відділ сольного співу. На них готувались народні вчителі музики і співу з тим, щоб нести музичну освіту широким верствам населення. Особлива увага приділялась хоровому відділу. Він мав дати на село і взагалі для краю музично освічених диригентів, організаторів народних хорів та вчителів музики. Через гостру потребу музичних кадрів у січні 1921 року диригентсько-хоровий відділ було реорганізовано в інструкторський із скороченим курсом навчання.

Класи вивчення музичної грамоти та музичної літератури працювали під керівництвом доктора музики Вячеслава Івановича Петра та голови консерваторії, відомого у майбутньому теорети-

ка і фольклориста Миколи Олександровича Грінченка. Сольному співу вчила оперна співачка Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут. Справою індивідуального інструментального навчання керував випускник Чесько-Слов'янської Академії музики і співів Зденко Рудольфович Комінек. Палкими пропагандистами музичного мистецтва серед населення були педагоги Г. Баулін і М. Вікул. «Ця школа — то є великий музичний любительський колектив, розуміючи це слово в самому кращому його значенні, а саме в значенні любовного відношення до справи мистецтва», — писав М. О. Грінченко у своїй статті, присвяченій відкриттю консерваторії в Кам'янці². Дехто із викладачів консерваторії уже тоді користувався славою, а згодом їх імена були несправедливо забуті, а дехто світову славу здобув пізніше. Про деяких із них я і хочу розповісти нижче.

Микола Олександрович Грінченко (1888—1942 рр.) працював у 1921—1922 роках у Кам'янець-Подільському державному українському університеті. Відомо, що після закінчення історико-філологічного факультету цього ж університету в 1921 році (дипломна робота — «Українська народна пісня як база художньої творчості») рішенням Ради був обраний на посаду викладача історії музичної культури. У 1920—22 роках займає посаду голови народної консерваторії. З 1922 року — викладач музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка в Києві. З 1934 року — професор Київської державної консерваторії, а з 1938 року — науковий співробітник інституту українського фольклору АН УРСР. Автор більше 60 наукових праць, присвячених українській народній творчості, видатним українським композиторами ХІХ—ХХ століть. Автор першого підручника «Історія української музики», виданого у Києві в 1922 році.

Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут (1892—1966 рр.), світової слави оперна співачка, розпочала свою діяльність в 1912 році. У 1919—20 роках співала на сцені м. Кам'янця в Українському Народному театрі. Ось як писала про роль Наталки в опері М. Лисенка «Наталка—Полтавка» в її виконанні місцева газета: «Голос артистки такий приваблюючий по тембру, такий покорючий своєю силою і разом з тим такий слухняний дав можливість артистці заставити нас забути про оперу і декілька хвилин прислухатись до серця Наталки»³. Народна артистка СРСР, солістка оперного театру в Харкові у 1923—35 роках, а в 1935—51 роках — театру опери та балету в Києві, професор Київської консерваторії Марія Іванівна була яскравим інтерпретатором сце-

нічних образів у творах українських композиторів.

Зденко Рудольфович Комінек народився 8 червня 1882 року в Празі. Після чотирьох класів гімназії він вступає до Празької консерваторії, з якої в 1900 році перевівся у відкриту тоді Чесько-Слов'янську академію музики і співів. Він був учнем відомого на той час чеського педагога, професора Отакара Шевчика. Закінчує він академію у 1902 році з атестатом диригента і лауреата відділення концертмейстера по класу скрипки. Ще в академії отримує призначення асистента професури скрипичного класу, водночас працюючи диригентом балету Празького народного театру. У 1911 році приїздить до Кам'янця на посаду диригента військово-духового оркестру 47-го піхотного Українського полку, як вільнонайманий. В 1913 році диригент музичної школи Т. Ганицький запросив його викладачем скрипкового класу. Одночасно з роботою в школі він продовжує працювати спочатку концертмейстером, а потім і диригентом при театрі ім. Т. Г. Шевченка. Увесь цей час він веде активне концертне життя, будучи першою скрипкою симфонічного оркестру міста, яким керував Т. Ганицький. Керував у 1930—31 роках музичною професійною школою, а з 1933 року — директор музичного технікуму. Після його закриття створив камерний оркестр при кінотеатрі ім. Войкова. Помер З. Р. Комінек 2 листопада 1950 року.

Вячеслав (Вацлав) Іванович Петр народився у м. Опочин, Чехія. Закінчив Празький університет, де вивчав класичну та порівнюючу філософію. І пройшов повний курс історії та теорії музики у Празькій консерваторії, де вчився у відомого музикознавця Пшиброса. 12 червня 1885 року його було призначено приват-доцентом університету Святого Володимира у Києві по кафедрі класичної філософії. 9 грудня 1901 року історико-філологічний факультет Петербургського університету після захисту дисертації присвоює йому звання доктора грецької філософії. У вересні 1909 року був призначений екстра-ординарним професором історико-філологічного інституту імені князя Безбородко в Ніжині по кафедрі словесності, а 29 листопада 1910 року височайшим наказом по цивільному відомству призначено ординарним професором інституту по грецькій словесності. Наказом міністра народної освіти від 17 липня 1918 року переведено ординарним професором до Кам'янець-Подільського державного університету. Після засідання Ради професорів історико-філологічного факультету 13 листопада 1919 року йому доручають викладання курсу історії та теорії музики⁴. Повідомляючи декана історико-філоло-

гічного факультету професора Білецького про читання курсу, він розприділяє курс по чотири години на тиждень, а саме: 2 години теоретичних та 2 години практичних занять. До нього на курс записалось 13 чоловік (дані не точні через відсутність усіх персональних справ студентів).

Серед його учнів був і відомий музичний критик та фольклорист Микола Грінченко. Викладав він цей курс один академічний рік (1919—20). На жаль, через хворобу змушений був відмовитись від праці на деякий час.

Народна консерваторія займалась не лише учбовим процесом. Вона надавала всебічну шефську допомогу культосвітнім закладам повіту у справі позашкільного виховання. Діяльність народної консерваторії давала змогу виявити музично обдаровану молодь та розгорнути роботу по створенню системи широкої музичної освіти як для дітей, так і для дорослих.

Примітки:

1. Місячник «Наше життя». № 2., 1920р. Кам'янець на Поділлю.
2. Там же.
3. Там же.
4. Архів м. Кам'янця-Подільського. Фонд Р-№ 582, опис № 2, справа № 183.

Л. О. ЩУР
м. Кам'янець-Подільський

МЕДИЦИНА НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Протягом другої половини ХІХ ст. населення Подільської губернії помітно збільшилось. Якщо у 1869 році тут проживало 1923477 чоловік, то за першим всеросійським переписом 1897 р. воно складало уже 3018359 чоловік². На початку ХХ ст. значних змін в поліпшенні медичного обслуговування населення Подільської губернії не відбулося. У 1913 році на території сучасної Хмельниччини налічувалося всього 60 лікувальних закладів і 168 лікарів, більшість яких працювала в містах³.

З початком першої світової війни Подільська губернія протягом тривалого періоду була прифронтовим регіоном. Перед початком бойових дій тут зосереджувалися частини 8-ї армії Південно-Західного фронту, яким командував О. О. Брусилів, а згодом дислокувались різні військові частини 7-ї армії⁴. Все це разом в певній мірі негативно вплинуло на стан охорони здоров'я трудящих мас краю². В цьому короткому дослідженні нижче більш детально зупинимось на цій важливій проблемі, яка потребувала суттєво-

го розв'язання на рівні вимог того складного часу.

Серед 12 повітів, на які у 1804⁵ році була поділена Подільська губернія, знаходився і Проскурівський повіт. Його площа складала 2360 квадратних верст з населенням приблизно 296287 чоловік. Густота населення становила 125 чоловік на 1 квадратну версту⁶. У 1914 році Проскурівський повіт обслуговувався 6 медичними дільницями і 4 фельдшерськими пунктами. Середнє число населення на 1 медичну дільницю становило 48214 чоловік, на 1 земського лікаря припадало — 42184 чоловіки з коливанням в той чи другий бік від 24716 чол. у Фельштинській дільниці до 78000 — в Проскурівській (з містом Проскуровом). Середня площа медично-лікувальної дільниці дорівнювала 393 квадратним верстам з геометричним радіусом 11 верст. Віддаль кордонів медичної дільниці до лікарні — від 1 до 33 верст. Сатанівська дільниця — від 3 до 15 верст, Кузьминська — від 4 до 25 верст, Ярмолинецька — від 6 до 24, Проскурівська — від 6 до 20, Чорно-Острівська і Фельштинська дільниці — від 5 до 15 верст⁷.

До складу медичного персоналу Проскурівського земства входили: лікарі — К. В. Прушинський, М. І. Тарасевич (призв. із запасу); фельдшери — Л. І. Сапир, М. З. Паляниця (призв. із запасу), заміняли його А. І. Шлякман, А. Н. Лебедева, Є. В. Гілевич, А. П. Чистякова, акушерки — І. С. Нагорна, фельдшер П. А. Нагорний (призв. із запасу)⁸.

Протягом 1914-го року в 5 лікарнях повіту на стаціонарному лікуванні знаходилось хворих 2881 чол., з них в Проскурівській лікарні — 1807, Кузьминській — 290, Сатанівській — 295, Чорно-Острівській — 206 і Ярмолинецькій — 283⁹.

Поряд з дільничними лікарнями велику роботу по охороні здоров'я трудящих досліджуваного регіону здійснювали амбулаторії. Так, у 1914 році лікарями було прийнято 51678 хворих, відвідано ними на дому — 47278 чол., фельдшерами при лікарнях прийнято 21093 чол., зроблено відвідин — 17286; прийнято фельдшерами на самостійних пунктах 19548 хворих. По числу прийнятих амбулаторних хворих — перше місце займала Ярмолинецька лікарня — 32688 чол., друге — Чорно-Острівська — 27355, третє — Проскурівська — 25868, четверте — Сатанівська — 24410, п'яте — Кузьминська — 23700, і нарешті, шосте місце займала Фельштинська лікарня — 22861 хворих¹⁰.

Значну допомогу надали хірурги повіту. У 1914 році ними було здійснено 1779 складних операцій (резекції, ампутації та ін.). Діяльність ця розподіляється між лікарями слідуочим чином:

Проскурівськими лікарями — здійснено 579 операцій, Кузьминськими — 164, Сатанівськими — 556, Чорно-Острівськими — 233, Ярмолинецькими — 159 і Фельштинськими — 88. Лікарями і акушерами в повіті прийнято 506 родів, з них в Проскурівській лікарні — 112, Кузьминській — 44, Сатанівській — 61, Чорно-Острівській — 107, Ярмолинецькій — 88, Фельштинській — 94¹¹.

Медичний персонал згаданих лікарень повіту, незважаючи на труднощі, викликані війною, проводив серед населення різні профілактичні заходи. Ними було здійснено 3677 прищеплень проти інфекційних захворювань. Через нестачу медикаментів, спеціальної сироватки, які пішли на потребу фронту, переважна частина населення повіту була позбавлена медичного догляду. Внаслідок чого з 13-го по 25 жовтня 1914 року в Чорно-Острівській дільниці спалахнула епідемія холери, яка почалась в м. Чорний Острів, а потім поширилась в с. Педоси, що знаходилось на віддалі 5 верст від Чорного Острова. Всього захворіло на холеру 16 чоловік, з них 4 — в с. Педоси. Померло в с. Педоси — 2 чоловіки і в Чорному Острові — 4. В с. Кремінній Кузьминської дільниці спалахнула епідемія сипного тифу, а в с. Гайківцях і Андрійківцях Фельштинської дільниці — заушниця¹².

З серпня і до кінця 1914 року в земських лікарнях Проскурівського повіту знаходилось на лікуванні 1656 воїнів діючої армії, з них в Проскурівській лікарні — 991, Чорно-Острівській — 297, Ярмолинецькій — 168, Кузьминській — 59, Сатанівській — 88, Фельштинською амбулаторією було надано медичну допомогу 53 воїнам.

Варто згадати велику роботу, яку було проведено земською управою повіту по влаштуванню харчового пункту при станції Проскурів Південно-Західної залізниці, а також ремонту і пристосуванню декількох корпусів казарм 46-го піхотного Дніпровського полку під госпіталь Всеросійського Земського Союзу. Крім обладнання госпіталю, головні палати якого розмістились у великому двоповерховому корпусі (у флігелях), були відведені квартири для медичного персоналу госпіталю. Поряд з цим були обладнані приміщення інфекційного бараку, пральні з сушкою, а поблизу самої залізниці була споруджена платформа для зручного висаджування та перевезення поранених воїнів.

На спорудження харчового пункту госпіталю та забезпечення його водопроводом, каналізацією, електричним освітленням та телефоном було витрачено лише на 1 січня 1915 року — 16260

крб. 48 коп¹³. В надто напруженому ритмі працювали будівельники. Їм доводилось трудитися в умовах військового часу без вихідних. Часто не припинялись роботи навіть і вночі, тому, що інші госпіталі не могли вміщувати доставлених сюди хворих і поранених солдат з передових позицій фронту.

Не кращі справи з медичним обслуговуванням були і в інших повітах губернії, зокрема в Ямпільському. У 1914 році тут на медицину було витрачено 75000 крб. Населення повіту обслуговували 6 постійних лікарень на 120 ліжок і 8 фельдшерських самостійних пунктів. Медичний персонал складався з 6 лікарів, що знаходились при Ямпільській лікарні, 15 фельдшерів, 5 фельдшерів-акушерок і 3 повивальних бабок¹⁴. Таке число медичного персоналу було далеко недостатнім для забезпечення населення Ямпільського повіту медичною допомогою, чисельність якого складала — 334000 чоловік, на 1 лікаря припадало — 55666 жителів.

Найближчим завданням для земства було розширення лікарняної сітки. Лікарні Ямпільського повіту: Комаргородська, Дзиговська і Мурафська мали власні приміщення, а Чернецька, Краснянська і Ямпільська розміщувались в найманих будинках, що значно погіршувало санітарно-гігієнічні умови медичного обслуговування трудящих повіту.

На початку 1914 року в Ямпільському повіті спалахнула епідемія сипного тифу. Особливо вона поширилась в с. Содківцях і Рахнах-Лісових. Повітова управа разом з земством і медичними працівниками вживали рішучих заходів в боротьбі з епідемією. В згаданих селах та інших населених пунктах були відкриті безплатні купальні-бані, душі, а також 4 інфекційних бараки. Це дало можливість ізолювати хворих і тим самим запобігти дальшому розповсюдженню епідемії, яка з 1-го червня 1914 року пішла на спад.

Проте з 28 червня 1914 року в повіті з'явилась епідемія холери, яка охопила його північну і частково східну частину і, на щастя, обмежилась цими районами й дала порівняно невелике число захворювань (299 випадків), внаслідок яких померло 148 чоловік¹⁵.

Тезова форма викладу матеріалу не дає можливості більш глибоко і ширше дослідити цю важливу проблему, якою була медицина на Поділлі на початку ХХ ст.

Примітки:

1. Кам'янець-Подільська філія Хмельницького обласного державного архіву Ф. 228, оп. 1. Спр. 1/861 — Арк. 1.

2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, 32. Подольская губерния. СПб, 1904 стр. 1.
3. Вубновський М. Д. Півсторіччя радянського Поділля. Львів, 1967, стор. 57.
4. Брусилов А. А. Мои воспоминания. М. 1963, стор. 85.
5. Кам'янець-Подільська філія Хмельницького обласного державного архіву Ф. 228, Оп. 1, Спр. 914. — Арк. 39—40.
6. Там само Ф. 228, Оп. 1, Спр. 4861. — Арк. 16.
7. Там само. — Арк. 6.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само. — С. 17.
12. Там само. — С. 18.
13. Там само. — С. 23.
14. Там само. — С. 59.
15. Там само.

В. І. ВАРАНИЦЯ
м. Нова Ушиця

МІСЦЕВІ ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ ТА БОНИ ПОДІЛЛЯ І ВОЛИНИ У 1917—1920-Х РОКАХ, ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ У ДОСЛІЖЕННІ ІСТОРІЇ КРАЮ

Грошові знаки і бони є документальними, об'єктивними свідками багатьох історичних подій, політичних, економічних та соціальних процесів в житті суспільства. Особливе місце серед грошових знаків та бон займають місцеві випуски Подільської та Волинської губерній, міст та сіл, окремих товариств та інших організацій, приватних осіб. Найбільша їх кількість припадає на періоди революції, громадянської війни, повоєнний час.

Крім суто історичної цінності грошові знаки та бони складають значний інтерес в художньому відношенні. В них сконцентровані досягнення графічного мистецтва, малюнка та орнаменту, а також досягнення науки і техніки відповідного періоду.

Місцеві випуски різноманітних бон державними, кооперативними приватними підприємствами, організаціями, установами, фірмами, окремими особами здійснювалися для внутрішнього користування, розрахунків із структурними підрозділами, робітниками, службовцями і були дійсними лише в рамках економічних операцій емітента. За цими рамками вони не мали обов'язкового прийому в платежі.

За свідченням очевидців того часу, бони кооперативів, аптек і різних торговельних фірм населення охоче брало, бо при частій зміні властей вони продовжували бути в обігу, тоді як центральні випуски припиняли обіг.

Період 1917—1920-х років — час національної революції і громадянської війни характеризується появою внаслідок грошового голоду місцевих заміників грошей — грошових знаків та бон. Паперові грошові знаки та бони друкували міські Думи і Ради, різноманітні «республіки», що проголошувалися на території повітів, управи, магістрати, общини, казначейства, банки, каси взаємодопомоги, кредитні організації, пекарні і кінотеатри, ресторани, заводи, церкви, кооперативи, товариства та інші організації. Тільки в Україні нараховується близько 200 населених пунктів, де існувало біля 1000 емітентів, що випустили більш як 4100 видів грошових знаків, бон різного найменування. На Поділлі і Волині у 1917—1920-х роках місцеві грошові знаки та бони випускали більш ніж 60 населених пунктів. Поява місцевих паперових грошей Поділля і Волині була спричинена дефіцитом грошової готівки, що викликало кризу у фінансово-економічних операціях.

Місцеві грошові знаки та бони випускали різні емітенти у таких населених пунктах Поділля та Волині: Антоніни, Бар, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Городок, Деражня, Дунаївці, Зіньків, Зіньківці, Ізяслав, Ільїнці, Кам'янець-Подільський, Кам'янка, Капустяни, Ладижин, Миньківці, Нова Ушиця, Проскурів, Сатанів, Старокостянтинів, Томашпіль, Тульчин, Хмельник, Черневці, Шепетівка, Ямпіль, Ярославка, Шпанів, Ходорів, Требухівці, Тарасівка, Ставниця, Романів, М'ястківка, Митківці, Могилів-Подільський, Меджибіж, Летичів, Левашово, Копай-город, Кирнасівка, Жмеринка, Гранів, Гайворон, Снітков, Буглай, Джуржівка, Ставниця, Зв'ягель, Славута, Понінка, Пилява, Кременець, Корець, Западинці, Житомир, Житин, Гоща, Володарськ-Волинський, Острог, Рівне, Соболівка, Тельші, Дубно. Розглянувши всі вище перелічені емісії, потрібно зазначити, що ці грошові знаки цінні для нас тим, що вони несуть зі свого часу відбитки інформації про суспільне життя в Україні, в українському містечку першої половини двадцятого століття.

В. А. НЕСТЕРЕНКО
м. Кам'янець-Подільський

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ КОМІТЕТ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ, МИСТЕЦТВА І ПРИРОДИ

Комітет охорони пам'яток старовини (скорочено КАМПОД-

КОСТ, КАМКОСТ, траплялися в документах й інші аббревіатури) утворено в лютому 1921 року згідно із наказом Кам'янецького повітового виконкому. Комітету належали всі права на охорону пам'яток історії та мистецтва у місті, право реквізиції речей, що мали історичну цінність, у громадян та організацій повіту. Радянські та державні установи були зобов'язані передавати КАМПОДКОСТУ всі історичні старожитності. До складу комітету, який очолив відомий історик, колишній професор Кам'янецького університету Пилип Клименко, увійшли історики Є. Сташевський (завідувач архівів), Ю. Сіцінський (завідувач археологічної секції), художник В. Гагенмейстер (завідувач музеїв), ботанік Я. Регула (природнича секція) та інші науковці.

1921 року секції КАМПОДКОСТУ провели чималу роботу. Архівна секція зареєструвала та обстежила всі архіви Кам'янця. Одночасно, у зв'язку з нестачею паперу, займалася його пошуком для державних установ. Протягом року до різних організацій Кам'янця від них було передано 400 пудів паперу, а ще 500 — відправлено на паперову фабрику «Совий Яр» для переробки. При цьому значну кількість документів царського періоду було зіпсовано або втрачено. Незважаючи на даний прикрий факт, завдяки секції вдалось все ж таки зберегти більшу частину документів дореволюційного періоду. Велику перешкоду архсекції становила незаконно утворена повітвиконкомом архівна комісія. На цьому ґрунті відбувались численні конфлікти.

Членами археологічно-монументальної секції 1921 року складено опис будинків, башт Кам'янця, проведено наукові екскурсії на околиці Кам'янецьчини, замальовано історичні будівлі повітового центру. Крім того, видано наказ про реєстрацію пам'яток старовини в повіті та обстежено стан археологічних речей, курганів у Баговиці, Патринцях.

Співробітники архітектурно-етнографічної секції зареєстрували, змалювали архітектурно-етнографічні пам'ятки Кам'янецьчини, придбали килими XVII ст., збірку старовинних малюнків, орнаментів з околиць Кам'янця. Всі передали музею старі картини (10 шт.) з будинків капіталістів, що виїхали за кордон.

Бібліографічно-бібліотечна секція влаштувала при археологічному музеї «Книжну палату», упорядкувала бібліотеку-читальню, передала в ІНО 450 різних коштовних букіністичних видань, обстежила релігійні установи Кам'янецьчини (церкви, костьоли, синагоги). Працівники музейної секції придбали шляхом реквізицій, добровільних подарунків гравюри, килими та інші

речі, провели обстеження музеїв, створивши спеціальну комісію.

Членами комітету 1921 року проведено 12 наукових експедицій (природничих, мистецько-етнографічних) в Стару фортецю, Карвасари, Врублівці, Демшин. Знайдені предмети передали музеям.

Значною подією в культурно-мистецькому житті Кам'янця стали «Дні КАМПОДКОСТу», які відбулись в червні—липні 1921 року. Протягом двох тижнів діяла історична виставка. Працівники комітету прочитали 20 лекцій з ілюстративними матеріалами. Великою популярністю користувались доповіді П. Клименка «Історія музеїв, їх упорядкування», П. Клепатського «З історії книг» та інші. Виставку відвідало понад 1500 чоловік.

У 1921—1922 роках комітету довелось зіткнутися із серйозними труднощами. Не вистачало коштів для проведення наукових досліджень. До того ж фінвідділ перешкоджав нормальній роботі, і це загрожувало знищенню всього майна музеїв, архівів. В Старій фортеці кавалерійський взвод міліції незаконно проводив військові навчання. І, нарешті, 12 листопада 1921 року, при поки що нез'ясованих обставинах, був заарештований голова КАМПОДКОСТу П. Клименко (щоправда через кілька місяців його звільнили).

1922 року у Кам'янці-Подільському, як і на території всієї Радянської України, відбувалася кампанія збору коштів на користь голодуючих Поволжя. Вона супроводжувалася пограбуванням церков, костьолів, музеїв.

5 і 6 травня 1922 року спеціальна комісія, не сказавши членам комітету жодного слова, вилучила з музею багато предметів, серед яких більшість мали велике наукове значення. Ця акція відбулась всупереч інструкції М. Калініна, яка дозволяла забирати музейні речі лише з дозволу керівників культосвітніх установ. З історико-археологічного музею вилучили нумізматичну колекцію, яку збирав видатний краєзнавець Ю. Сіцінський протягом 30 років. Всього реквізували 1054 срібних монет і одну золоту (полтина 1756 року).

Серед монет було багато давньо-грецьких та римських, які місцеві жителі знайшли на Поділлі. Крім того, комісія взяла давньоруську київську гривну, 16 медалей та орденів, Євангеліє XVIII ст., чашу, два хрести та інші цінні речі. З кабінету мистецтвознавства при Кам'янець-Подільському інституті народної освіти комісія забрала дуже цінну нумізматичну колекцію, придбану Українським університетом 1919 року у польського істори-

ка К. Пулавського і яка складалась переважно із польських монет, починаючи із XI—XII ст. Цю збірку монет науковці ІНО використовували під час семінарських занять. Всього з кабінету мистецтвознавства забрали 1669 срібних і 5 золотих монет, 4 срібні медалі, кілька дорогоцінних підсвічників, риз і т. д. (всього 1709 предметів). Ці речі здали у фінвідділ під розписку. Керівник КАМПОДЖОСТу П. Клепатський разом з Ю. Сіцінським рішуче протестували проти цих заходів. Вони зверталися до керівників Кам'янецького повітового комітету, Вінницького губкому, щоб речі повернули до музеїв. І 1013 срібних монет та київську гривну все-таки повернули.

У першій половині 1922 року комітет продовжував свою працю. В травні—червні було проведено екскурсії з студентами СП, ІНО в деякі села Кам'яниччини, де науковці Кам'янця також читали науково-популярні лекції.

8 червня 1922 року наказом Кам'янецького виконкому КАМПОДЖОСТ ліквідувався. Всі архіви міста передавалися у розпорядження архівного управління, археологічний та природничий музей — до відділу народної освіти; художньо-промисловий та музей ІНО залишались у віданні шкільного відділу.

Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини проіснував менше 1,5 року. Однак досвід спільного вирішення проблем, які виникають у діяльності музеїв та архівів, заслуговує на увагу і тепер.

С. О. ДЗЮБАК
м. Дунаївці

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ РОБІТНИЧИЙ КООПЕРАТИВ (1925—1927 рр.)

Велику роль у споживчій кооперації Поділля і Кам'янця-Подільського, зокрема, в 20-ті роки відігравав Кам'янець-Подільський центральний робітничий кооператив (ЦЕРОБКООП або ЦРК). Основний процес об'єднання міських споживчих товариств в єдину кооперативну організацію відбувався протягом 1925 р. З часом кількість членів кооперативу збільшилася і нараховувала на 1 жовтня 1926 року 10 споживчих товариств міста, а саме: «РОБОС», «Медсанпраця», «Харчосмак», «Комунальник», «Робземліс», «Металіст», «Будівельник», «Зв'язок», «РАБІС» і «Нархарч». Крім цього членами ЦРК були державні торгівельні служ-

бовці, студенти вузів, друкарі, шевці, транспортники, цукровики, кустарі, шкіргалантерейники і військові. Хоча ЦЕРОБКООП проіснував до 1935 р. включно¹, однак найбільш результативною його робота була у період НЕПу.

Об'єднання споживчих товариств було спричинене, насамперед, економічними обставинами — в умовах ринкових відносин спільними зусиллями легше витримати конкурентну боротьбу з приватним сектором. По друге — з боку держави проводилася політика щодо укрупнення міських та районних кооперативних спілок і підпорядкування їх діяльності своїм інтересам.

Кам'янець-Подільський ЦЕРОБКООП займався заготівлею, збутом та розподілом промислових і продовольчих товарів як для своїх членів, так і для всіх жителів міста та сіл округу.

ЦРК мав таку організаційну структуру. Головним керівним органом була Рада ЦЕРОБКООПу, яка періодично скликала для вирішення основних питань господарської та організаційної діяльності кооперативу. Вона складалася з членів всіх споживчих товариств, що входили до ЦРК і окремих пайовиків. Рада не мала свого постійно діючого апарату.

Вищим дорадчим органом ЦЕРОБКООПу були Збори уповноважених, які контролювали роботу Правління ЦРК.

Правління ЦЕРОБКООПу — постійно діючий орган, що керував поточною роботою кооперативу, вирішував адміністративні, фінансово-економічні та соціальні питання організації. Йому підпорядковувалися різноманітні комісії та відділення (організаційна частина, бухгалтерія, таємний відділ, крамничками, шкіргалантерейний відділ, секції уповноважених та робітничка трійка). Роботу ЦРК очолював голова правління, який мав двох заступників і секретаря.

Своєрідними контролюючими органами при Правлінні ЦРК були крамнична та ревізійна комісії. Робота крамкомісії полягала в з'ясуванні потреб пайовиків і їх задоволенні, слідкуванні за своєчасним постачанням крамниць необхідним крамом, доброякісністю і правильністю ваги товарів, що продавалися, гігієною, ввічливим відношенням службовців до покупців та виконанням крамницями розпоряджень правління; проведенні цінової політики, переобліків і обговоренні організаційно-господарських питань. Її актив складався з 12—15 осіб. Ревізкомісія здійснювала фінансові перевірки в структурі ЦЕРОБКООПу.

Крім цього ЦРК мав свої підприємства та господарські

підрозділи — крамниці, хлібопекарню, ковбасню, млин та їдальні громадського харчування.

Кам'янець-Подільський ЦЕРОБКООП підпорядковувався Всеукраїнській Центральній Секції Робітничої Кооперації (УЦЕРОБ-СЕКЦІЯ) при ВУКООПСІЛЦІ, а на місцях — безпосередньо губернській та окружній спілкам споживчої кооперації.

Одночасно з цим ЦРК був членом таких організацій, як: ВУКООПСІЛКА, Укрінбанк, Райспілка, Коопстрах та Книгоспілка і вносив до них свої пайові внески².

Чисельність кооперативу у період НЕПу постійно збільшувалася. Якщо на 1. X. 1926 р. кількість пайовиків становила 3100 осіб, то на 1. VII. 1927 р. число їх зросло на 14% (3544 особи). Збільшення пояснювалося в основному кооперуванням членів профспілок³.

Кількість співробітників апарату ЦРК і підвідомчих йому підприємств та господарчих підрозділів на 26. XI. 1926 р. складала 99 осіб, а на 1. VII. 1927 р. — 91 особу⁴. Кожний пайовик мав членський квиток.

Пайовий внесок членів ЦЕРОБКООПу складав 3 руб. 40 коп., в той час, як в середньому по Україні він був дещо більшим — 7 руб. 50 коп. Така ситуація гальмувала ділову активність кооперативу. Це спричинило збільшення пайового внеску до 5 рублів (для студентів вузів і учнів профшкіл — 3 руб.). Для кооперування безробітних було створено спеціальний фонд в розмірі 1000 руб., який використовувався для надання позики, яка не перевищувала пайового внеску. З жовтня 1927 р. розмір пайового внеску збільшується до 10 руб. (для студентів — 6 руб.)⁵.

Особливістю діяльності Кам'янець-Подільського ЦРК було більш істотне, а ніж в інших губерніях, втручання держави в його господарську та організаційну роботу.

Діяльність ЦЕРОБКООПу проходила у непростих умовах, спричинених відсутністю рівноваги у розвитку тих чи інших галузей господарства, а звідси — «ножницями цін» між промисловими і сільськогосподарськими товарами та нестабільністю ринку. Однак, використовуючи пайовий капітал, позики та довгострокові кредити, кооператив поставляв промислові та продовольчі товари і реалізовував їх серед пайовиків через мережу власних крамниць та магазинів, а саме: центральний склад (1), універмаги (2), бакалійні крамниці (8), м'ясні крамниці (3), винно-гастрономічні (1), шкіргалантерейні (1) та буфет⁶.

Про розміри закупівель товарів ЦРК за жовтень 1926 — ли-

пень 1927 рр. видно з нижчеподаної таблиці:

Організації-постачальники	Сума (руб.)	% до загальної закупки
Укробсекція	166.725—14	15.55
Вукоопспілка	145.113—78	13.53
Інші кооперативні організації	49.934—09	4.55
Державні організації	504.251—91	47.02
Кустарні товариства	2.554—89	0.23
Приватні особи	26.565—72	2.57
Власні підприємства	176.968—70	16.65
Всього:	1072.114—23	100%

Закупівля товарів здійснювалася в основному у центральних кооперативних і державних організаціях. У приватних осіб закупували здебільшого м'ясні продукти⁷. У порівнянні з 1926 р. у 1927 р. обсяг товарів збільшився на 8,5%. Асортимент придбаного краму ЦЕРОБКООПом на той час був такий:

Назва краму	Сума (руб.)	% до загальн. закупівлі
Продовольчі товари	254.131—65	23.71
Бакалійний крам	188.952—49	17.63
Мануфактура	317.218—60	29.50
Готовий одяг	3.160—94	0,29
Галантерея	79.962—69	7,45
Шкіра	77.321—95	7,21
Залізо	24.596—61	2,29
Скло	23.554—49	2,20
Інші	103.214—81	9,62
Всього	1.072114 руб. 23 коп. ⁸	

Чільне місце в діяльності ЦРК посідала торгівля хлібом, м'ясом та ковбасними виробами, частина яких вироблялася на власних підприємствах. Зокрема у 1926 р. було збудовано хлібо-завод, який випікав щоденно до 600 пудів хліба і повністю задовольняв тогочасні потреби населення у хлібі.⁹

Поліпшення економічного становища кооперативу зумовило зниження цін на тютюнові вироби, папір, мануфактуру, галанте-

рею, електроприлади, олію, сіль та ін. Так, наприклад, у 1927 р. зниження складо 11,5% — 15%.¹⁰

ЦЕРОБКООП надавав допомогу та соціальну підтримку широким верствам населення міста. Так, наприклад, проводилася закупівля дров для опалення, обладнання дитячих майданчиків і клубів для відпочинку населення та ін.

Отже, Кам'янець-Подільський ЦРК відіграв у 20-х роках важливу роль у соціально-економічному та культурному житті міста і округу в цілому.

Примітки:

1. К-ПДМА, Ф. Р—312, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
2. Там само, спр. 10, арк. 10.
3. Там само, арк. 9.
4. Там само, спр. 1, арк. 56.
5. Там само, спр. 10, арк. 7,9.
6. Там само, спр. 1, арк. 44.
7. Там само, спр. 10, арк. 11.
8. Там само, спр. 2, арк. 4.
9. Там само, спр. 4, арк. 8.
10. Там само, спр. 10, арк. 13.

А. Ф. СУРОВИЙ
О. А. СУРОВИЙ
м. Кам'янець-Подільський

ЗАХИСНА ФУНКЦІЯ ПРОФСПІЛОК ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД НЕПУ (1921—1928 рр.)

Питання про захисну функцію профспілок — одне з найважливіших, але й найменш досліджених питань історії профспілкового руху України. У працях радянського періоду це питання, як правило, замовчувалось. Якщо ж автори й згадували виступи робітників на захист своїх інтересів в умовах радянської влади, то здебільшого в негативному плані, розглядаючи їх як «підривні», «контрреволюційні» дії, інспіровані різними «ворожими» силами. Це стосується насамперед таких фундаментальних праць, як: «История советского рабочего класса» в 6 томах (том 2-Москва, 1984), «История рабочего класса Украинской РСР» у 2 томах (том 2—Київ, 1967), «Очерки истории профессионального движения Украинской ССР» (Київ, 1983) та ін. У працях М. Ф. Александри, О. О. Кучера, А. Д. Семченкова¹ названій проблемі приділяється певна увага, але вони обмежуються розглядом питань класової боротьби лише на приватних підприємствах, підвищення матеріаль-

ного і культурного рівня робітників, поліпшення умов їх праці і побуту.

Проблема захисної функції профспілок в умовах НЕПу розглядалась у двох аспектах: теоретичному і практичному. Це питання активно дискутувалось у керівних партійних і радянських колах, особливо про страйкову боротьбу на підприємствах державного сектора (на приватних підприємствах така боротьба вважалась законною і необхідною). Частина діячів заперечувала необхідність захисної функції профспілок в умовах диктатури пролетаріату. Так, один з відомих компартійних функціонерів цього періоду А. А. Андреев заявив, що боротьба проти буржуазної державної влади є виправданою і законною, але вона не потрібна в умовах радянської влади, оскільки тут від профспілок вимагається лише підтримка цієї влади, сприяння, участь в її роботі². Друга частина партійно-радянського керівництва визнавала наявність причин для конфліктів між робітниками і адміністрацією в державному секторі, зокрема таких, як недосконалість в діяльності адміністративних і господарських органів, різні бюрократичні перекручення і т. п., але заперечувала необхідність тут страйкової боротьби. Так, В. І. Ленін, говорячи про роль і завдання профспілок, вказував, що є необхідність «ці робітничі організації використовувати для захисту робітників від своєї держави»³, водночас наголошуючи, що при радянській владі страйки не бажані, що «нормальним способом розв'язання конфліктів між тими, кого наймають, і тими, хто наймає, повинно ставати все частіше безпосереднє звертання трудящих до державних органів»⁴. Подібні думки висловлювались на партійних і профспілкових з'їздах у виступах В. Мілютіна, Д. Рязанова та інших діячів. Прихильники третього напрямку, як-от М. Томський, визнавали за профспілками право на страйк як засіб захисту економічних інтересів робітників і на приватних, і на державних підприємствах⁵, але більшість підтримувала ленінську позицію.

У практичному плані робітничий клас, організований у профспілки, переборюючи перепони тоталітарного режиму, в період НЕПу застосовував різні форми захисту своїх інтересів, в тому числі й страйк. На Поділлі, як і в інших регіонах України, в цей час існувало немало причин для страйкової боротьби (господарська розруха, безробіття, голод, несвоєчасна виплата зарплати та інші порушення на підприємствах державного і приватного секторів). З метою запобігання страйків партійні і радянські ор-

гани створювали на багатьох підприємствах конфліктні комісії, покликані розглядати і розв'язувати трудові спори між робітниками і адміністрацією. Ці комісії відіграли певну роль у регулюванні відносин між конфліктуючими сторонами. Але діяли вони не завжди ефективно. В одному із звітів про стан профруху на Поділлі відзначалось, що «діяльність конфліктних органів вельми слабка», що вони, «як загальне правило, або цілком відсутні на підприємствах (на дріжджово-пивоварному заводі у Проскуріві), або в тих випадках, де вони існують, вони плутають свої функції із завкомівськими..., при розгляді справ часто передають їх до трудсуду, відсутні спроби вирішити ці справи в порядку угоди сторін... багато тяганини...»⁶

На жаль, у нас немає зведених даних про страйки на Поділлі в період НЕПу, відомі лише окремі приклади. В 1923 році, наприклад, у Проскуріві мали місце страйки перукарів і пекарів на приватних підприємствах. Причиною їх стало те, що власники порушували колективні договори, необгрунтовано звільняли робітників, несвоечасно виплачували встановлені компенсації, відмовлялися укласти нові договори⁷. Конфлікти виникали і в державному секторі. Про страйки з економічними вимогами в ряді лісництв і радгоспів Поділля повідомлялося на губернській конференції профспілки робітників землі і лісу в жовтні 1924 року. Вони були викликані порушеннями трудового законодавства, ігноруванням інтересів робітників та іншими зловживаннями з боку адміністрації⁸. Існуючі на деяких підприємствах конфліктні комісії виявилися безсилими відвернути страйки. Але загалом, як відзначалось у звітах про роботу профспілок, більшість конфліктів на приватних і державних підприємствах Поділля, незважаючи на недоброзичливе ставлення з боку влади, закінчувалися на користь робітників (в 1922 році цей показник по губернії становив 97%)⁹.

Важливою формою виконання профспілками своєї захисної функції і поліпшення умов праці та побуту робітників були колективні договори на приватних і державних підприємствах та індивідуальні трудові договори між наймитами і їхніми хазяями в сільськогосподарському виробництві. Змушені укладати договори чинним державним законодавством, підприємці-власники і адміністрація держпідприємств йшли, однак, на часті порушення цих договорів, зокрема щодо тривалості робочого дня, оплати праці, прийому на роботу і звільнення та ін. Особливо це спостерігалось в містах на дрібних підприємствах і майстернях, а та-

кож в господарствах сільських хазяїв, які використовували найману працю. Профспілки спільно з комсомольськими осередками посилали на такі підприємства спеціальні групи або окремих профорганізаторів для захисту інтересів працюючих, насамперед молоді. Про їх діяльність повідомлялося в пресі: «Багато підлітків було під впливом хазяйчиків, жорстоко експлуатовались. Профорганізатори-комсомольці опускались у підвали, піднімались на горища, де проживали підлітки-робітники або їх ховали хазяйчики. Другом і приятелем в очах підлітків стали профорганізатори, вони ж наганяли страх на власників майстерень... Робітнича молодь оголосила війну експлуататорам і частково пішла в профспілки. Всі конфлікти, які виникали між робітниками-підлітками і хазяйчиками, вирішувались на користь молоді... 675 молодих пролетарів Кам'янця стали під захист профспілок і комсомолу»¹⁰. Захист інтересів працюючої молоді, пильна увага до укладання і дотримання колективних договорів сприяли зміцненню зв'язків між профспілками і робітничою масою. У пресі повідомлялось, що часто-густо наймити за десять верст приходили до повітових відділів профспілок з проханням захистити їх інтереси, допомогти укласти договір з хазяїном, або ставали ініціаторами заснування нових профспілкових осередків¹¹.

Ще один важливий напрям захисту профспілками економічних інтересів робітників — боротьба з безробіттям. Подолання цього важливого лиха для трудящих велося у різних формах:

а) боротьба проти спроб господарських органів денационалізувати великі державні підприємства під приводом їх нерентабельності, віддаленості від джерел сировини і торгових центрів тощо, що могло привести до зростання кількості безробітних. Яскравий приклад зриву подібних спроб — Дунаєвецькі суконні фабрики, про що йдеться в одній з попередніх наших публікацій¹²;

б) значні грошові видатки на користь безробітних по лінії комітетів боротьби з безробіттям, соціального страхування (за 1923/24—1926/27 роки такі видатки по республіці збільшились майже у 6,3 рази¹³, а також додаткові внески профспілок до цих сум;

в) організація для безробітних громадських робіт, виробничих артілей і майстерень. На 1923 рік вони тимчасово забезпечили роботою і заробітком близько 700 чоловік по губернії, на 1925 рік — понад 800¹⁴.

г) безплатна видача для безробітних по лінії профспілок місць в гуртожитках і нічліжних будинках, влаштування обідів і т. п.;

д) організація перекваліфікації робітників на спеціальних курсах з метою здобуття нової професії та ін.

Проте повністю подолати безробіття в період НЕПу не вдалося, воно існувало до початку 1930-х років.

Отже, у складній і суперечливій обстановці періоду НЕПу профспілки, хоч і перебували під суворим партійно-державним контролем, все ж зуміли здійснити ряд суттєвих заходів по захисту інтересів трудящих Поділля на підприємства приватного і державного секторів.

Примітки:

1. Александра М. Ф. Борьба Коммунистической партии за підвищення матеріального рівня робітничого класу України в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.) // Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут: Наукові записки. — Т. VIII. Серія історико-філологічна, — Вінниця, 1959. — С. 3—18; Кучер О. О. З історії класової боротьби на приватних та орендних підприємствах України в перші роки НЕПу // Питання історії народів СРСР: Респ. міжвід. наук. зб. — Вип. 5. — Харків, 1968. — С. 99—107; Семченков А. Д. Партійное руководство деятельностью профсоюзом по улучшению условий труда и быта рабочего класса Украины (1921—1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. — Киев, 1986.
2. Андреев А. А. Профсоюзы Советской России в 1921—1922 году. — Петроград, 1922. — С. 12—13.
3. Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького: Промова на об'єднаному засіданні делегатів VIII з'їзду Рад, членів ВЦРПС і ММРПС — членів РКП(б) 30 грудня 1920 р. // Повне зібрання творів. — Т. 42. — С. 200—201.
4. Ленін В. І. Проект тез про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики // Повне зібрання творів. — Т. 44. — С. 329.
5. XI-съезд Российской Коммунистической партии (большевиков): Стен. отчет по бюлетеням съезда. — Киев, 1922. — С. 127.
6. Вестник продвижения Украины. — 1923. — № 28—29. — С. 28.
7. Там само.
8. Там само. — 1924. — № 50. — С. 51.
9. Пролетарская правда. — 1922. — 24 мая.
10. Червоний шлях. — 1923. — 25 квітня.
11. Вестник продвижения Украины. — 1923. — № 10. — С. 75.
12. Див.: Суровий А. Ф., Суровий О. А. З історії профспілки текстильників у м. Дунаївцях (перша половина 1920-х років) // Дунаєвеччина: очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Мат. наук. краєзн. конфер. — Київ, 1997. — С. 82—84.
13. Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: Стен. звіт. — Харків, 1928. — С. 518.
14. Вестник продвижения Украины. — 1923. — № 28—29. — С. 28; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. — Львів, 1972. — С. 132.

І. В. РИБАК
м. Кам'янець-Подільський

НОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО АНТИКОЛГОСПНІ ЗАВРУШЕННЯ У ШЕПЕТІВСЬКОМУ ОКРУЗІ ВЗИМКУ 1930 РОКУ

Селянські заворушення на Шепетівщині давно привертали увагу істориків-краєзнавців. Все ж, лише з опублікуванням Валерієм Васильовичем та канадським істориком Лінн Віолою документів про опір селянства насильницькій колективізації стало можливим більш детально розібратися в їх причинах, ходові та наслідках.

Ще восени 1929 року спеціалісти окружного земельного відділу розробили план, згідно з яким до кінця весняної сівби слід було об'єднати в колгоспах 38,2% посівної площі в Шепетівському окрузі. Проте 6—7 грудня 1929 року, враховуючи орієнтири центральних органів, бюро окружному одностайно прийняло рішення колективізувати до травня 1930 року 50%, а до жовтня 75% усіх земель. Місцеві працівники поставили перед Політбюро ЦК КП(б)У питання про віднесення округу до районів суцільної колективізації. З доповідною запискою з цього питання в ЦК КП(б)У виїхав секретар окружному Пилипенко, який понад два тижні домагався відповідного рішення. Повернувшись із Харкова, він інформував бюро окружному, що в ЦК КП(б)У шепетівчанам пообіцяли підтримку³.

На початку січня 1930 року пленум окружному без обговорення прийняв рішення до 7 листопада 1930 року — чергової річниці Жовтневої революції — колективізувати всі бідняцькі і середняцькі господарства округу⁴. 27 січня 1930 року окружний виконавчий комітет спеціальною телеграмою зажадав негайно приступити до усупільнення всієї худоби: корів, свиней, овець, птиці, кролів та пасік. 31 січня 1930 року бюро окружному партії прийняло рішення про виселення 800 куркульських господарств протягом 4-х годин. Це рішення поширювалося і на селян, які сплачували сільгосподаток понад 200 карбованців. 5 лютого владні структури округу заборонили роботу базарів та млинів. Проблему поставок тракторів в округ місцева влада спробувала вирішити за рахунок утильсировини, за відповідну кількість якої Наркомат торгівлі СРСР пообіцяв поставити трактори. Виконуючи це завдання Шепетівський окружком комсомолу видав розпорядження «... обійти всі до одного будинки на території осередку, оглянути всі горища, хліви, помешкання, а запаси тих предметів, які лежать без потреби, забрати». В селі Кульчини комсомольці повіривали навіть металеві хрести й загородки на цвинтарі⁵.

До того ж в окрузі розпочалася шалена антирелігійна робота у відповідності з рекомендаціями Шепетівського окружного партії: «...необхідно підняти антирелігійний фронт, максимально підсилити антирелігійну роботу, спрямовуючи її в бік повної ліквідації релігійних забобонів, повного витіснення релігійних свят і ліквідації церков»⁶. Крім того, як відмічалось в доповідній записці голови ДПУ України В. Балицького секретарю ЦК КП(б)У Л. Картвелішвілі про події в Шепетівському окрузі «районні організації припустилися ще більше помилок, намагаючись якомо-

га швидше виконати директиви округу, вступаючи між собою в «змагання», яке насправді стало «змаганням» помилок та головотяпства, а в окремих випадках справа дійшла до того, що не тільки не велася будь-яка робота з питань роз'яснення з питань колективізації, але й просто обманним шляхом записували в колгосп під виглядом передплати на кіноапарати, радіо і т. п. Після створення такого колгоспу місцеві працівники приступали до збору насіннєвого матеріалу у селян, які не підозрювали, що вони вже є колгоспниками».⁷

Безпосереднім приводом до виступів селян в окрузі стало повернення віруючим церкви у Плужному. 20 лютого на подячний молебен з цієї нагоди зібралося біля двох тисяч селян з дев'яти сіл району. Вийшовши після служби із церкви на вулицю, жінки почали кричати: «Не чіпайте церков», «Не чіпайте куркулів», «Геть колективізацію», «Геть Радянську владу». З цього приводу у телеграмі секретаря ЦК КП(б)У П. Любченка і голови ВУЦВКу Г. Петровського на ім'я В. М. Молотова зазначалось, що у «Плужнянському районі виникли масові заворушення, які охопили 13 сіл. Юрби, які складаються з жінок, вимагали відкриття церковів, ліквідації колективів, повернення усупільненого реманенту і насіння. В окремих селах юрби нараховували до 400 осіб, було здійснено побиття активістів»⁸. В телеграмі секретаря ЦК КП(б)У П. Любченка на ім'я С. Косіора зазначалось, що «юрба жителів трьох сіл Плужнянського району чисельністю 400 осіб подалася до кордону, прагнучи його перетнути і була зупинена прикордонниками у трьох верстах від нього»⁹. У доповідній записці голови ДПУ України В. Балицького секретарю ЦК КП(б)У Л. Картвелішвілі про події в Шепетівському окрузі від 3 березня 1930 року вказувалось: «Заворушення з Плужнянського району перекинулися в інші райони, причому в багатьох селах були розігнані сільради, розгромлено склади з посівним матеріалом, розібрано сільськогосподарський реманент. Характерною особливістю для всіх заворушень є те, що керівну і найбільш активну роль відіграють жінки. Вони в першу чергу проти колективізації, більше піддаються впливу попів та куркулів і виступають єдиним фронтом, включаючи біднячок і дружин куркулів «баби всі однакові». Про надзвичайно велику активність жінок видно хоча б з того, що були випадки, коли жінки били чоловіків і батьків, які записалися в колгосп»¹⁰.

Керівництво України оцінило ситуацію в прикордонному Шепетівському окрузі як надзвичайно серйозну. В службовій записці
16. Зам. 2587

начальника таємного оперативного управління ДПУ УРСР І. Леплевського начальника Шепетівського окрвідділу ДПУ Приходько від 24 лютого 1930 року наказувалось: «Кинути в район не тільки відповідальних партійців, окружних працівників, але й членів партії та комсомольців в максимальній кількості. Вжити необхідних заходів щодо охорони складів зерна, колективізованого майна, не допускаючи їх розтягування і, в жодному випадку, повернення насіннєвого матеріалу та реманенту. Оточити охоплені заворушеннями села маневровими групами Славутського та Ямпільського прикордонних загонів. Необхідно вилучити керівних осіб з куркулів, середняків та бідняків, які беруть участь в побитті представників влади та активістів і заарештувати їх».¹¹

Для ліквідації виступів у Шепетівку були направлено 20 комуністів із Харкова і 75 озброєних курсантів однієї з шкіл міліції. 27 лютого 1930 року в Шепетівку прибув В. Балицький. За його наказом в Шепетівський округ були стягнуті війська ДПУ. Останні зразу приступили до придушення селянських виступів. У відповідь на це, селянство, озброєне переважно вилами, лопатами і сокирами відреагувало серйозною непокорю. В ході цих зіткнень, а в окремих випадках справжніх боїв, було вбито 15 представників влади, поранено 32 особи і побито 280. Шепетівські селяни втратили убитими і пораненими 49 осіб, 104 було побито і більше 2-х тисяч заарештовано¹². Ситуація в прикордонних округах, зокрема в Шепетівському, не на жарт схвилювала Сталіна, який вимагав від українського керівництва і, зокрема В. Балицького, вжити найрішучіших заходів щодо недопущення і придушення селянських виступів¹³. Перебуваючи в цей час в Україні Г. Орджонікідзе в своїх чорнових записах виклав враження від придушення селянських виступів: «Україна поставила собі за мету досягти весною 100% колективізації. Там, де не вистачило розуму, в хід пускалося голе адміністрування. Внаслідок чого село дуже стривожене, жіночі бунти нерідкість, а в 3-х округах: Тульчинському, Шепетівському і Могилівському справжні повстання селян. Повстання придушено зброєю із застосуванням кулеметів, а в окремих місцях і гармат»¹⁴.

Отже, в період «колективізаторської лихоманки» селяни Шепетівщини виступили проти створення в краї колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства.

Література:

1. Назаренко Д. «Волинки» 1930 року // Велика Волинь: минуле й сучасність: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. — Хмельницький, 1994, с. 161—164; Рибак І. В. Колективізація на По-

діллі // Подільська старовина. Науковий збірник. Вінниця, 1993, с. 218—238. Його ж «Колективізаторська лихоманка» на Шепетівщині (зима—весна 1930 року) // Південно-східна Волинь: наука, освіта, культура. Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1995, с. 123—125.

2. Валерій Васильєв, Лінн Віола. Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине /нобрь 1929 — март 1930 гг. Вінниця, 1997, 536 с.

3. Рибак І. В. Історія рідного краю ХХ століття. Кам'янець-Подільський 1997, с. 23.

4. Там само, с. 24.

5. Валерій Васильєв, Лінн Віола Вказ праця, с. 82.

6. Там само, с. 83.

7. Там само, с. 195.

8. Там само, с. 194.

9. Там само, с. 190.

10. Там само, с. 196—197.

11. Там само, с. 188—189.

12. Там само, с. 84.

13. Там само, с. 87.

14. Там само, с. 88.

А. Г. МАТВЄЄВ
м. Хмельницький

РОЗКУРКУЛЕННЯ СЕЛЯН НА ПОДІЛЛІ В 1927—1934 РР.

Розкуркулення на Поділлі в кінці 20-х на початку 30-х рр. пройшло дві стадії. Перша — це політичне обмеження і витіснення «куркульства», що проводилось відповідно з рішенням XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.) Мета цієї політики полягала в підриві економічної стабільності найзаможнішої частини селянства. Зокрема, на початку 1928 р., було розроблено практику підвищеного оподаткування куркульських господарств. Було заборонено здачу куркулям землі в оренду, припинено їх кредитування.

Особливого удару куркульським господарствам завдала практика хлібозаготівель, яка передбачала обшуки в заможних селянських господарствах, передачу до суду за приховування лишків хліба.

Тільки за першу половину 1928 р. було притягнуто до судової відповідальності 233 особи (приховування хліба), з яких було зазначено 169 осіб.

За обвинуваченням в контрреволюційній діяльності було заведено 17 кримінальних справ по Кам'янецькому окрсуду¹.

В результаті такої політики відбувається масове розпродування заможними господарями реманенту, тяглової худоби, їх самоліквідація. Остаточного удару по куркулям було завдано в ході політики ліквідації куркульства як класу під час суцільної колективізації сільського господарства.

2 лютого р. в окружках і райках КП(б)У було направлено лист ЦК КП(б)У про заходи щодо ліквідації куркульських господарств в районі суцільної колективізації.

13.02.30 р. було направлено цілком таємну директиву про термін операцій щодо вилучення «куркульського елемента»: у Тульчинському окрузі з 28 лютого по 2 березня, у Вінницькому окрузі з 11 по 13 березня, у Кам'янець-Подільському — з 11 по 14 березня, у Проскурівському — з 13 по 15 березня, у Шепетівському — з 15 по 17 березня².

До 10.03.30р. в Могилів-Подільському окрузі було розкуркулено 15502 господарства, Кам'янець-Подільському окрузі — 17206, Проскурівському — 118 тис., Тульчинському — 28693, Вінницькому — 112209 господарств³.

Під час розкуркулення діяли детальні інструкції щодо ліквідації заможних господарств. Так, в інструкції сільським керівникам по виселенню куркулів з Кам'янецького району вказувалось:

...З прибуттям в село керівники повинні зв'язатися з партійним осередком, сільрадою і залучаючи перевірений радянський актив приступити до роботи, яка полягає:

а) прийняти заходи по охороні колгоспів, складів з хлібом;
б) за списками, які дані їм, оголосити сім'ям розкуркулених, про готовність до висилки, причому дозволяється сказати, що вони будуть вислані на Урал разом з чоловіками, які зараз знаходяться в Кам'янецькій тюрмі. Необхідно попередити, щоб кожна сім'я була забезпечена запасами продовольства в розмірі 2-місячної норми, взуттям, літнім та зимовим одягом в розмірах особистої потреби, а також предметами особистого вжитку: сокирами, лопатами, пилами, відрами, рубанками і т. п. Сім'ї повинні бути підготовлені з таким розрахунком, щоб до 14 год. 31.05. могли прибути на станцію відправки Кам'янець-Подільський;

в) з метою попередження можливих втеч окремих членів родини і спроб ухилитися від виселення, сільські керівники зобов'язані перед оголошенням і до кінця висилки встановити постійне чергування по селу і неослабне стеження за будинками та сім'ями виселенців⁴.

30.01.30 р. Шепетівський окружком КП(б)У надіслав секретарям райкомів партії таємну директиву, в якій говорилося: «...приступити в районі до складання списків куркулів. Орієнтований список куркулів дано по лінії ДПУ. Ці списки потрібно взяти за основу. До списків куркулів другої категорії

потрібно внести найбільш крупних та злісних куркулів, що стояли на перешкоді заходам Рад. влади при проведенні кампанії, вели агітацію проти колективізації. Недопускати, щоб хто-небудь з родини розкуркулених залишився в селі, якщо вони не порвали зв'язки з розкуркуленими батьками або родичами»⁵.

Керуючись цими директивами на місцях, сільськими активістами було розгорнуто шалену роботу щодо ліквідації куркульських господарств. Так, зокрема, нарада груп партактиву допущеного до розкуркулення в с. Черепашенці Калинівського району Вінницького округу 17.02.30 р. ухвалила створити трійку, якій доручити оцінку всього куркульського майна. В допомогу їм виділити «певну надійну групу товаришів та позапартійних сільактивістів, приготувати для перевезення 9 підвод, виставити посилену варту. Встановити над куркульськими господарствами посилений нагляд»⁶.

Під час розкуркулення ліквідовувались і середняцькі господарства. Так, сількор із с. Лянцкорунь Чемеровецького району Кам'янецького округу повідомляє газету «Радянське село»:

За розкуркулення на заг(альних) зборах голосували учні семирічки. До загального списку куркулів, що підлягають розкуркуленню, потрапили середняки. Члени колгоспу та КНС звертали увагу президії на те, що збори ведуться не вірно, але уваги не було звернуто й проголосували вислати середняків на Камчатку.

Партосередок все знає, але ж уваги не звертає⁷.

Отже, в ході колективізації на Поділлі під час розкуркулення було винищено найбільш діяльну, працьовиту частину селянства. Тим самим було завдано смертельного удару по продуктивних силах краю. Політика розселення призвела до створення колгоспів і, як наслідок, — виникнення колгоспного селянства в масі своїй байдужій до результатів праці на землі.

Примітки:

1. Центральний Державний архів України, ф. 11, оп. 5, спр. 543, арк. 224—225.
2. В. Васильев, Л. Виола. Колективізація и крест'янское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 — март 1930), Вінниця, 1997 р., с. 171—172.
3. Там само, с. 205—206.
4. І. В. Рибак. Історія рідного краю ХХ ст., Кам'янець-Подільський, 1997 р., с. 21.
5. Південно-Східна Волинь. Наука, освіта, культура. Хмельницький—Шепетівка, 1995 р., с. 185—186.
6. В. Васильев, Л. Виола. Вказана праця, с. 461.
7. Там само, с. 420.

І. Д. КОЗЕЛЬСЬКИЙ
сміт Стара Синява
Н. Д. НИКИТЮК
м. Красилів

ВІДРОДЖЕННЯ ПРАВДИ ПРО СТРАХІТТЯ 33-ГО НА СТАРОСИНЯВЦІНІ

Історики визнали, що знамення нашої доби кінця 80-х років у тому, що народу повертається історія, а історії правда. Ці філософські слова, згадалися під час розмови з вчителем-пенсіонером Павлом Петровичем Крутим. До 90-х років на окраїні старого сільського кладовища у Паньківцях росли чагарники, тягнулись до сонця дерева, створюючи затінок пагорбкам, що з ранньої весни вкривались травною, десятиліттями тримаючи таємницю. Лише у час національно-духовного відродження руками ентузіастів Павла Петровича Крутого, Трохима Дмитровича Баца, Трохима Тодосовича Савчука та інших людей, не байдужих до минулого свого рідного села і гіркої долі колишніх односельчан, у Паньківцях створено і відкрито сільський меморіал. Меморіал пам'яті сільських жителів, що вмерли з голоду у 1933-му році, і тих, хто став жертвами сталінського терору.

— У той час я жив, бачив, як ці люди, мої сусіди, товариші вмирили у 1933-му, — розповідав нам Павло Петрович. — Мені вдалось вижити, бо батько закопав трохи жита, а потім відкопав. Воно, правда, поросло, але змішуючи його з липою, лободою — так ми вижили. Тодішні активісти приходили й забирали останню зернину. Жменю пшона з кухля висипали, як зараз це пам'ятаю, бо треба було їм виконувати поставку. Мені тоді було одинадцять років, але чув розмови старших про те, що це щось не так робиться. Пізніше, працюючи вчителем, неодноразово ставив перед собою це питання. Питання гіркої долі моїх сусідів, ровесників, які через відсутність окрайця хліба, вмирили з голоду. Тоді ж і вирішив, якщо буду жити — обов'язково імена цих людей повинен назвати, пам'ять відродити. Я почав пригадувати як, хто й коли помер, як їх сюди вивозили і по 12—15 чоловік скидали в одну яму.

Місце це було колись запущене. Ніхто сюди не заходив, бо кладовище було далі. А ми, свідки тих часів, люди старшого покоління вирішили відродити ці сумні сторінки історії села. Працювали по виявленню імен жерств сталінізму пенсіонери села Ф. О. Чорненька, М. А. Косарева, І. М. Леськів, П. М. Чорненький,

Т. Д. Баца. Це вони по пам'яті встановлювали імена, прізвища людей.

Співголова Українського республіканського історико-освітнього товариства «Меморіал» письменник В. Маняк писав після завершення книги-спогадів про рік 33-й: «Змінилися часи. Підконвойна людська пам'ять звільнилася від примусу, розкувалася, і виявилось — диво дивне — ніщо в ній не звітрилось, ніщо не щезло безслідно, відлежувалось до часу, щоб при першій-ліпшій можливості розголосити правду про пережите. Людська пам'ять — разючий викривальний документ, що в поєднанні з документальними матеріалами розсекречених архівів виносить рішучий, невідпорний присуд сталінізму. Покладаючись на людські звірвання, можемо багато що зрозуміти. Як і чому на добрій і щедрій Україні людоїдство стало поширеним явищем. І то коли — в першій третині двадцятого століття? Моторошно стає, коли вчитуєшся в описи стану людей, доведених до голодного відчаю, до смертної межі».

Герасимов Сергій

Герасимов Григорій

Герасимов Степан...

— Це мої були друзі-ровесники, — розповідав П. Крутий. — Разом у школу ходили. Василь Степанович Герасимов. Пам'ятаю, у мого батька і в нього була конячка, то часто спаровувались, щоб обробляти клапоть землі. А з Михайлом Бенедом разом пасли худобу. Не всіх ми виявили як їх по батькові, але писали те, що знаємо, кого пам'ятаємо.

Вдивляємось у написи на пам'ятних таблицях, слухаючи спогади вчителя-пенсіонера про життя і долі людей, прізвища яких мовчки промовляють про біль і трагедію покоління. Усі вони хотіли жити, мріяли про щасливу працю біля землі — та не судилося.

348 імен розшукали ентузіасти села. Тепер їх усіх — 372. Їх дописали ті, хто колись жив і працював у селі, а тепер мешкає далеко від рідних Паньковець, але часто приїздить поклонитись на могили рідних і близьких.

— Ваша ідея щодо увіковічнення пам'яті у односельчан, знайшла підтримку?

— Так, особисто підтримав ініціативу тодішній голова колгоспу О. В. Бай. Що вам необхідно? А нам потрібні були будівельні матеріали, а бляху я купив за свої власні гроші, пізніше мені оплатили рахунок. Допомогали впорядкувати меморіал пенсіонери

Ю. Л. Шульга, Т. Д. Гарник, І. М. Леськів, І. М. Куха, Ф. А. Леськів, Т. Д. Баца, Т. Т. Савчук. Художник тодішнього колгоспу ім. Ульянова А. А. Крутий зробив написи.

В ім'я пам'яті і задля неї, Павло Петрович вирішив створити у 1989 році перший у районі меморіал. Окремий стенд меморіалу розповідає про трагічні сторінки села у 1937—1941 роках, коли безневинно було репресовано чотирьох його жителів. Це:

Бац Корній Тихонович

Гуменюк Петро Васильович

Хобоша Михайло Гнатович

Марійчук Андрій Микитович.

Ким вони були? Яка їх доля?

— Ким був мій батько, Андрій Микитович? Ніким. Простим селянином, — пригадувала, стримуючи сльози, Олена Андріївна Марійчук. — Знаєте, як раніше жили? Хати під сніпками. Нас було семеро дітей. У голодовку всі повмирали, осталась старша сестра, брат... Нас вигнали з хати, забрали все... Вийшли за ворота, а куди йти — не знаємо. Тоді згнали в купу по декілька сімей. А тата забрали. Куди й чого забрали — не знаю? Але мама ходила у Меджибіж, то тато в шкоринку хлібну написав записку на тоненькому папірці, сповістивши нам, хто і чого і за що його «видав». Так і написав: мене загнули сюди ті і ті, свідчили, що я з хати їх виганяв, що я вбивав людей... А тато ж наш був такий, що ніколи й маленьку дитину не образив...

Давно розшукувала слідів свого батька й чоловіка Уляна Оксентівна та Ганна Михайлівна Хобоша. Тільки у 1965 році на їх адресу надійшла відповідь-довідка з Верховного Суду. «Постановленням Президиума Верховного суду РСФСР от 8 сентября 1965 года приговор Алтайского краевого суда от 25 сентября 1941 года в отношении Хабоша Михаила Игнатьевича 1896 года рождения, отменен и дело производством прекращено за отсутствием состава преступления. Гр-н Хабоша М. И. по настоящему делу реабилитирован. Согласно материалам дела Хабоша М. И. до ареста работал разнорабочим в Иванковецком отд. совхоза Старо-Синявского района Каменец-Подольской области. Заместитель Председателя Верховного Суду РСФСР...».

Іван Пилипович Чиж, вчитель-пенсіонер з Ожарівки, також одним із перших в районі вирішив встановити імена тих односельців-земляків, які стали жертвами сталінізму. Завдяки йому на місцевому кладовищі встановлено хрест, на могилі — плити з написом понад 400 колишніх односельчан, які загинули у 1933-му році.

— Ви знаєте, наші два невеличкі села Ожарівка і Пишки — наполовину загинули у період 33-го, — розповідав Іван Пилипович. — Пішли з життя через те, що не мали що з'їсти... До чотирьох чоловік. До 400 чоловік! Серед цих людей — прості селяни, які прагнули працювати, вирощувати хліб, але тодішні активісти призвели до голоду, до вимирання, бо з бідних селянських осель забирали останню жменю збіжжя... Важким горем для села було те, коли щоденно цілі сім'ї по сім—вісім чоловік з однієї хати вмирили. Заходиш у хату, і бачиш, як лежать мертві чоловіки, жінки, діти. Їздили активісти з спеціально створеною бригадою, яким щоденно виділялась підвода, від хати до хати і забирали живих і напівживих. Кажуть, щоб другий раз уже не їхати. Дуже голодували люди в селі. Ще в кого була корова, то тому легше було. Особливо найважчими були кінець травня і червня. Люди, особливо діти, накинулись на різні бур'яни. Їли листя липи, дикий мак, паслін, калачики. Хто сильніший — вилазили на дерева і з пташиних гнізд брали яєчка, у річках ловили жаб, брали молюски. Бували навіть факти людоїдства. Недалеко від нас жила сім'я Горохівської Ганни Василівни, яка дуже бідувала. Сама Ганна ходила в колгосп на роботу, проривала буряки, а вдома залишалось троє дітей. Найстаршій донечці було років 12. Голодні діти чекали матір, щоб вона щось їм зварила. Одного дня, повертаючись з поля, мати несла на плечах сапу і дві кінських ноги, які вона знайшла на могильнику. Звичайно, вони були давніми, але жінка надіялась щось із ними зварити.

На другий день, десь під обід, їхала підвода, яка збирала померлих. Зверху на трупах лежала та сама Ганна, в тій же одежі, ноги якої звисали з воза. Діти її ще кілька днів жили самотньо в хаті і також померли. Їх також забрали на таку ж підводу і вкинули у спільну яму. Такі ями копали за нарядом бригадира і не засипались по кілька днів, аж поки не були заповнені трупами...

— Звичайно, скласти списки стільки людей, сліди яких, здавалося б, загубилися у вихорі часу, відновити їх чесні імена вам, мабуть, допомагали краєзнавці, односельчани.

— Так. Мені велику допомогу надавали старші мене селяни. Це і Герасимчук Ніна Степанівна, Басок Тимофій Кирилович, Басок Лукія Трохимівна, Фесюк Тетяна Гаврилівна, Омельчук Фросина... Я просто просив кожну жительку своєї вулиці, щоб вони пригадували. Сидів біля них і записував, чи вони самі давали списки, а їх я уже оформляв. Це ж село, знаєте, як хати тоді були недалеко одна від одної, тому й знали на вулиці всіх людей.

«І все це піддавалося забуттю. Рік за роком забуття нашарувалося, начебто заросло диким поростом неозоре поле людських смертей, покручених доль. Розпорпуймо нашарування років, вибираймо з безпам'ятства людські імена і долі, — писав у Книзі-меморіалі письменник В. Маняк. — Скільки їх, видобутих із забуття і названих на сторінках Книги-меморіалу? Сотні, може тисячі? А як же решта — мільйони безіменних наших земляків, що прийняли мученицьку голодну смерть злощасного тридцять третього. Відроджуймо й надалі їхні імена, відновлюймо правду тих днів». Спогади Марії Аристархівни Мацько, солдатської вдови, пенсіонерки з с. Іванковець, увійшли до Книги-меморіалу, яку підготував згаданий вище автор.

У Старосинявському районі на початку 90-х років було створено громадську Асоціацію дослідників голодомору і репресій, яку очолював журналіст Микола Гординчук. Зібрані Асоціацією спогади очевидців тих часів із кожного села опубліковано на сторінках районної газети «Колос», підготовлена до видання книга. У центрі сіл Адампіль, Івки, на кладовищі у Цимбалівці встановлені обеліски у пам'ять тих, хто став жертвами сталінського терору на Старосинявщині.

Примітки:

33-й: голод. Народна книга-меморіал. Підготовлена Л. Коваленко і В. Маняком. К. — Рад. письменник. — 1991.

Пересвіт Я. (псевд. І. Козельського). Повернення. — Колос /Стара Синява/ — 1989. — 6 липня.

Пересвіт Я. Правда про пережите. — Колос /Стара Синява/. 3 серпня 1989 р.

Гординчук М. Свічки пам'яті. — Колос. — 1991. — 23 березня.

Козельський І. Сторінки Білої книги. — Колос. — 1991. — 5 травня.

Гординчук М. А тепер — справа слідопитів. — 1991. — 30 липня.

А. П. ГАВРИЩУК
м. Кам'янець-Подільський

ГЕРОЇЧНИЙ ДНІСТРОВСЬКИЙ РЕЙД РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ГРУПИ

У ході здійснення Проскурівсько-Чернівецької операції війська 1-го Українського фронту 26 березня 1944 року визволили м. Кам'янець-Подільський, відрізавши шляхи відступу німецьких військ на захід. Внаслідок цього між Проскуровом (нині м. Хмельницький) і Кам'янцем-Подільським в оточенні опинилось велике військове угруповання. Частина цих військ через Дунаївці, Миньківці та інші населені пункти вирушила на село Студеницю, що розташоване на лівому березі Дністра за 30

кілометрів від Кам'янця-Подільського. Задум ворога полягав у тому, щоб тут форсувати Дністер, переправити на протилежний берег живу силу і техніку.

Командування фронтом наказало військам не допустити відходу ворога на південь і південний захід у районі Кам'янця-Подільського. 26 березня з особового складу 16-ої гвардійської механізованої бригади було створено спеціальну розвідувальну групу, командиром якої призначено лейтенанта Михайла Радугіна, його заступником-лейтенанта Петра Барабанова. Групі поставили відповідальне завдання: пройти лівобережжям Дністра, розвідати сили відступаючих військ ворога, зірвати переправи через ріку у районі сіл Студениця і Демшин, перешкодити ворогу затриматись на переправі до підходу головних сил радянських військ.

Молоді офіцери мали значний досвід виявлення ворога. Зокрема, М. Радугін не раз зі своїми бійцями виконував важливі розвідувальні операції, здійснюючи рейди по тилах ворога, відриваючись далеко від своїх. До складу розвідгрупи увійшли взводи танкістів, розвідників, автоматників, відділення саперів, 3 протитанкових рушниці, 2 кулемети, 4 радіостанції. Всього підрозділ налічував 55 бійців і офіцерів.

Наступного дня об 11 годині ранку розвідгрупа вирушила у рейд. Через часті дощі дороги розмило, тому рухатись було дуже важко. Та долаючи кілометр за кілометром, три танки Т-34 (командири лейтенант П. Барабанов, молодші лейтенанти Ю. Пергаменщик і Щербатенко) впевнено просувались за маршрутом. Дотримуючись настанов командування бригади, розвідники уникали зустрічей з невеликими відступаючими ворожими групами. А при вимушеному зіткненні з противником сміливо вступали у бій і знищували його. Переправившись через глибокий яр поблизу Китайгорода, група повернула до Демшина, де розгромила батальйонну колону, що намагалась переправитись через Дністер. Такий же підрозділ був знищений у селі Калачківці. О 9 годині вечора група підійшла до Студениці. Зупинивши танки у лісі поблизу високої Горошкової гори, М. Радугін вислав у село розвідку. Невдовзі вона доповіла: за півтора кілометра нижче на березі Дністра зосередилась велика кількість автомашин, підвід і живої сили противника.

Того дня фашисти увійшли у Студеницю і, вибравши в кінці села найвужче на Дністрі місце, почали переправу через ріку. Оскільки плаваючих засобів (спеціальних машин) було всього

кілька, пробували також на автомашинах і підводах форсувати велику водну перешкоду вбхід та майже всі топились у водах Дністра, що внаслідок розталих снігів вийшов з берегів. А ті, яким вдалось переправитись на протилежний берег, потрапили під шквальний вогонь партизанів, які заздалегідь зайняли вигідну позицію у лісі вище села Атаки Кельменецького району Чернівецької області.

Командування групи вирішило не гаяти часу, а скориставшись питьмою, атакувати противника. Об 11 годині вечора танки увійшли в село. За спогадами П. Барабанова, назустріч машинам вийшов місцевий житель П.В. Гаврищук, який провів групу майже до переправи. Танки зупинились під Білою горою за метрів 300 від розташування ворога. З пагорба розвідникам було добре видно на березі Дністра фашистів, які грілись біля вогнищ. За командою М. Радугіна пролунали постріли з усіх видів зброї. Через дві години переправу було знищено. Уцілілі фашисти розбіглись.

Вранці розвідники відновили обстріл переправи, де, за даними місцевих жителів, ворог робив спробу знову форсувати Дністер. Цього разу вогонь вели з іншого місця, за 900 метрів від розташування противника. Активну допомогу розвідникам надало місцеве населення: ділилось продуктами, брало участь у затриманні фашистів та їх прислужників.

Бойові дії групи тривали і в інших населених пунктах. До 2 квітня підрозділ М. Радугіна контролював кілька кілометрів подністровського узбережжя у районі сіл Студениця-Рогізна-Калачківці-Субіч-Демшин. А коли підійшли частини 237-ої стрілецької дивізії з 38-ої армії генерала К.С. Москаленка, група повернулася до Кам'янця-Подільського. В її складі було тепер майже 400 чоловік. У час восьмиденного рейду розвідниками було знищено 8 танків, 8 бронетранспортерів, 24 гармати, 48 кулеметів, сотні машин, багато іншої бойової техніки, боєприпасів, різного військового майна, сотні солдат і офіцерів. Групі дісталась велика кількість трофеїв. У штаб бригади було доставлено численну колону німецьких військовополонених. Ворогу не вдалося пройти через водні кордони. Коли Гітлеру доповіли про таку поразку на Дністрі, він не раз докоряв командуєчому групою армій "Південь" генерал-фельдмаршалу Е. Манштейну.

За сміливі дії, ініціативу, винахідливість, відвагу і героїзм при здійсненні цієї операції Михайлу Яковичу Радугіну і Петру Івановичу Барабанову у травні 1944 року було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, багатьох бійців і партизанів

нагороджено орденами і медалями. А далі бойовий шлях розвідників проліг через Коломию, Львів, Польщу, Берлін і завершився у Празі. Після війни обидва офіцери продовжували військову службу у Збройних Силах СРСР. Вони стали Почесними жителями Студениці (1969 р.), і Кам'янця-Подільського (1984 р.). Неодноразово бували тут, зустрічались з місцевими жителями, молоддю, згадували рейд навесні 1944 року.

Про подвиг розвідників йдеться у ряді книг, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни. Зокрема, генерала армії Д.Д. Лелюшенка "Москва-Сталинград- Берлин-Прага", М.Я. Радугіна "Дерзость" і "Последние вёрсты", Ю.М. Бугая, М.Є. Макухіна "Из когорты мужественных" тощо. Героїчному дністровському рейду присвячено багаточисельні статті у місцевій пресі.

В.П. СТРУМАНСЬКИЙ
м. Кам'янець-Подільський

НАРОДНО-ПОБУТОВИЙ УСТРІЙ ВНУТРІСІМЕЙНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ РОДИН В ЗЕМЛЯХ СХІДНОЇ ВОЛИНИ

Основним осередком життя української громади в землях Східної Волині з давніх часів була сім'я, громада. Майже до ХХ ст. у багатьох селах краю зберігались порядки, за якими найбільшим авторитетом в родинній спільноті користувався глава, старійшина сімейства. Такі функції покладались на одного з найстарших, найбільш навчених роками життя чоловіків родини. Лише в окремих випадках, коли чоловіків в сім'ї зовсім не було, не рахуючи дітей, повноваженнями старійшини користувалась родоначальниця, старша за віком і найдосвідченіша жінка.

За прадавніми звичаями, пильно спостережуваними в цьому краї, глава сім'ї наділявся практично необмеженими правами щодо організації і дотримання певного порядку життя родини. Зосібно, він дуже ретельно стежив за ходом і змістом повсякденного побутування всіх членів посімейства, опікувався задоволенням їхніх запитів і потреб, визначав кожному з них їх обов'язки і вчиняв над кожним суд в разі порушення ними ustalених норм і правил. Всі спірні питання, суперечки тощо теж вирішувались главою сім'ї на основі усвідомлення і розуміння ним суті людської справедливості.

Аналізуючи практично-прикладний характер функціональних повноважень глави сім'ї треба зазначити, що для їх змістового наповнення в кожній громаді послуговувались прадавніми парадигмами, зразками. Дуже стійкою була думка щодо необхідності повсякчасно і різними способами утверджувати в родині право старійшини “карати і милувати”. Зважаючи на це, в окремих родинях задля вбереження свого авторитету “батько” абсолютно ігнорував будь-які прояви демократичного влаштування життя. Найбільше позначувалось це на дітях-підлітках і дружині глави сім'ї. Зокрема, в с. Западинці Старокостянтинівського повіту один з дослідників зазначав, що “глави сімейства в селян, за поодинокими винятками, сприймають дітей-підлітків і особливо свою дружину як якихось безправних істот, яких вони мають право безконтрольно, як того забажають, судити, карати і навіть катувати, і цим надуманим правом нерідко користуються застосовуючи різні форми караючої дії до переважно безвинних членів свого посімейства”, (Теодорович М.І.).

Більше того, якщо траплявся глава родини що сповідував гуманістичні настрої при виконанні своїх функціональних обов'язків, то ставав він, як правило, об'єктом глузування з боку своїх односельчан.

Треба зазначити разом з цим ще й те, що атмосфера взаємостосунків у сім'ї великою мірою продиктовувалась загальною схемою ієрархічних підпорядкованостей в українській громаді того часу.

За її змістом основним принципом міжособових контактів у селян було правило суворої повинності молодших старшин у сім'ї і вищим чинам в суспільстві. Непорушними були переконання щодо того, що лише так можна забезпечити мир і спокій в будь-якому осередку людей. Батько в сім'ї і староста в селі зобов'язувались бути за таким розумінням гарантами нормального ходу життя і несли персональну відповідальність за те, аби будь-які прояви непослуху, свавілля чи “буйства” були упереджені чи рішуче зліквідовані.

Стосовно сім'ї, то громадська думка пильно прослідковувала, окрім іншого, як глава родини “виховує” підростаючі покоління, формує у них морально-духовні устої та особистісні якості скромних, трудолюбивих, шануючих людські цінності членів громади.

В той же час і в ставленні дітей до батька-матері також повсюди

утверджувались почуття любові, поваги, вдячності, відповідальності “за їх старість”. Навіть окремі випадки несправедливості глави сім’ї до своїх дітей не могли бути виправданям байдужого ставлення до синівських чи дочеринських обов’язків. Попередньо вже наголошувалось, що батькам дійсно дозволялось користуватись усіма засобами, однак виключно саме задля своїх дітей, задля гарного, порядного, “шляхетного” їх виховання. Єдине, що сприймалось з розумінням в громаді, це деяка відчуженість та виразна формальність у ставленні дітей до тих батьків, які заплямували свою гідність якимись засуджуваними в громаді захопленнями, діями, вадами тощо; наприклад — пиятика, гультьяйство, недбале виконання функціональних повноважень “глави сім’ї” і т. ін. В більшості випадків це було найпершою причиною сварок і ворожнечі між батьками і дорослими дітьми.

Патріархальні форми організації внутрісімейного життя помітно трансформувались у XVIII-XIX ст. Розвинення продуктивних сил українського суспільства, вдосконалення технології господарювання і засобів виробництва дозволяло вже організувати забезпечення первісних потреб людини при меншій кількості залучених до праці робітників. Ці моменти помітно ініціювали поділ великих родин, на чолі із старійшиною, на окремі похідні від них сім’ї. За таких обставин нерідко, тількино оженившись, старший син вже виношує плани про відокремлення, про самостійне господарське життя. Особливо, якщо в батьківській сім’ї окрім нього були ще й інші, молодші діти. “Не буду працювати на братів і сестер, — мотивує він своє рішення, — треба потурбуватись і про своїх дітей”.

Якщо в родині було кілька синів, то така процедура “відділення” повторювалася багаторазово, навіть стосовно і наймолодшого сина, якщо батько, будучи ще при здоров’ї, не поступався своїми правами глави сім’ї на користь молодого господаря і його хазяйки.

М.Ю. КОСТРИЦЯ
м. Житомир

С.А. ЛИПКО-ДОСЛІДНИК ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ

Сергій Андрійович Липко не належав до професійних вчених, але, як це часто-густо у житті трапляється, для нього, вчителя

біології і хімії за фахом, історія, археологія, краєзнавство стали другим покликанням і захопленням на все життя.

Сергій Андрійович Липко народився 20 травня 1931 року в с. Стрижівка Любарського району Житомирської області. Після закінчення Старолюбарської середньої школи, вступив на природничий факультет Чернівецького державного університету. З 1955 р. і до кінця життя С.А. Липко працював вчителем біології і хімії в школах Любарського району: Новолюбарській СШ, Любарській школі-інтернаті, Старолюбарській СШ та Любарській СШ №1. Сергій Андрійович досконало знав свій предмет, мав вищу категорію вчителя, його зусиллями в школі було створено зразковий хімічний кабінет. Багато його учнів обрали фах хіміка.

Великий вплив на краєзнавче захоплення С.А. Липка на початку 60-х років мало знайомство з відомими археологами І.С. Винокуром, М.П. Кучерою, директором Житомирського краєзнавчого музею В.О. Місяцем краєзнавцем-археологом з Бердичівщини Г.Г. Богуном. Під час шкільних канікул і відпусток С.А. Липко організовував багаточисленні походи з учнями стежками рідного краю. Під час цих подорожей юні дослідники під керівництвом свого наставника здійснювали обстеження пам'яток археології району, брали участь у розкопках, збирали матеріали до шкільного краєзнавчого музею. Результати польових досліджень археологічних пам'яток району дослідником було узагальнено в рукописі "Облікові картки на археологічні пам'ятки верхів'я басейну Случі в околицях Любара" (1960 р.), який зберігається у фондах інституту археології НАН України. Невдовзі Сергій Андрійович на громадських засадах очолив археологічну секцію при районній організації Товариства охорони пам'яток історії та культури. Дослідника запрошують поділитися досвідом роботи на обласні краєзнавчі конференції, команда школи стає неодмінним учасником обласних туристично-краєзнавчих зльотів, де неодноразово виборювала призові місця. Про роботу любарських краєзнавців стала розповідати обласна преса.

Згодом С.А. Липко розширює географію досліджень, його зацікавлює історія літописної Болохівської землі. Крім рідної Любарщини він обстежує територію сусідніх районів: Дзержинського Житомирської області, Старокостянтинівського і Старосинявського Хмельницької області. З'являються розвідки дослідника у республіканських наукових часописах, зокрема "Українському історичному журналі"². "Археології"³ Внаслідок цих досліджень Сергій Андрійович робить цікаві висновки з

приводу локалізації літописного міста Болохова. Багаторічні обстеження регіону верхньої течії р. Случ дозволили С.А. Липку зібрати і опублікувати матеріали до археологічної карти регіону⁴.

Крім археології, сферою наукових інтересів дослідника була історія краю в цілому: від найдавніших часів до сьогодення. Дослідження С.А. Липка суттєво доповнили відомості про події Визвольної війни 1648 — 1654 рр. і перебування Б. Хмельницького та його сподвижників на території Південно-Східної Волині. Його перу належить історична розвідка про перебування у краї декабристів. В Любарі містився штаб Охтирського гусарського полку під командуванням А.З. Муравйова. У грудні 1825 р. до Любара прибули С.І. Муравйов-Апостол, його брат Матвій і Михайло Бестужев-Рюмін. На нараді, що відбулася 27 грудня на квартирі у А.З. Муравйова, С.І. Муравйов-Апостол запропонував підняти Охтирський та інші сусідні полки, захопити у Житомирі штаб-квартиру корпусу. 31 грудня 1825 року жандарми заарештували А.З. Муравйова. В русі декабристів брав участь вихованець Любарського училища, член Товариства об'єднаних слов'ян Тадеуш Жембровський⁵. Завдяки ініціативі С.А. Липка у Любарі встановлено пам'ятник декабристам.

С.А. Липко входив до районної редколегії по написанню тому “Житомирська область” з серії “Історія міст і сіл УРСР”. Він автор нарисів про Любар⁶.

С.А. Липку належить заслуга у встановленні місця і точної дати народження відомого революційного діяча, журналіста В. Володарського (М.М. Гольдштейна). В результаті багаторічних пошуків в архівах Ленінграда (Санкт-Петербурга), Москви, Архангельська Сергію Андрійовичу вдалося довести, що В. Володарський народився в Любарі, а не в Острополі, як про це помилково зазначалося в енциклопедіях і довідниках⁷. У фондах Архангельської чоловічої гімназії С.А. Липку вдалося виявити виписку з метрики і свідоцтва, з якої свідчить, що “селянин Мойсей Гольдштейн народився в містечку Любарі Волинської губернії 13 (25) листопада 1890 року”. Так було закрито ще одну “білу пляму” у вітчизняній історії.

Як досвідчений краєзнавець, С.А. Липко надавав практичну допомогу у створенні краєзнавчих музеїв у цілому ряді населених пунктів Житомирщини і Хмельниччини, йому належить авторська розробка експозицій у Любарському краєзнавчому музеї.

С.А. Липко з великим ентузіазмом сприйняв відновлення у

1990 р. Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині, був учасником установчої конференції Товариства. Сергій Андрійович підготував до першого тому праць Товариства наукову статтю “Любартов: Сторінки історії”⁸. На жаль, побачити цю статтю авторові надрукованою не судилося. 9 грудня 1991 р. С.А. Липко помер у розквіті творчих сил і нових задумів.

Література:

1. Мельничук О., Левківський М. Ентузіасти-краєзнавці // Рад. Житомирщина. — 1964. — 12 травня.
2. Липко С.А. Де був давній Болохов? // Укр. історичний журнал. — 1971. — 4. — С. 99—104.
3. Липко С.А. Археологічна розвідка давньоруського міста Болохова // Археологія. — 1973. — Вип. 12. — С. 95—98: іл.
4. Липко С.А. Старожитності верхів'я р. Случ: Матеріали до археологічної карти // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 83—90.
5. Липко С.А. Повстання, тільки повстання! Сторінка з історії декабристського руху // Рад. Житомирщина. — 1975. — 16 лист.
6. Липко С.А. Любар // Історія міст і сіл української РСР: Житомирська область. — К., 1973. — С. 389—397.
7. Липко С. Де народився Володарський? // Рад. Житомирщина. — 1986. — 2 лют.
8. Липко Сергій. Любартов: Сторінки історії // Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині. — Т. 15. — Житомир: Журфонд, 1994. — С. 134-137.

З.П. РИБАК
м. Хмельницький

ОБРЯДОВІСТЬ ТА РИТУАЛИ В ЖИТТІ ПОДОЛЯН (поховальний обряд на Хмельниччині)

Життя українців традиційно супроводжувалося ритуалами та різноманітними обрядами-традиційними діями, які відзначали важливі моменти життя людини.

Ми розглянемо поховальні обряди.

Смерть людини сприймалася завжди як велике горе і разом з тим як звичайна необхідність: “якби не вмирили, то би під небо підпирали”. Неоднозначне ставлення до смерті зумовило формування складної системи похоронних обрядів, головною дією яких було шанування померлих та культу предків.

Щоб знешкодити вплив мертвого на живий світ, необхідно було виконати низку обрядів. З моментом смерті і з самим померлим в свідомості людини було пов'язано багато містичного. Адже момент смерті-це межа двох різних світів. Саме померлий ще не належав потойбічному світові. Обряд у давнину (та й тепер) мав його туди відправити. Але покійник не належав і світу живих, тому, природно викликав страх у живих. За їхніми переконаннями, мрець мав шкідливий вплив на природу, на

оточуючих людей. Певні заборони і магічні дії мали знешкодити негативний вплив мертвого на живий світ.

Так, дзеркало відразу покривали тканиною, щоб нечиста сила не могла зазирнути, або “щоб смерть там не відбилася”. Якщо дзеркало не закрите, то у ньому “відфотографовувався весь похоронний процес і вночі в астральному плані поновлювалася його дія”. (Може щось ходити по хаті, гупати, охоплювати страх, появляти бажання плакати, ридати).

Коли є покійник у селі, не можна нічого сіяти, садити, чіпати насіння, саджанці, квасити овочі, солити огірки чи капусту, бо посіяне замре у землі, а засолене пропаде. Не можна підсипати квочку, гуску або чіпати яйце, бо позамирають курчата.

Якщо бачать, що людина має померти (“спустити останній дух”), то стараються цьому не заважати. Виходять з хати. В цю хвилину не можна плакати, приказувати. Душа людини, яка помирає, має спокійно відійти. Якщо душа стривожена, то людина довго мучиться, не може померти.

Коли людина померла, зразу ж складають руки на грудях і запалюють свічку. Це роблять для того, щоб відігнати нечистого.

Небіжчика обмивали, розчісували, одягали на шию хрестик і збирали в чистий одяг (“на смерть”).

Обмивали покійника раніше окремі жінки (баби). Вони ходили мити мерців. За це їм платили-давали хустину, хліб, гроші, хто що міг. В наш час таких “бабів” майже немає. Миють покійника сусіди, рідні, але не діти. Не можна обмивати молодим, особливо неодруженим.

Покійника кладуть на лаві в великій кімнаті ногами до дверей. На грудях у покійника складені руки з запаленою свічкою.

Коло мерця на столі ставили засвічену свічку. А в руки мерцеві ставили восковий хрестик.

Коли покійник в хаті-вікна були відкриті, не зашторені. На вікні в кімнаті, де мрець, ставили склянку з водою і накривали цілушкою хліба. Це стояло до дев’яти день. На дев’ятину хліб ділили і роздавали людям.

Залежно від того, коли людина померла, похорон відбувався протягом двох-трьох днів. Покійника не залишали одного. Біля нього і в день і вночі сидів хтось з рідних, близьких, сусідів. Читався Псалтир. Про небіжчика говорили усе тільки добре. Розповідали про останні дні його життя, обставини смерті.

На похорон не кличуть, приходять самі, всі хто, хоче, в

основному ті, хто шанував покійника. Перед виносом покійника з хати, відправлялася панахида. Потім його ложили в домовину. Труна була оббита ззовні чорною тканиною, з середини білою. Домовину застеляли простирадлом і клали нижній і верхній одяг. Подушку набивали садовим сіном. Покійника не взували, але взуття ставили біля ніг.

Також клали в домовину 40 копійок по 1 копійці. В уяві народу душа покійника до 40 день ходить по митарствах. І де не могла пройти, повинна була відкупити свої гріхи, заплативши копійку. У “новій хаті” — домовині-були і сухі квіти: чорнобривці, м’ята, безсмертники.

Коли виносили покійника з хати, то за ним швидко закривали двері, щоб смерть не верталася, щоб не було більш мерця в хаті.

Ставили труну серед двору, щоб всі попрощалися. На цвинтар несли або везли (якщо непогода чи дуже далеко до кладовища).

Похоронна процесія відбувалася в певному порядку. Попереду несли хрест, перев’язаний рушником або хустиною. Потім несли ікону. Після ікони-вінки. За вінками несли віко — кришку домовини. Віко застеляли темною скатертиною, на яку клали хустину, хліб і сіль.

За віком несли або везли покійника. В багатьох селах Хмельниччини тих, що несли покійника, віко, вінки, хрест, пов’язують хустинами, як подяка за те, що вони роблять. Також по дорозі на цвинтар покійного зупиняли рідні, близькі. Зупиняли біля свого дому, біля роботи. Хто зупиняв, тримав буханець хліба, цукерки, печиво, і перечитувалась грамота за упокій померлих родичів, тих, хто зупиняв. Це робилося для того, “щоб померлі родичі, які зачитувалися в грамоті, зустрічали новоприставленого покійника”.

Коли несуть мерця, не можна їсти, бо виросте “мертва кістка”. Не можна йти чи їхати проти похорону, не можна переходити дорогу померлому. На цвинтарі яму окроплювали свяченою водою. Близькі і рідні прощалися з небіжчиком. Хтось з рідних просив присутніх прощення для покійного, промовляючи: “Простіть йому люди”. На що відповідали: “Хай йому Бог простить”. Це проказували тричі. Після цього закривали небіжчика віком і опускали домовину в яму. Рідні кидали в яму монети, щоб, як казали, “купити місце”. Поверх домовини сипали жменьку землі.

Тут же, на цвинтарі, хтось з родичів померлого роздавав дітям і старим, біднішим людям печиво, цукерки, що є залишком

давнього обряду жертвоприношення силам природи.

Також запрошував на поминальний обід. Якщо був піст, то всі страви готувалися пісні. Але головною стравою була поминальна каша-коливо (варена пшениця, приправлена солодом і зверху посипана проскуркою).

Згадували померлих, влаштовуючи поминальні столи і на дев'ятий день ("дев'ятини"), і на сороковий ("сороковини"), і через рік ("роковини").

Отже, давні обряди більш-менш повно дійшли аж до наших днів. І це не просто відбувальщина. Це висока моральність кожної живої людини, яка береже в душі пам'ять роду. Тому що, усе починається з поваги до тієї святої могили: повага до свого роду, своєї землі, свого народу.

С.М. ЄСЮНІН
м. Хмельницький

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ НА -ІВЦІ.

Топоніміка відкриває нові можливості в історико-краєзнавчих дослідженнях. Поєднання топоніміки та історії краю дають змогу робити цікаві висновки.

На Поділлі привертає увагу велика кількість населених пунктів, назви яких утворені з допомогою структурного форманта-івці: Іванківці, Вільхівці, Паньківці і багато інших. Тільки на Хмельниччині подібних топонімів нараховується 174, що становить 13,2% усіх назв. Раніше продуктивність назв на -івці на Поділлі була значно вищою. У реєстрі подимному з Барського староства від 1493 р., вони становили 40,3% від усієї кількості назв, у реєстрі Кам'янецької округи від 1542 р. — 33,3%. Як вказують писемні пам'ятки, з'являються такі назви у великій кількості в XV—XVI ст., і причому на виразно окресленому ареалі, що лягає суцільним пластом по всій території Поділля, захоплюючи Північну Буковину. Лише частково назви на -івці зустрічаємо на Волині та Подністровському Прикарпатті.

Таке компактне розташування топонімів на -івці і поширення їх тільки у вищевказаному регіоні, ставить багато питань. Який процес творення таких назв? З чим пов'язане масове виникнення їх в XV — XVI століттях? Чому саме на Поділлі?

В 1960-х роках львів'янин Д. Бучко досліджував географічні назви на -івці. Він дав обгрунтовану відповідь на питання процесу

творення цих назв. Відбулося воно по схемі: першопоселенець, наприклад Іванко, закладав хутір “Іванків”, мешканців котрого називали “іванківці”, і згодом це прізвисько ставало топонімом поселення — село “Іванківці”. Таку ж схему походження назв підтверджують дослідження хмельничанина С. Бабишина. Але, переконливої відповіді на запитання — чому в XV—XVI ст. і чому саме на Поділлі та суміжних територіях виникають такі специфічні топоніми, немає.

Спробуємо припустити слідуєчий хід утворення ареалу назв поселених пунктів на -івці.

В період з другої половини XIV по середину XVI ст. на подільських землях відбувалися складні політичні та соціально-економічні процеси. До внутрішніх суперечок в Речі Посполитій навколо подільських земель, додається загострення зовнішніх стосунків — починаються масовані татарські навали. Тільки за одне XV ст., з 1438 р. згадується про 16 великих нападів татар, які супроводжувалися спаленням сіл, захопленням у ясир людей, пограбунком їх майна. Але, незважаючи на такі несприятливі умови, саме в ці часи на Поділлі та суміжних територіях з’являється велика кількість нових поселень. Так, в кінці XV ст. у Подільському воеводстві було 216 поселень, а у другій половині XVI ст. вже 650 (за півстоліття втричі більше). Що характерно, практично всі нові населені пункти отримали назви, утворені з допомогою структурного форманта-івці. Пов’язуючи вищезгадане воедино, можна припустити, що збільшення кількості поселень і отримання ними характерних назв на -івці було наслідком татарських навал.

Дійсно, ареал найбільшого розповсюдження назв на -івці співпадає з шляхом грабіжницьких походів, які проходили по Чорному (північний водорозділ Південного Бугу), Кучманському (по водорозділу Південного Бугу та Дністра) та Волоському (південний водорозділ Дністра) шляхах. Внаслідок постійних нападів татар, селяни часто переселялися з одного місця в інше. Феодали та адміністрація була навіть неспроможна встановити точний облік дворів для податко-обкладання. Виникає багато нових поселень — дуже маленьких, які утворюються після дроблення великих сіл, спустошених татарами. Після чергової навали, місцеві жителі з спалених сіл переселялися у різних напрямках від шляхів завойовників. Знову навала — знову дроблення вже нових сіл. Тому, в історичних джерелах XV—XVI ст., багато зустрічаємо т.з. “пустих селищ”, а більшість

подільських сіл дуже маленькі. В цих же документах (1464, 1493, 1517, 1545 та ін.рр.) з'являється велика кількість топонімів з формантом на -івці, що якраз відноситься більшістю до цих маленьких поселень. Назвоутворення відбувалося так: частина мешканців або сім'ї з опустошених сіл оселялися у важкодоступних для татар місцях, і таке поселення отримувало від імені чи прізвища власника або першопоселенця патронімічну назву (Гаврилівці, Зіньківці, Марківці...). Частина топонімів утворювалась від особливостей місця новопоселення (Лісківці, Кутківці...), або від загальних назв.

Якщо розглянути розташування населених пунктів з назвами на -івці всередині подільського ареалу, то локалізують певні мікрореали найбільшої їх концентрації — Побужжя та Подністров'я. Так у побузькому регіоні тільки на території сучасного Хмельницького району назви сіл на -івці зараз складають 34% від усієї кількості назв. Виникнення такого мікрореалу не випадкове. Тут, у районі Чорного Острова-Базалії з'єднувалися Чорний та Кучманський шляхи. Проживаючи на перехресті татарських шляхів, місцеве населення постійно перебувало в стані очікування чергових навал. Тому люди більш активно розселялися у важкодоступних місцях окремими дворищами та хуторами, що дало початок новим поселенням, переважна більшість яких отримала назви з допомогою форманта — івці.

Отже, виникнення поселень з назвами на -івці, більшістю відносяться до XV—XVI ст., пояснюється татарськими нападами цих часів, і за цією причиною має певний ареал саме на Поділлі.

В.В. ДЗЬОНИК
м. Хмельницький

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАННЯ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ смт. ГРИЦІВ

Велика Вітчизняна війна — є героїчною сторінкою історії нашого народу. Ніколи не згасне світла пам'ять про безсмертний подвиг радянського солдата, який самовіддано захищав рідну Батьківщину від фашистської навали, про тих, хто віддав своє життя за волю і незалежність.

Але не всі питання, пов'язані з цим періодом історії, в Хмельницькій області вивчені, і наша мета їх дослідити, з'ясувати, увічнити.

На обліку та під державною охороною у Шепетівському районі рахуються 2 одиночні та 11 братських могил радянських воїнів, 3 братські могили жертв фашизму.

У Грицеві, по вулиці Терешкової, 8, розташована братська могила радянських воїнів. Довго вважалось, що в ній поховані 343 воїни 17 гвардійського стрілецького корпусу та 3 гвардійської армії.

Після вивчення виписок з матеріалів Архіву Міністерства оборони Російської Федерації (колишнього СРСР) встановлено, що в могилі поховані воїни 200, 202 гв. стрілецьких полків 68 гв. стрілецької дивізії, 15, 600, 640 стрілецьких, 379 артилерійського полків, 170 окремої розвідувальної роти 147 стрілецької дивізії, 955, 957, 959 стрілецьких полків, 343 окремого винищувального протитанкового дивізіону 309 стрілецької дивізії 17 гв. стрілецького корпусу, 71 стрілецького полку 30 стрілецької дивізії, 1, 206 стрілецьких полків 99 стрілецької дивізії 94 стрілецького корпусу, 304 стрілецької дивізії 107 стрілецького корпусу та 93 окремої танкової бригади 1 гв. армії; 517 окремого кулеметно-артилерійського батальйону 156 укріпленого району 60 армії. Вони загинули в боях за визволення смт Гриців і сіл Березна, Білополь, Велика Шкарівка, Курганівка, Ленківці, Мокіївці Грицівського (нині Шепетівського) району; Великі Мацевичі, Залісся, Костянець, Малі Мацевичі, Раштівка, Стецьки Грицівського (нині Старокостянтинівського району); Микулин, Сасанівка Грицівського (нині Полонського району) від німецько-фашистських загарбників в період з 5 січня по 29 березня 1944 року, воїни, що померли в шпиталях: хірургічно-польовому пересувному 250, польовому пересувному 337 і інших медичних установах в період з 13 січня по 14 квітня 1944 р. та діти партизан і підпільників по зв'язчому закатованих у 1944 р. фашистами.

У 1947 р. останки загиблих із братських і одиночних могил вищеназваних сіл перепоховані у братську могилу смт Гриців. У 1965 р. на могилі встановлена залізобетонна скульптура уклінного воїна, перед скульптурою залізобетонні меморіальні плити. У 1990 р. під час реконструкції встановлено 24 нові меморіальні плити з прізвищами загиблих воїнів-визволителів.

За даними Архіву МО РФ та списків райвійськкомату відомі прізвища 518 загиблих та 18 пропалих безвісті в районі сіл Велика Шкарівка, Микулин, Раштівка, Сасанівка, додатково виявлено прізвища 20 воїнів. На меморіальні плити нанесені прізвища: 80 воїнів, що поховані в с. Бражинці Полонського району; 5 воїнів,

що поховані в с. Варварівка цього ж району; 1 воїна, що похований в с. Новоселиця цього ж району; 1 воїна, що похований в с. Юровщина цього ж району; 1 воїна, що похований в с. Котюржинці Красилівського району; 4 воїнів, що поховані в с. Миколаїв Хмельницького району; 1 воїна, що похований в м. Старо-костянтинів; 1 воїна, що похований на ст. Гречани.

Необхідно провести додаткові дослідження по встановленню істини в усіх наявних розходженнях і внести в списки загиблих воїнів і на меморіальні плити братської могили відповідно дійсності прізвища, імена та по батькові, дати народження і загибелі похованих воїнів.

Проблемним є питання виявлення прізвищ досі невідомих воїнів, їх викарбування, дослідження відомостей про тих солдатів, що пропали безвісти.

Н.М. МАЙНГАРДТ
м. Хмельницький

ДОСЛІДЖЕННЯ БРАТСЬКОЇ МОГИЛИ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ В ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ НА МАТЕРІАЛАХ ЦАМО РФ.

З 1987 року займаються дослідженнями поховань періоду Великої Вітчизняної війни 1941 — 1944 років на території області співробітники відділу охорони пам'ятників культури. Особливу цінність являють собою матеріали Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації та Архіву військово-медичних документів для вивчення братських та одиночних могил радянських воїнів, які загинули при визволенні районів та міст. На підставі архівних документів, пошукової роботи співробітників досліджуються прізвища воїнів по списках військкоматів, на меморіальних плитах. Виявлено додатково 84 братські та 133 одиночні могили воїнів-визволителів, 4 братські могили військовополонених. Створено персональну картотеку на воїнів, які загинули при визволенні 11 районів та 2 міст. Встановлено більше 790 прізвищ раніше невідомих загиблих воїнів та більше 900 прізвищ воїнів, котрі пропали безвісти.

На даний час завершено дослідження братської могили радянських воїнів в м. Хмельницькому, яка знаходиться в 1,5 кілометрах на південь від траси Хмельницький-Чорний Острів. В фондах ЦАМО РФ це місце позначено, як "северная окраина леса у стан-

ции Гречаны”. Про те, як тут розгортались події, хто тут загинув, читаємо в журналі бойових дій: “12—13.3.44. Части дивизии продолжают обходной маневр через р. Бужок и сосредоточение на правом берегу, с задачей продвижения на юг и входят в район Проскурава.

14.3.44. Противник прочно удерживает рубеж обороны: казармы, высоты южнее Малашевцы, ст. Гречаны.

Части дивизии вышли: 640 стрелковый полк — перекресток железной дороги и шоссе указателя “ст. Гречаны”; 15 стрелковый полк — там же правее: 600 стрелковый полк — за 15 стрелковым полком во втором эшелоне.

15 марта 44. Противник, имея крупные танковые резервы, неоднократно переходил в контратаку с целью сковать наше наступление и вывести свои тылы и крупные колонны автомашин. 640 стрелковый полк атаковал противника в направлении Гречан, продвинулся на 600 м, но был отброшен пехотой и 10 танками на исходные позиции. 15 стрелковый полк с 12.00 начал наступление на южной окраине Гречан, наткнулся на сильную оборону пехоты и 40 танков. Успеха не имел.

16.3.44—19.3.44. Дивизия получила задачу прочно удерживать занимаемый рубеж: Малашевцы, лес і 1 км восточнее отметки 34,7, казармы у железной дороги.

20.3.44. Задача не допустить прорыва противника. В конце дня 19.3.44 противник силой до 2-х рот и 8 танков повел атаку вдоль железной дороги на казармы — позиция 640 стрелкового полка. Левый фланг полка потеснен за казармы. 15 и 600 стрелковые полки на прежних позициях”.

Таким чином на північній околиці лісу біля станції Гречани загинули воїни: 12 березня — 11, 14 березня — 5, 15 березня — 17, 16 березня — 1 з 15 стрілецького полку 147 стрілецької дивізії 17 стрілецького корпусу і гвардійської Армії. Дати загибелі 5-ти воїнів не відомі.

Старший лейтенант Рудь Федір Маркович, лейтенант Мезенцев Василь Семенович, молодші лейтенанти Морозов Борис Олексійович та Свешніков (або як значаться в списках облвійськкомату та на меморіальній плиті Свещенников) були поховані в 4-х одиночних, а 35 рядових та сержантів в 3-х братських могилах. Про це свідчить в архівних матеріалах схема поховання та список похованих солдат і офіцерів біля лісу поблизу станції Гречани. У 1955 році тут було утворено єдину братську могилу.

Завдяки фондам 147-1 стрілецької дивізії ми переконані, що 7

прізвищ воїнів: Дацюк Йосип Архипович, Дамкун (Деун) Потап Авксентійович, Кожукенів Ібрагім, Міщук Петро Нестерович, Підлубний Іван Григорович, Поліщук Прокоп Сергійович, Турун Всеволод Тимофійович, нанесених на плитах братської могили в с. Малашівці та 2 прізвища воїнів: Жабровський Станіслав, Коваль Федір Тимофійович, які вважаються перепохованими з села Залісся в братську могилу смт. Гриців, — рахуються там помилково.

34 воїни: з Житомирської — 17, Вінницької — 10, Київської — 4, Полтавської — 2, Кустанайської — 1 та 5 воїнів відомих лише за званнями, прізвищами, іменами та по-батькові лишилися на Хмельницькій землі та у пам'яті вдячних хмельничан, їх імена викарбовані на меморіальних плитах братської могили.

О.А. РАРИЦЬКИЙ
м. Кам'янець-Подільський

ВАСИЛЬ СТУС — ПОЕТ З ПОДІЛЛЯ

Колискою дитинства Василя Стуса стало село Рахнівка Гайсинського району Вінницької області. Тут 6 січня 1938 народився хлопчик, якому наперед готувалися важкі випробування: бути вигнанцем, непотребом в середовищі радянського суспільства і стати гордістю української нації в наші дні.

Василю Стусу недовго довелося жити на Поділлі. В пошуках кращої долі сім'я невдовзі переїхала на Донбас. Але саме тут, на Поділлі, відбулося перше знайомство майбутнього поета із світом, тут почав формуватися його світогляд. Тут вперше довелося бачити людське горе і страждання, і в душі, підсвідомо, ставати на бік скривджених. Тут, на подільській землі, народжувалося загострене відчуття справедливості, засівались перші зерна екзистенційного світовідчуття, які пізніше набули широкого застосування в його творчості.

Вже в шкільні роки Василь на канікули приїздив гостювати до бабусі у село. Нововідкритими очима на світ він вбирав неповторну красу подільського краю. А поряд бачив ту ж несправедливість, рабське відношення до селянина, голод і напівжебрацьке існування. Із спогадів Василя Стуса: "Пам'ятаю, як 1951 р. я їздив у село до бабусі. Збирав колосся — по стерні. За мною гнався об'їждчик — я втівав, але він — верхи на коні (безтарка з парокінню) — наздогнав мене, став видирати торбинку, а я кусав...

за його гідкі червоні руки. І таку злість мав (13-літній хлопчик!), що одібрав торбу. А другого дня стерню зорали¹”.

З дитинства у Василя формувалась здатність до опору, ця здатність визначила його екзистенційне кредо: “я мушу вчинити саме так”. Воно стало сильніше за смерть, перемогло її, дозволивши поету утвердитись в найцінніших гуманістичних ідеалах — любові, правді і справедливості.

Василь Стус — поет особливий. Незважаючи на постійні утиски, невольниче існування, він зробив вагомий вклад в розвиток національної літератури. Його перу належать поетичні збірки “Круговерть”, “Зимові дерева”, “Веселий цвинтар”, “Палімпсести”, (остання “Птах душі” була знищена в застінках КДБ), наповнені змістом філософського світовідчуття, літературні есе, переклади творів Гете, Рільке, неоціненна епістолярна спадщина, прозові твори.

У центрі уваги його творів — людина, її відношення до світу, шляхи її духовного розвитку і самоствердження. Тому за точку відліку людського існування бере першопочатки буття: замислюється, що таке світ, шукає своє місце в ньому, задумується над життям і бачить його ціну. Його набуток — це прагнення неба, високості, відчуття рідної землі і здійснення мрій.

Життєва розкутість вимагала відповідної самореалізації у творчості. Поети Стусового покоління по-своєму торували шлях у поезію, сходячись в одному — в намаганні творчого самовираження. Стусів шлях у поезію позначився осмисленням і втіленням у творчість філософської концепції екзистенціалізму. Від природи йому близькі були смисло-життєві питання, як-от: вини і відповідальності, вирішення і вибору, відношення людини до свого покликання і до смерті, що були центровими в екзистенціалізмі. Саме їх помічають дослідники творчості В. Стуса. Ю. Бедрик зазначає, що в творчості поета “чітко можна виділити основоположні принципи й проблеми екзистенціалізму, як-от, проблему буття, проблему вибору, проблему мислячого “Я”, принцип перспективізму, антропологічний принцип і т.д.”² Вони в нього побудовані на основі моральних, естетичних і світоглядних засад. В екзистенціалізмі йому близька концепція людини, як біологічної істоти. Простір її можливостей необмежений, за бажання, вона може постійно рости і вдосконалюватися. За словами М. Коцюбинської в екзистенціалізмі людина “не просто є, вона

стає. Я сприймається як структура відкрита, що уможливорює будування себе”³. Якщо поглянути на всю творчість Стуса — то неважко помітити постійний безперервний процес будування самого себе. Вроджений кістяк Стусового екзистенційного дерева — постійно обростає виповнюванням, поет схиляється до позиції Хайдеггера “стати тим, хто ти є.” Позиція Стуса чітко окреслена в поезії “Мені зоря сіяла нині вранці.”:

Жити — то не є додання меж,
а навикання і само собою-
наповнення.

В самособоюнаповненні — суть Стусового екзистенційного світовідчуття. Його ставив перед собою як ціль, до якої весь час тягнувся, незважаючи на перешкоди. Самособоюнаповнення направлене на самопізнання, самовизначення, самовдосконалення, що в суспільстві тоталітаризму сприймалося як крамола. Тому й не дивно, що самособоюнаповненням Стус відмежовував себе від світу, дозволяючи розкошувати собі у власній царині духу.

Як наслідок, відчувши себе приреченим до екзистенційної гілки буття, Стус намагається самореалізуватися, витворивши власну концепцію пізнання світу, яка супроводжується самособоюнаповненням. Процес самособоюнаповнення — це світ реальних речей, у Стуса він не виходить за рамки земного буття, це його морально-етичні максим-мети, які допомогли зберегти цілісність у реальному світі: світ — дитинство, природа, батьківська хата, мати, друзі, дружина. Їх осмислення веде до самопізнання, саморозуміння, врешті-решт до вивершення “я” над існуючою дійсністю. Так Стус доростає до себе і відповідно до землі, яка стала Батьківщиною — до України. Прагнучи їй кращої долі, стає в опозицію до оточення. Його самозбереженням стає самота — стан поетові душі, де він звіряється в своїх думках і почуттях. За будь-яких обставин життя Стус не роздвоюється, не перестає бути Стусом, людиною, мета життя якої — прагнення бути самим собою, щоб творити добро і зберегти свою сутність. А шлях його у складній світ життя починався з Поділля...

Примітки:

1. Стус Д. Життя і творчість Василя Стуса. — К.: Фотовідеосервіс, 1992. — С.17.
2. Вєдрик Ю. “Сподоб мене, Боже, високого краху” //Перевал. — 1992. — 3—4. — с.13.
3. Коцюбинська М. Поет. //Твори в 4 т. 6 кн: Т.1, кн.1. — Львів, 1994 — с.19.

Й. РОЛЛЕ І ТОВАРИСТВО ПОДІЛЬСЬКИХ ЛІКАРІВ.

В середині ХІХ ст. Кам'янець-Подільський став відомим науковим центром. Саме тоді у місті проживало ціле сузір'я лікарів, відомих далеко за межами Подільської губернії: О. Маркевич, К. Пшиборовський, І. Фаренгальдц, Й. Ролле. Саме вони стали ініціаторами створення наукового "Товариства Подільських лікарів". Діяльність товариства у різних аспектах цікавила таких дослідників як Є.В. Мазурик¹, Баженов Л.В.², Прокопчук В.С.³. Створено Товариство Подільських лікарів 14 жовтня 1859 року. Усі роки існування його очолював відомий лікар і науковець Олександр Кремер, скарбником був доктор медицини Казимеж Пшиборовський, бібліотекарем — Олександр Наркевич. Секретарем товариства був доктор медицини Й. Ролле, 4 членами товариства — не лише лікарі, а й аптекарі, природодослідники, ветеринари, дантисти та інші. Метою товариства було вивчення санітарно-гігієнічного стану Подільської губернії, постійне стеження за ходом і розвитком медичних наук, впровадження їх у практику⁵.

Товариство налічувало 136 членів. Географія членства була досить широкою: Подільська, Волинська та Київська губернії, м. Кострома, Вільно, Вологда, Архангельськ, Бесарабія, Варшава, Краків, Прусія, Париж⁶. У більшості своїй члени товариства були поляками, але зустрічаємо тут і українців, і росіян, і німців⁷.

Свою діяльність товариство розпочало зі створення бібліотеки та музею⁸, які інтенсивно поповнювались за рахунок благодійних надходжень, а також самих членів Товариства і на 1865 р. були чи не найбільшими на Поділлі. Твори, що знаходились у бібліотеці, охоплювали всі сторони медичної науки і нараховували 3526 томів.

Зібрання Товариства складалось з 11 груп. Поряд з групами, котрі мали чисто фахове (медичне) спрямування, були і такі, як археологічна та нумізматична групи. На 1865 р. в музеї Товариства подільських лікарів було 5040 експонатів⁹.

Товариство проводило в середньому 20—25 засідань щорічно. Крім засідань Товариства відбувались засідання комісій, що існували при ньому. Комісії провели лише кілька засідань, на яких розглядалися питання про розвиток хвороб, котрі були найбільш

поширеними на терені Поділля; питання, що стосувались суспільного здоров'я, читання наукових робіт, написаних самими членами товариства чи в перекладі з іноземної мови¹⁰. Питання, що виносились на засідання Товариства, готувались секретарем, обов'язки якого виконував Й. Ролле. Ще після поразки польського повстання 1832 року, було заборонено польську мову у діловодстві і протоколи засідань товариства і навіть медичні твори з Франції чи Німеччини мали бути в перекладі на російську.

Турбуючись про суспільне благо, члени Товариства прийняли програму по медико-топографічному спостереженню у краї¹¹. Цю програму розробив д-р Баранецький і її наслідком стало видання у Варшаві польською мовою п'яти випусків "Матеріалів до топографії і лікарської статистики Поділля"¹². В цих виданнях представлені статті, розвідки і повідомлення, документи з історії медицини краю, про боротьбу місцевих лікарів від епохи середньовіччя з чумою, холерою, туберкульозом, про побутові умови бідноти в різні часи тощо.

За завданням товариства вивченням давньої і середньовічної медицини Поділля займався Й. Ролле¹³. Вивчаючи матеріали, він настільки захопився загальною історією краю, що статті, котрі йшли з-під його пера: "Площади и улицы, стоки и каналы в г. Каменце-Подольском" спільно з О. Кремером, "М'ясо і його вживання, бойні і м'ясні лавки" теж спільно з О. Кремером, "Про кладовища та будинки для зберігання покійників до поховання", "Про військовий набір у єврейському стані", "Освячення жителі міста Кам'янець-Подільського", "Проституція в Подільській губернії" та ряд інших можуть слугувати своєрідним посібником з етнографії краю. Ці глибокі знання побуту народу, його звичаї, обряди знайшли своє втілення у його циклі історичних оповідань. Й. Ролле деякі дослідники сприймали як українофоба¹⁴, але то була глибока помилка, або явне небажання побачити та відчути те щире співчуття до знедолених селян, захоплення мелодійністю народної музики, красою українських жінок.

Завдяки своїй великій науковій роботі, а також комунікабельності та особистому авторитету у наукових медичних колах Й. Ролле встановив тісні зв'язки з існуючими товариствами лікарів м. Києва, Східного Сибіру, Пермського, Кронштадського, Пензенського, Архангельського, Кавказького і П'ятигорського бальнеологічного¹⁵ Товариство Подільських лікарів користувалось у них надзвичайно великим авторитетом. Однак спалахнуло і було придушене друге польське повстання 1864 року. Репресії царського

уряду були настільки жорстокі, що кожен поляк, вважався потенційним злочинцем, вживання польської мови — злочином.

На початку 1865 року під час приватної розмови з Подільським губернатором, член Товариства Ананій Старцев, відчуваючи особисту неприязнь та заздрість до Олександра Кремера та Й. Ролле розповів про те, що не всі протоколи написані російською мовою, що не всі книги котрі прибули з Франції перекладені на російську мову, що деякі члени Товариства “Кремер, Ролле” спілкуються польською мовою в сім’ях.

Результат цього доносу не примусив себе чекати. Негайний обшук у Ролле, котрий зберігав протоколи у себе вдома, підтвердив, що, дійсно, не всі протоколи написані російською мовою. Одна книга протоколів була польською мовою, деякі атестати про членство — також польською мовою, перекладу літератури на російську мову не було. Все це свідчило з огляду державних властей про націоналізм¹⁷.

Розпочались обшуки та арешти членів товариства. За дорученням губернатора спішно розшукувались експонати та особи, які їх презентували музею. Особливо власті цікавили 10 бронзових медалей з барельєфами діячів Польщі різних періодів. Встановлено, що їх презентувала музею землевласниця Хмельовська. Її визнано неблагонадійною і за нею було встановлено поліцейський нагляд¹⁸.

Незабаром всі експонати було звезено до канцелярії губернатора, бібліотеку також. Все звірено з інвентарними описами. Тим часом подільський губернатор доповів Київському і Волинському генерал-губернатору О.П. Безаку про те, що за польську пропаганду Товариство Подільських лікарів ліквідоване. Олександра Кремера, як австрійського підданого відправлено за кордон, до Львова з сім’єю. “Щодо Ролле, то не можливо, щоб він займався подібними справами. Доктор Ролле живе виключно подіями ХУІ століття” — сказав губернатор. Однак суворий поліцейський нагляд за ним було встановлено, ¹⁹ так само, як за іншими членами Товариства.

Згідно розпорядження Київського генерал-губернатора О.П. Безака бібліотека товариства, а також 10 бронзових медалей були доставлені йому, інші предмети — попечителю Київського учбового округу для передачі в університет св. Володимира (нині ім. Т.Г. Шевченка)¹⁹.

Таким чином, науковий осередок у Кам’янці-Подільському було зруйновано. Проте значення його у житті міста і краю вели-

чезне. Пройде чимало часу, поки в місті буде створена наукова бібліотека такого рангу. Лише через 25 років завдяки зусиллям ентузіастів в місті створять музей. Серед тих ентузіастів буде Й. Ролле.

А через 12 років, у 1878 році в Кам'янці-Подільському знову буде створено Товариство Подільських лікарів. Серед ініціаторів його створення знайомі імена К. Пшиборовського, О. Наркевича, д-ра Ротте, Фарендгольдця, Ролле, а також Ананія Старцева.

Примітки:

1. Мазурик Е.В. Общество подольских врачей и его роль в развитии общественной медицины на Юго-Западе России (1859—1865) // Советское здравоохранение. — 1973. — №1. — С. 73-74.
2. Важенюв Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст., — Хмельницький. — 1995. — С.63.
3. Прокопчук В.С. Краєзнавець Йосип Ролле // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. — Матеріали конференції. — Хмельницький, 1994. — С.22.
4. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 4098. л.9.
5. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 4098. л.9.
6. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 5305. л.69.
7. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 4098. л.13.
8. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 5305. л.70.
9. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 5305. л.71.
10. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 5305. л.73.
11. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 5305. л.75.
- 12.
13. Важенюв Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX — поч. XX ст. — 1995. — С.63.
14. Тарасов Ю.М. Історія Поділля у працях Й. Ролле. // У11 Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 15—16.
15. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 5305. л.73.
16. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 4098. л.80.
17. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 4098. л.17.
18. К-ПДМА. Ф292, оп.1 спр. 803. л.9.
19. К-ПДМА. Ф228, оп.1 спр. 4098. л.80.

М. А. ОНУФРІЙЧУК
м. Луцьк

СИН ПОДІЛЛЯ — ДІДУСЬ ВОЛИНИ (про М.П. Левицького).

Доля українського письменника, державного і культурного діяча, педагога і лікаря М.П. Левицького значною мірою пов'язана з Лесиним краєм, з родинами Косачів та інших корифеїв національної культури. В землі Волині він знайшов свій вічний спочинок...

А народився Модест Пилипович у с. Вихилівці Проскурівського повіту (тепер Ярмолинецький район Хмельницької області) в сім'ї поміщика. Одержав добре домашнє виховання, формувався під впливом тогочасних ідей "ходіння в народ". У 1884 році закінчив Кам'янець-Подільську гімназію. Впродовж наступних

18. Зам. 2587

10-ти літ студіював на історико-філологічному і медичному факультетах Київського університету. В студентські роки добровільно брав участь у боротьбі з епідемією холери на Волинському Поліссі (оповідання “Санітар”).

Із 1893 р., разом з дружиною Зінаїдою прибувши до Ковеля, працював лікарем. Тут познайомився і приятелював з родиною Косачів, відвідував їх в Колодяжному, лікував і консультував Лесю Українку. Під впливом Олени Пчілки та її доньки зайнявся літературною справою, сформувався як письменник і публіцист. У 1896 р. надрукував свій перший твір російською мовою “Про сільську медицину”.

Працюючи на Поділлі (м. Окна), куди переїхав через хворобу дружини, розпочав літературну діяльність українською мовою, зокрема написав одноактівку “В клуні” (“Паничі”), оповідання “Дякова помста” та інші, за участю місцевої інтелігенції організував український театр. Почав писати музику...

З 1901 р. трудився у лікарні с. Будаївка (неподалік від Боярки під Києвом), через 3 роки — в Києві на посадах директора фельдшерської школи і керівника дитячого притулку; далі — спочатку лікарем південно-західних залізниць, а згодом — у Радивиліві на Волині (нині Рівненська область) у місцевій амбулаторії. Його син Віктор навчався в Луцькій гімназії. За книги, вистави та спілкування з селянами українською мовою М. Левицькому міцно приклеїли ярлик “мазепинця”, чіплялися в лікувальному відомстві, дивилися на нього як на ненадійний елемент. А тому він ніде не міг затриматися довше як на 3-5 років.

М. Левицький підтримував зв'язки з родинами Косачів, Грінченків, Старицьких, з С. Єфремовим, В. Дурдиківським, В. Науменком, іншими членами “Громади”, клубу “Родина”, разом з ними дбав про українське друковане слово та його поширення, про роботу книгарень Наукового товариства імені Т. Шевченка, постійно знаходився в епіцентрі просвітнянського життя. Разом із сином таємно перевозив українські книги зі Львова на Волинь. Зустрічався з І. Франком, ученими Д. Дорошенком, І. Зілинським. Цікавився історією, пам'ятками Волині, зокрема битвою військ Богдана Хмельницького з поляками під Берестечком, музеєм волинської старовини, створеним у с. Городку (нині Рівненська обл.) бароном Ф. Штейнгелем, розповсюджував серед волинян “Кобзар” і портрети Т. Шевченка, підручники української мови, книги з історії України М. Грушевського та М. Аркаса, українські листівки...

З 1917 р. М. Левицький — активний учасник будівництва Української Народної Республіки, займається літературною, культурнопросвітницькою справою, в міністерстві шляхів працює директором культурно-освітнього департаменту, українізує залізниці, зокрема нижчі та середні технічні школи, книжкові та газетні кіоски.

З 1919 р. М. Левицький в складі дипломатичної місії УНР у Греції. Згодом він у Відні, у Тарнуві (Польща) на посаді міністра здоров'я українського емігрантського уряду, в Закопаному очлює санаторій для хворих туберкульозом українських козаків, у Подебрадах (Чехія) працює викладачем української мови та лікарем в Українській господарчій академії, бере активну участь як у науковому, так і громадсько-культурному житті, зокрема в курсах бандуристів, створених В. Ємцем, продовжує писати музику на слова Т. Шевченка, Лесі Українки, Б. Грінченка та на власні слова...

1927 р. Левицькі переїхали до Луцька. Тут Модест Пилипович працював в українській приватній гімназії Товариства імені Лесі Українки лікарем і учителем української мови та літератури, син Віктор одержав посаду меліоратора, онук Василько навчався в гімназії. Збудували свій будинок, який зберігся до наших днів.

З великою теплотою згадували волиняни лікаря і вчителя за його чуйність, добре, щире серце, допомогу бідним людям, за лікування власним коштом обездолених. Його колишні учні досі пам'ятають цікаві розповіді свого вчителя про Лесю Українку, Олену Пчілку, М. Лисенка, М. Старицького, Б. Грінченка, інших корифеїв української культури. А ще про те, як він організував у гімназії гурток бандуристів, виставку писанок Волині, проводив цікаві імпрези, грав і співав. М. Левицький від природи був розумною особистістю, з широким світоглядом письменника, з чудовим хистом педагога, з музичним обдаруванням. Це була людина глибокої культури, чистої совісті, чуйного серця, типовий український інтелігент. Не за віком, а через особливу повагу його на Волині називали своїм дідусем не тільки діти та молодь, а й люди поважного віку.

Зупинилося серце “Дідуса Волині” 16 червня 1932 року. З ним тоді прощалася вся Волинь... Могила збереглася, але перенесена на нове міське кладовище в Гаразджі...

Літературною справою М. Левицький почав займатися в кінці 90-х років 19 ст. Його твори, починаючи з 1901 року, постійно

друкувалися в “Киевской старине”, “Новій громаді”, “Раді”, “Світлі”, у “Літературно-науковому віснику” та інших виданнях. Перекладав українською мовою художні твори з російської, польської, французької, єврейської та інших мов. Знав не менше десяти мов. Він автор не тільки оповідань, новел, а й гуморесок, фейлетонів, драматичних творів, повістей, медичних праць. Багато рукописів втрачено...

М.Ю. ПЕТРОВ
м. Кам'янець-Подільський

ДО ІСТОРІЇ МІСТА ХМІЛЬНИКА XVI—XVIII СТОЛІТТЯ

У колі проблем історії України нових часів малодослідженою залишається історія міст та містечок Поділля. До числа останніх варто віднести і Хмільник, що живописно розкинувся у верхів'ях Бугу. Історія цього містечка упродовж XVI—XVIII ст. наче відзеркалює багатогранну і величезну, а водночас і багатостраждальну історію Поділля та України в цілому.

Як і інші міста та містечка України, Хмільник протягом XVI—XVIII століть виконував різноманітні функції: військово-оборонні, адміністративні, торговельно-ремісничі, культурні та ін. Своєрідною була і його історико-топографічна структура, що складалася із замку, міста та передмість. Кожна із названих соціально-топографічних одиниць заслуговує на окреме дослідження. Ми зупинимося на загальній характеристиці міста.

Люстрація Хмільницького староства 1565 р. засвідчує, що місто Хмільник з його околицями знаходилось над Бугом, який омиває його довкола своїми рукавами¹. У історико-топографічному нарисі про Хмільник відзначається, що місто розташувалося на острові. “Здалеку місто наче плавало на воді”². На острові знаходився замок і саме місто, а великі передмістя розкинулися по обидва береги річки. На північ та схід від Хмільника тягнулися численні поля, ліси і стави, що належали місту. На середину 60-х років XVI ст. йому підпорядковувалося 37 ланів землі³.

В межах міста концентрувалося по-суті все торгове, ремісниче, культове, адміністративне та сільськогосподарське життя. Конкретних свідчень щодо розмірів міста у XVI—XVIII ст. поки що не віднайдено, однак відомо, що вже у 1570 р. нараховувало 334 будинки, у яких мешкало 1600 чоловік⁴.

Звичайно, це число досить часто змінювалося і диктувалося

переважно зовнішнім фактором. Якщо звернутись до писемних документів 1578 р., то з'ясовуємо, що чоповий податок у Хмільнику збирався з 280 будинків⁵, в яких проживало 1400 осіб.

На першу половину XVII ст. кількість будівель у Хмільнику знову зростає. Згідно свідчень люстрації 1629 р., у місті виявляємо вже 539 будинків⁶. Доречно зауважити, що за кількістю будинків серед семи державних міст Летичівського повіту, Хмільник знаходився на третьому місці. Перше займав Бар (962 будинки), а за ним Летичів та Хмільник. На заселення Хмільника досить негативно вплинули руйнації періоду Національно-Визвольної війни середини XVII ст. та татарських нападів тих часів. Подимний реєстр Подільського воеводства за 1661 р. вказує у Хмільнику лише 10 димів⁷. Протягом XVIII ст. містечко знову відроджується і приносить чималі прибутки. Особливо цінні відомості в данному відношенні подають інвентарі Хмільника 30 — 60-х років XVIII ст. Виявляється, що менше ніж за чверть століття (з 1739 по 1763) загальне число господарств у містечку зросло на 58,2%⁸. Якщо у 1739 р. їх виявляємо 392, то у 1763 р. — 620. На початок 70-х років XVIII ст. число хмільничан знову зменшується. Згідно люстрації староства 1774 р., у Хмільнику числилось 496 будинків⁹. Через 8 років, як повідомляє люстрація 1782 р., староста Хмільника отримав від міста прибуток в сумі 27915 польських злотих¹⁰. До кінця XVIII ст. населення містечка знову зростає, про що стверджує люстрація 1789 р. На ті часи у Хмільнику виявляємо близько 520 будинків¹¹. Вони розподілилися так: у Старому місті — 168, у Новому — 180, у передмісті Угринівка — 71 та у передмістях Мазурівка і Слобода — 100. Підкреслимо, що у Хмільнику на другу половину XVIII ст. селиться багато єврейського населення. Якщо люстрація 1570 р. називає їх лише сім осіб, то переписи 1784 та 1787 р. подають таку кількість їх будинків:

Старе місто —	171	154
Нове місто —	40	28
Всього	211 ¹²	182 ¹³

На ті часи все економічне життя міста зосереджувалося в руках єврейського населення. Чимало у 1796 — 1799 рр. зустрічаємо тут і католиків, чисельність яких у парафії Хмільника досягла 3729¹⁴.

Адміністративним, політичним, економічним та містобудівним осередком Хмільника протягом XVI — XVIII ст. виступав міський майдан-ринок. У джерелах він йменується як “Старий майдан”. На майдані знаходилась ратуша, садиби заможних

міщан (переважно шляхти, євреїв, купців, ремісників тощо), храми. Тут відбувалися торги, ярмарки, розміщувались лавки і т.п.

Люстрація 1570 р. засвідчує, що в Хмільнику на Ринку заможна шляхта мала вже 14 будинків¹⁵. Одним з них був будинок Лук'яновського, подарований хмільницькому каштеляну Федору Кам'янецькому польським королем Сигизмундом Августом у 1588 р.¹⁶. Протягом XVI—XVIII ст. у Хмільнику функціонував костюл та чотири православних храми.

Перебуваючи у постійній небезпеці, місто як і замок, мало свої укріплення. Про те, які укріплення функціонували навколо міста на ті часи, свідчень мало, однак відомо, що у 1534 р. під керівництвом коронного гетьмана Яна Тарнавського, який неодноразово зустрічав татар під стінами Хмільника, місто обводиться кам'яною стіною¹⁷. У 1581 р. додатково “посад возле замка был обнесен деревянными палями”¹⁸. В 1584 р. татари знову спустошили околиці Хмільника та його укріплення, забрали у полон більше 20 знаменитих хмільницьких шляхетських родин¹⁹.

Біля 1613 р. у офіційних актах ми знову зустрічаємо відомості про спустошення “добр хмільницьких” татарами і козаками²⁰. Враховуючи таку ситуацію, король у 1618 р. направив наміснику хмільницького старости послання, у якому заборонив йому за будь-яких обставин порушувати прав хмільницьких міщан. Йшлося про те, щоб не ввідбирати у них їх земель, не позбавляти їх права на вільну торгівлю, дотримуватися підтверджених раніше прав міщан на пивоваріння, винокуріння, утримування власних хлібних магазинів і варіння меду, не примушувати працювати міщан на замок більше шести днів у рік, а податки доцільно використовувати на міські укріплення²¹.

Певну роль для Хмільника у XVI—XVIII ст. відігравало ремісничче виробництво, хоч в даному відношенні він уступав іншим містам та містечкам краю. Найбільшою популярністю упродовж XVI—XVIII ст. користувалися в місті такі ремесла як гончарське, ковальське, шевське та ін. Зустрічаємо у Хмільнику корчмарів та різників. Перших на 1565 р. було 15, других — 2. Якщо у 1578 р. на 1600 хмільничан припадало 24 ремісники²², то сільськогосподарським виробництвом займалося майже все населення.

У XVIII ст. ремесла та промисли Хмільника дещо активізуються. Ведучи мову про 1736 р., зауважимо, що ремісники Хмільника становили 34% від загального числа господарств (садиб) міста²³, а їх загальна чисельність досягала 52 осіб. З 1739 по 1763 рр. число ремісників у місті зросло з 52 до 121.

Зростання прибутків міста відбувалося також за рахунок корчемного та млинарного промислів.

Упродовж XVI — XVIII ст. Хмільник вважався значним торговельним осередком. Місто знаходилося на перехресті важливих торгових шляхів, що тягнулися на Волинь, Київщину, Брацлавщину, до Молдови, Польщі та Литви. Один із них вів з Волині на південь України і у Татарщину. Він проходив через Полонне, Хмільник, Пиків, Вінницю, Брацлав, Тростянець і в районі сучасного Ананьєва сполучався з Кучманським та іншими шляхами²⁴. Особливо Хмільник славився виробами своїх поташних, селітряних та соляних заводів, які постійно користувалися попитом на торгах і ярмарках всіх подільських міст і містечок. Всі торговельні операції у Хмільнику протягом XVI—XVIII ст. зосереджувалися в руках єврейських купців. Для населення Хмільника XVI — XVIII ст. важливою статею доходів продовжувало залишатися сільськогосподарське виробництво. Ще у XVI с. міщани Хмільника володіли 37 ланами землі. Протягом XVII—XVIII ст. кількість землеволодінь не зменшилася. Земля продовжувала виступати великою цінністю, за яку вели постійний спір міщани з магнатами та місцевою владою. Особливо ці процеси загострилися у другій половині XVIII ст., коли запроваджувалися фільварки... До тих часів відносяться численні судові процеси міщан проти власників навколишніх сіл та містечок. Судячи із скарги міщан 1789 р. справа доходила навіть до відкритих сутичок. “Нас називають гайдамаками, бунтарями, в кандали забивають, у тюрми кидають, війська використовують”²⁵ — писали жителі міста у скарзі до короля. Звичайно, королівська влада нічим не допомогала хмільничанам, а тим більше його українському населенню.

Отже, загальне знайомство із Хмільником упродовж XVI — XVIII ст. дає можливість стверджувати, що на ті часи місто виступало важливим осередком міського життя, відігравало чималу роль в економічному, політичному та адміністративному житті Поділля.

Примітки:

1. Люстрація Хмельницького староства 1565 г. // АЮЗР. — Ч. VII. — Т. 2. — С. 135.
2. Симашкевич М. Историко-статистическое описание заштатного города Хмельника Литинского уезда // ПЕВ. — 1869. — 10 — С. 415.
3. Люстарция... 1565 г. — С. 142.
4. — Т. XIX. — 62.
5. Там само. — С. 62.
6. Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. — К. — 1971. — Вип. 1. — С. 120.
7. Исчисление дымов в городах и селениях Подольского воеводства по случаю взымания подымной подати в 1661 г. // АЮЗР. — К. 1890. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 514.

8. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII в. — К.1971. — С.95—96.

9.

10. Симашкевич М. Названа праця. — С.567.

11. Названа праця. — С.1022.

12. АЮЗР. — Ч.5. — Т.2. — С.438.

13. Там само. — С.568.

14. Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у ХУІІІ ст.// Історичні джерела та їх використання. — Вип.4. — К.,1969. — С.207.

15. Ілюстрація королівщин в Руських землях корони з р. 1570 //Жерела до Історії України-Руси. — Т.ІV. — Львів. — 1903. — С.91.

16. Симашкевич М. Названа праця. — С.540.

17. Названа праця. — С.1020.

18. Симашкевич М. Названа праця. — С. 543.

19. Симашкевич М. Названа праця. — С.424.

20. СПб. — 1860. — Т.3. — С.92.

21. Названа праця. — С.1021.

22. — С.21.43.

23. Маркина В.А. Названа праця. — С.95.

24. Боряк Г.В. Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині ХVІ ст. до 1566 р.// Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — Вип.11. — 1955. — С.64.

25. Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в.// Аграрные проблемы аграрной истории Украины. Сборник научных трудов. — Днепропетровск. — 1980. — С.165.

В.А. ПАСКА
м. Полонне

ПАМ'ЯТЬ РІДНОГО КРАЮ

Тисячолітня історія Полонного вмістила багато яскравих і повчальних, складних і драматичних сторінок. Серед них і події, пов'язані з героїчним періодом козащини та Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Історики, літератори, дослідники по праву називають Полонне містом козацької слави. Адже тут в різний час пролягли шляхи Северина Наливайка, Якова Остряниці, Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Виговського, Івана Мазепи.

Шкільними краєзнавцями Полонщини — вчителями та учнями — зібрано, вивчено і систематизовано старожитності козацької доби, досліджено багато маловідомих сторінок середньовічної епохи. Помітний слід у краєзнавчих пошуках залишили педагоги старшого покоління З.М. Розмарін і В.Н. Логвиненко.

Новий поштовх для наукових пошуків дала підготовка до відзначення 1000-літнього ювілею рідного міста. Виявлено чимало нових історичних джерел в архівах Києва, Луцька, Житомира, Львова, Кракова (Республіка Польща). Вартий на увагу доробок істориків-краєзнавців Л.Т. Олівінського та В.О. Камінського про середньовічну полонську фортецю, І.О. Бровчука про похід М. Кривоноса по Волині, І.О. Ксьондзика про перебування Северина Наливайка в Лабуні, Г.Г. Кобильчак про полонську землю під час Визвольної війни 1648—1657 рр.

Середньовічна історія полонського краю зацікавила і науковців з міст Кам'янка-Подільського (М.Б. Петров, С.В. Трубочанінов, В.С. Степанков), Хмельницького (О.І. Журко, А.В. Сваричевський, С.Л. Карван, А.Ю. Матвеев, Є.Д. Назаренко, Ю.І. Блажевич, Л.Д. Аванесова), Луцька (В.Е. Рожко), Республіки Польща (П.С. Шлезингер). Спільними зусиллями в червні 1995 року було проведено міжнародну науково-практичну конференцію “Місту Полонному — 1000 років”, яка стала підсумком багаторічної пошуково-дослідницької роботи і визначила орієнтири на майбутнє.

Історичне та етнографічне краєзнавство посіло належне місце на уроках та в позаурочний час. Цікаво проходять уроки козацької слави, уроки пам'яті, тематичні вечори, шкільні конференції, присвячені подіям Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

В ході історико-географічної експедиції “Мікротопоніми рідного краю” юні краєзнавці зібрали матеріали про відображення козацької доби в топонімах Полонщини. Завдяки їх наполегливим зусиллям частині вулиць міста було повернуто попередні історичні назви, окремі з них перейменовано на честь героїв козащини. Так, з'явилися на карті Полонного вулиці Козацька, Б. Хмельницького, І. Гонти, Я. Остриниці, М. Чурай, Роксолани та інші.

Складовою частиною вивчення “малої історії” Полонського краю стали екскурсії “Слідами історії”, “До глибини віків”. Тут учні знайомляться з минулим пам'яток попередніх епох, серед яких — залишки колишньої середньовічної фортеці. Слід відмітити, що в історії українського містобудівництва Полонне займає особливе місце як унікальний приклад фортечного будівництва першої половини XVII ст. Поряд з Бродами, Жовквою, Станіславом, Мукачевим свого часу тут була реалізована цілісна планувальна композиція міської забудови, що ґрунтувалася на п'ятикутній формі бастионних укріплень за так званою голандською системою. За свідченням документів у цей час Полонне було “великим містом, незрівнянно краще укріпленим, ніж Львів”. В середині фортеці 1607 року на кошти князя Станіслава Любомирського було збудовано католицький костюл святої Анни, який зберігся до наших днів і є найдавнішою архітектурною пам'яткою міста.

Разом із школярами вчителі-ентузіасти відновили і впорядкували козацьку могилу часів Визвольної війни 1648 — 1657 рр. поблизу шляху Полонне-Миропіль. Її достовірність підтверджує літописець Самійло Величко. На місці могили насипано курган, на його вершині встановлено кам'яний хрест. З ініціативи районної станції юних туристів сюди прокладено один із туристичних молодіжних маршрутів.

Стали традиційними на Полонщині учнівські районні краєзнавчі конференції. На них щороку збираються юні пошуківці, гуртківці,

екскурсоводи, колекціонери, переможці конкурсів та олімпіад. У центрі уваги таких форумів стали пам'ятні історичні дати, як — от: 1000-ліття рідного міста Полонного, 400-річчя від часу народження Б. Хмельницького, 470-річчя з дня народження гуманіста і реформатора, князя К.-В. Острозького. Девізом юних краєзнавців стали слова Івана Огієнка: “Блаженна людина, що любить свій край”.

Краєзнавча тематика займає помітне місце в дослідженнях школярів, які є членами наукового товариства Малої Академії наук учнів України. Пожвавленню пошукової роботи серед молоді сприятиме заснування учнівської районної краєзнавчої премії ім. К.-В. Острозького.

Серйозну пошуково-дослідницьку роботу провели члени районних товариств “Просвіта” і охорони пам'яток історії та культури, які відповідно очолюють Р.І. Пелех і Г.Я. Українець.

Плідно займаються краєзнавчими пошуками, привчають молодь по-справжньому любити свій рідний край, відчувати душею і серцем славні сторінки нашої минувщини педагоги Верещинський М.М. (Полонська ЗОШ 1), Чорний В.В. (ЗОШ 2), Волошенюк Л.М. (ЗОШ 3), Богомол С.С. (ЗОШ 4), Загородня Г.А. (ЗОШ 5), Писаренко С.М. (ЗОШ 7), Святська Г.Й. (Новоселицька ЗОШ), Кошмак А.С. (Варварівська ЗОШ), Лівчинський В.Д. (В.Каленицька ЗОШ), Ярмчук Л.В. (Червонівська ЗОШ), Нарусевич В.А. (Кустовецька ЗОШ), Семенчук Г.А. (Котелянська ЗОШ), Рибачок А.М., Бровчук І.О. (РайСЮТур).

Понад двадцять років самовідданої праці віддав створенню історико-краєзнавчого музею в селі Новолабунь відмінник народної освіти України Олексій Іович Ксьондзик. Декілька поколінь юних краєзнавців під його керівництвом збирали речові та писемні джерела про п'ятивікову історію свого села, а також матеріали про Полонне та Волинь. Дві тисячі експонатів розміщено в шести кімнатах новозбудованого приміщення музею, який став одним із крапих народних музеїв Хмельниччини.

О.І. Ксьондзик був ініціатором археологічних розвідок на території свого села, він обстежив і описав унікальне замчище пізнього середньовіччя в центрі Новолабуня. Члени історико-краєзнавчого гуртка під його керівництвом здійснили цікаву подорож шляхами Северина Наливайка від Новолабуня до Старого Острополя, побували на місцях відомих битв повстанців з польськими військами.

Сучасне завжди лежить на дорозі з минулого в майбутнє. Багато поколінь людей змінилося на полонській землі протягом століть, але не можна допустити, щоб історичні події забувалися, пам'ятні місця ставали занедбанними, національні герої зневажалися.

ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА СТАРОСИНЯВЩИНИ

Розділ III

СТАРОСИНЯВЩИНА В ПРОСТОРІ ЧАСУ

Старосинявщина — мальовничий район Хмельницької області, розташований на межі Поділля та Південно-Східної Волині, на річці Ікві, притоці Південного Бугу. Тут живуть прекрасні працьовиті люди, які свято бережуть і примножують духовні, славетні сторінки багатомістової історії.

Історію творять мільйони, але тільки одиниці стають народною пам'яттю. Вони залишаються нашими сучасниками, продовжують жити не тільки у підручниках, легендах, переказах, мистецьких творах, монументах, але й у сьогоденному державотворенні, політиці, творенні сучасної історії.

Ось чому завжди, в усі часи, а особливо в переломні періоди, на зламі епох люди звертають погляди до тих, хто творив справді великі справи, визначав суспільний поступ, уособлював собою країну та її народ.

З такими історичними постатями, борцями за свободу і незалежність, як Богдан-Зиновій Хмельницький його сподвижники Іван Ганжа та Максим Кривоніс, Семен Палій, Устим Кармелюк, тісно пов'язана історія нашого краю. Краю, коріння, якого іде далеко у глибину сивих віків.

Складний, сповнений героїчної боротьби шлях пройшли жителі Старосинявщини. З глибини сторіч постають мужні, волелюбні старосинявці, які не шкодуючи життя, боронили свою землю від іноземних поневолювачів, гнобителів.

Перші згадки про волелюбність та незалежність краю пов'язані з Болохівською землею або Болохівською Руссю — суверенною і незалежною слав'янською державою у верхів'ях Південного Бугу і Случа, яка заявила про себе у середині XII століття. Відокремившись від Галицьких і Київських князів болохівці будували і зміцнювали свою незалежну державу, навіть мали зовнішньополітичні зв'язки.

Таке поселення Болохівської Русі було розташоване на території нашого району, у селі Теліженці. Рештки цього населеного пункту знаходяться на правому березі річки Іква. Місцину цю у народі називають "Вали".

Не один рік досліджувалася ця місцевість археологами під керівництвом Василя Івановича Якубовського кандидата історич-

них наук, доцента кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

З досліджень знаємо, що Теліженецьке городище мало високий економічний та культурний рівень розвитку. Це підтверджують і розкопаний ремісничий квартал і знахідки коштовних ювелірних виробів тощо.

Після зруйнування поселень Болохівської землі, незважаючи на спустошливі напади монголо-татарських загарбників, наш край живе, працює, розвивається.

Перша згадка про поселення Синява датоване початком XVI століття. Поселення швидко зростало, незабаром перетворилося в містечко, якому в 1543 році було надано магдебурське право. Навесні нинішнього року ми відзначали 455-річницю надання магдебурського права Старій Синяві.

В ті далекі часи поселення Стара Синява належало магнатам Синявським, а з середини XVII століття — Чарторийським.

Під час Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 років старосинявці активно включились у боротьбу проти польських поневолювачів. Визвольний рух під проводом Богдана Хмельницького пройшов по території району, не залишивши осторонь майже жодного населеного пункту. За переказами і легендами, що записані на території району, в Паплинцях розташувалась дипломатична місія де Богдан Хмельницький приймав послів і радників. В усіх навколишніх селах біля Пиляви стояло козацьке військо, у Бугляях знаходився загін Максима Кривоноса, а у Гончарисі попередньо був розташований штаб Богдана Хмельницького.

У липні 1648 року козацькі загони Максима Кривоноса визволили містечко. Стара Синява ввійшла до Брацлавського полку. Жителі містечка і навколишніх сіл в складі військ Хмельницького брали участь у битві під Пилявцями, яка закінчилась видатною перемогою селянсько-козацьких військ.

В перший день битви, 11 вересня 1648 року загинув сподвижник Богдана Хмельницького уманський полковник Ганжа. В переказі про загибель полковника Ганжі, наведеному М. Максимовичем, говориться що на місці поранення Ганжі козаки насипали одну могилу, а де він упав з коня, другу. До наших днів при дорозі височить могила.

Розгром польського війська у вересні 1648 року під Пилявцями був важливою подією у розвитку військових дій народно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Ганебна вте-

ча польського війська з поля бою значно зміцнила переможний дух повстанців.

Військово-політичне значення битви переоцінити неможливо. Вона відкрила Богдану Хмельницькому шлях до переможної облоги Львова, походу у глибину Польщі.

Історична перемога молодій козацько-селянській армії при Пилявцях була апогеєм повстанського періоду визвольних змагань українського народу під проводом Богдана Хмельницького. З його іменем пов'язане буття України, вихід її на арену світової історії. Великий гетьман прагнув продовжити державницьку спадщину давнього Києва, мріяв про незалежну Українську державу, започаткував новітні традиції українського державотворення, які були підхоплені наступними поколіннями.

Вся Визвольна війна була спрямована на утворення незалежної соборної держави в етнічних межах України і битва 1648 року під Пилявцями відіграла теж важливу роль у відродженні Української держави.

Ми пишаємось, що ця битва, 350-річчя якої відзначаємо у нинішньому році, мала велике значення для звільнення українського народу від польської шляхти, у відродженні української державності, відбулась на території нашого району. Пишаємось тим, що великий полководець, визначний політик, блискучий дипломат Богдан Хмельницький неодноразово бував на нашій землі.

Сторінки історії нашого краю були не тільки героїчними, але й як і для усієї історії України, часто трагічними. Такими вогненними бурями, що прокотилися по Старосинявських землях, стала революція 1917 року, громадянська війна, голодомор, Велика Вітчизняна війна.

Навіть через півстоліття важко повертатися до страшної трагедії, яка в 1933, 1947 роках спіткала кожне село, кожную домівку. Страшним крилом смерті накрив штучний голодомор нашу квітучу землю.

На жаль, на сьогодні не зафіксовано загальної цифри жертв голодоморів на території Старосинявщини. Над цією проблемою працюють нині краєзнавці і дослідники району. Наведу лише один приклад: в одному невеликому селі Бабино померло під час голодомору близько 800 чоловік. Це набагато більше половини усіх жителів села. Люди вимирали цілими родинами. Це найчорніший період в історії краю.

Важким тягарем впала на Старосинявщину Велика Вітчизняна війна. Близько 1200 жителів району було знищено лише під

час каральних операцій фашистів. За допомогу партизанам 16 липня 1943 року карателі спалили 184 жінок і дітей, 164 хати в селі Сьомаки. У цьому році виповнилось 55 років від дня цієї страшної трагедії. Але ні фашистський терор, ні криваві репресії не зламали волю і героїчний дух наших земляків.

За мужність і героїзм, проявлені в боях за свободу і незалежність Батьківщини, близько трьох тисяч уродженців району відзначено високими урядовими нагородами, а чотирьом з них — О.П. Сидоришину, В.Й. Левицькому, П.С. Мончаку, В.Ю. Ковтуну — присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, трьома орденами Слави нагороджений Григорій Іванович Шпак.

Після реорганізації району в 1967 році його територія займає площу 663 кв.км. Населення складає 27 тисяч чоловік, в тому числі сільського — 20,1 тис., і міського — 6,9 тисяч.

В районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих селищній та сільським радам, 2 колгоспи, 14 селянських спілок, агрофірма “Урожай”, закрите акціонерне сільськогосподарське товариство “Граніт”, і відкрите акціонерне сільськогосподарське товариство “Насінник”, дослідне господарство “Пасічна”, цукрозавод, друкарня, філіал Хмельницького заводу “Темп”, молокозавод, хлібозавод, 4 лікарні, поліклініка, 34 медичні пункти, 33 школи, 2 дитячих музичних школи, 10 сільських будинків культури, 29 клубів, 21 бібліотека.

За роки незалежності здано 17476 квадратних метрів житла, 143 індивідуальних житлових будинків площею 2568 м², прокладено майже 110,9 км доріг, побудовано 2 дитячих садки на 100 місць, районний будинок культури на 500 місць, 3 сільських будинки культури, 2 сільські школи.

Розроблена програма газифікації району на період до 2005 року. На сьогоднішній день загальна протяжність газових мереж 152,1 км. Газифіковано села Пасічна, Гречани, Рідкодуб, Харківці, Травневе, Цимбалівка, Адампіль, Нова Синявка, Заставці. В 1997 році введено в дію 17,9 км газових мереж і побудовано 9,9 км.

Напрямок розвитку сільського господарства району зерново-буряковий з розвиненим м'ясо-молочним тваринництвом. У структурі посівної площі зернові займають майже 23 тис. га., цукрові буряки — понад 3,6 тис.га. В районі культивуються такі сорти провідних культур як озима пшениця Подільська — 90, Миронівська — 61, Миронівська — 27, горох “Уладівський — ювілейний”, Орловчанин, ячмінь Пріма Білорусії, Роланд, Подільський — 14.

Як і у в усій Україні, на Старосинявщині є чимало нерозв'язаних проблем, однак люди з розумінням відносяться до цього, вірять, що наступлять кращі часи і своєю працею це підтверджують.

І. С. ЧИЖ
м. Київ

ЖИВУ ДЛЯ ЛЮДЕЙ...

У важкій передвиборній гонці (брало участь 19 кандидатів) по Деражнянському виборчому округу № 190 (в округ входять Старосинявський, Летичівський, Деражнянський, Вінковецький, Ярмолинецький, частина Хмельницького району) я вдруге був обраний народним депутатом. На першій сесії Верховної Ради України був затверджений головою комітету з питань свободи слова та інформації. Розумію, що тільки самовідданою працею можу віддячити своїм виборцям за довіру, і тому з новими силами взявся за нелегкий депутатський хліб. Тим більше, що маю чотирирічний стаж боротьби за створення соціально орієнтованої ринкової держави, формування належних життєвих умов для пересічних громадян України, які за останні роки втратили надзвичайно багато.

Згадую це недавнє минуле й можу чесно дивитися у вічі моїм виборцям, бо не сидів осторонь, весь час був у вирі подій. За той період понад 500 разів виступав у пленарному режимі сесії Верховної Ради, не рахуючи виступів у комісіях та засіданнях фракцій.

Прийшовши до Верховної Ради, не став вибирати престижних чи легших комісій, а почав працювати в комісіях з питань соціальної політики і праці. До неї сходяться всі болі і страждання мільйонів простих трудівників, ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, багатодітних сімей та знедолених людей, усіх тих, хто найбільше потребує уваги та підтримки держави.

Пріоритетними в моїй роботі як народного депутата були питання захисту соціальних прав трудящих: захист годувальника країни — села, турбота про відродження і збереження культури, освіти, охорони здоров'я нашої нації.

Саме на цих напрямках і була зосереджена моя робота і як депутата, і як керівника соціалістичної, а згодом і соціалістично-селянської фракції.

Разом з депутатами-селянами та комуністами нам довелося зробити чимало для нашої держави. Ми не допустили руйнування Верховної Ради — єдиного органу, який зміг забезпечити Україні демократичний шлях розвитку.

Коли приймалася нова Конституція, запропонував понад 50 поправок. Були збережені основні соціальні права громадян — право на працю, заробітну плату, пенсії, безкоштовну освіту та медичну допомогу.

За мого авторства чи співучасті було прийнято близько 20 законів, які захищають інтереси селян, робітників, інтелігенції, ветеранів війни та праці, всіх громадян України. Ще до 300 законопроектів мною внесені серйозні доповнення і поправки.

Через Раду Європи впливав на вирішення, в Україні питання колишніх “остарбайтерів”.

Разом з товаришами по комісії та фракції нам вдалося не допустити прийняття тих законів, які мали ліквідувати пільги ветеранам, “чорнобильцям”, “афганцям”, спілкам інвалідів, ми не дали збільшити на 5 років пенсійний вік, не дозволили злочинно перетворити землю на товар. У міру наших можливостей ми захищали від руйнації армію, правоохоронні органи, культуру, освіту, охорону здоров’я; заблокували підвищення платежів за газ, електроенергію, комунальні послуги.

З глибокою повагою я ставлюся до традиційних вірувань, в міру своїх можливостей допомагаю у будівництві культових споруд.

За час роботи у Верховній Раді не застудив свого серця, не став байдужим до людського болю. Завжди ранять душу листи простих людей, які йдуть з усієї України.

За час моєї роботи особисто отримав близько 15 тисяч листів. Знаючи, що за кожним листом — людина, її доля і біль, понад 98 разів звертався з офіційними депутатськими запитами до Президента, глави уряду, понад 2100 разів разів — до Міністерств, Генерального прокурора, Верховного Суду, голів адміністрацій. Решта питань вирішувалася разом з обласними та місцевими органами влади.

За цей час мав зустріч з виборцями в окрузі та інших регіонах України. Прийняв 7250 чоловік на особистих прийомах громадян.

Не маючи можливості спілкуватися частіше безпосередньо, широко використовував для інформування виборців про свою роботу засоби масової інформації.

За час роботи у Верховній Раді опублікував понад 130 статей,

майже 100 разів виступав по центральному та обласному радіо і телебаченню.

Отримую велике задоволення, коли вдається допомогти людям. Зокрема, вдалося зберегти від закриття Меджибізьку дільничну лікарню, вечірню середню школу при Грушківському СПТУ, вирішити питання продовження будівництва дільничної лікарні у Вовковинцях.

У 1995 році допоміг із виділенням коштів для проведення роботи по газифікації сіл Залісся, Дашковець Старосинявського району. Підключався до проблеми відшкодування затрачених коштів Новосинявській спілці.

Уже нещодавно надав допомогу у розв'язанні проблем опалення шкіл у селах Адамшіль та Харківці.

З великими труднощами вдалося допомогти здачі (хоч і не в повному обсязі) загальноосвітньої школи у Пишках.

Звісно, зроблено набагато менше, ніж хотілося і ніж можна було б зробити за нормальних економічних умов.

Клопочуся, щоб нарешті були побудовані газоводи до Летичева і Деражні, очисні споруди, лікарня та будинок для медперсоналу у Старій Синяві тощо.

Бачу і інші проблеми, які необхідно вирішувати. Як народний депутат України, перебуваючи у парламенті я й надалі буду стояти на захисті інтересів простих людей. Дуже уважно підходжу до листів інвалідів, пенсіонерів, до проблем, пов'язаних із здоров'ям людей, особливо дітей. Сам радію з того, що допоміг інваліду другої групи Зубкову М. Ф. одержати інвалідську коляску, а єдиній маленькій донечці вчителя Д. Ружанського із села Майдан-Вербецький, яка не чує, а тому не розмовляє, допоміг купити сучасні слухові апарати, які їм обіцяли лише через 5 років. Нині ця дитина чує рідний голос батька і матері, вчиться говорити з ними.

Проте при нерозпорядливості сучасної виконавчої влади часто допомагати через офіційні канали немає можливості. Так виникла ідея про заснування благодійного фонду. Влітку минулого року він був зареєстрований під назвою "Благодійний фонд "Справедливість" імені Устима Кармалюка".

Фонд взяв під свою опіку Вовковинецьку і Головчинецьку школи-інтернати, а також Меджибізьку школу-інтернат для хворих дітей. І ці навчальні заклади закупили кольорові телевізори, ліки, дітей забезпечили взуттям. У Пилявській соціальний лікувальний заклад теж придбали телевізор, пральну машину і ліки.

Закупляли ліки у Старосинявську, Деражнянську, Летичівську райлікарні. Зараз надаємо допомогу Новоколятинському будинку для людей похилого віку (Летичівський район) і такому ж закладу у Вінківцях. Допомогли також п'яти релігійним громадам у спорудженні храмів, вирішенні інших назрілих проблем.

А всього фонд надав конкретну практичну допомогу більше двом з половиною тисяч людей на суму 50 тисяч гривень. Кошти ж фонду формуються із добровільних спонсорських внесків юридичних і фізичних осіб Хмельниччини, київських бізнесменів, банкірів тощо.

Хотілося б розповісти ще про один аспект моєї роботи — міжнародний. Вже кілька років як я обраний головою Підкомітету Ради Європи з проблем демографії. Виступив біля 20 разів на засіданнях Парламентської Асамблеї Ради Європи, у комітетах і політичних групах ПАРЕ з гострих питань соціально-економічної ситуації в Україні і Європі. Підняв перед парламентаріями Німеччини питання невивлати коштів, виділених на відшкодування “остарбайтерам”, що зрушило вирішення цієї проблеми в Україні.

А суть цього питання така. Як добре відомо, майже три мільйони ошуканих спритними ділками людей, так званих “остарбайтерів” — до речі, тільки в Летичівському районі їх налічувалося до 2 тисяч, Старосинявському — 1700, в Деражнянському — понад 2 тисячі), не могли отримати дойчмарки, які уряд Німеччини перерахував уряду України, і які “осіли” в комерційних банках. Сотні скарг надходили до мене, а я, в свою чергу, звертався до уряду, до Президента та марно. І тільки після клопотання перед німецькими колегами безпосередньо в Раді Європи справу було вирішено.

Зараз я очолюю комітет Верховної Ради України з питань свободи і інформації. Ця сфера роботи мені знайома, бо маю ґрунтовну освітню підготовку (закінчив Київський Державний Університет ім. Т. Г. Шевченка і Російську Академію Управління), за фахом — журналіст. Впевнений, що ми зуміємо зберегти інформаційний простір України і наситити його необхідною і корисною для людей інформацією, а не “чорнухою” і “порнухою”.

Водночас весь свій робочий і позаробочий час віддаю людям, переймаюся їх болями і тривогами, як особистими так і державної ваги проблемами. На цьому стояв і буду стояти допоки житиму. Це моє кредо.

ПАМ'ЯТЬ ПОВЕРТАЄ У МИНУЛЕ

Старосинявщина здавна славиться прекрасними і працьовитими людьми, які свято бережуть і примножують славетні сторінки минулого. З глибини віків постають мужні волелюбні земляки, які, не шкодуючи життя, боронили свою землю від поневолювачів.

1998 рік для нас особливий. У вересні виповнюється 350 років битви під Пилявцями. Тут, на берегах річки Ікви державний діяч, керівник національно-визвольної боротьби Богдан Хмельницький здобув блискавичну перемогу над польсько-шляхетською армією.

Визвольна війна середини XVIIст. ліквідувала залежність України від Речі Посполитої, відновила українську державність, і водночас стала національною революцією, в якій ставилося завдання возз'єднання всіх українських земель.

Широка громадськість сьогодні, як ніколи раніше, відчуває потребу в переоцінці і переосмисленні минулого для формування громадянського суспільства, заснованого на розкутій, суверенній особистості з високим морально-етичним рівнем у незалежній Українській державі.

Для вшанування пам'яті і відродження героїчної сторінки історії України на місці Пилявецької битви насипано Курган Козацької Слави, встановлено гранітний обеліск побратиму Богдана Хмельницького Ганжі, який загинув на полі бою. Щоб зберегти історичну пам'ять, взято під державну охорону місце Пилявецької битви.

У рамках святкування 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького відкрито музей-діораму "Пилявецька битва", організовано і проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію, матеріали якої вийшли окремим збірником "Пилявецька битва 1648 року в історії України".

Обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді відкрив шість туристських маршрутів юних пошуківців, один з яких проходив по місцях Пилявецької битви. Підсумки роботи пошукових загонів підведено на обласній краєзнавчій конференції юних пошуківців у вересні 1995 року в Старій Синяві. Учні, роботи яких вибороли призові місця, нагороджені цінними подарунками, грамотами. Реферати юних пошуківців увійшли до

матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького.

У 1990—1991 роках у с. Пилява проводились археологічні роботи, метою яких були пошуки місця битви Б. Хмельницького з поляками восени 1648 року та дослідження залишків замку, в якому знаходилася ставка Богдана Хмельницького під час цих подій. Розкопки проводила науковий працівник відділу давньоруської та середньовічної археології НАН України Виногородська Л.І., яка неодноразово брала участь у всеукраїнських науково-практичних конференціях з даної проблематики.

Однак, археологічні дослідження лише дозволяють уявити місце розташування таборів і приблизно локалізувати місце битви, тому і надалі виникає проблема розкопок місць, які могли б дати не лише історичний, а й археологічний матеріал, на підставі якого можна досліджувати залишки матеріальної культури (одяг, озброєння, побут).

Нові витoki бачення історичних подій Старосинявщини започатковують місцеві краєзнавці: член спілки журналістів України, редактор районної газети “Колос” Я.Д. Козельський, упорядник і видавець оригінального альманаху-дайджесту “З козацької скрині”, ініціатор створення музею-діорами “Пилявецька битва”; директори загальноосвітніх шкіл с. Бабино М.М. Базилук, с. Пасічна — І.П. Русий, с. Адампіль — А.С. Поліщук, вчителі Старосинявської загальноосвітньої школи I—III ступенів М.І. Муравіцька, Н.Г. Гурина, директор районної централізованої бібліотечної системи Г.С. Мальченко та інші.

На місцях козацької звитяги проводяться Дні пам'яті козаків, театралізовані дійства, зустрічі з письменниками, свята Козацької слави. Так, 500-річчю українського козацтва було приурочено свято козацької слави “Козацькому роду — нема переводу”. У програмі свята: урочиста літургія на честь українського козацтва, хресний хід, мітинг, освячення Кургану і Хреста на полі Пилявецької битви. Культурно-розважальна програма включала сцени із козацького життя, козацькі пісні, танці, бувальщини у виконанні фольклорно-етнографічних колективів району, області, сусідніх областей.

Доречно сказати, що до документально-публіцистичного фільму “Богдан Хмельницький”, який створили кінорежисер В.М. Артеменко, кінооператор В.І. Вертилецький та директор

фірми “Укркінохроніка” В.П. Петроченкова, увійшли також документальні кадри, відзняті на Пилявецькій землі.

Поле Пилявецької битви стало символом пам’яті, символом козацького героїзму. Щорічно сотні людей відвідують місця козацької слави, виявляють бажання дізнатися про історичні події. Пам’ятники минувшини формують неповторне історичне обличчя нашого краю.

Влітку минулого року поклонитись тим місцям, де козаки здобули велику славу і перемогу, приїхали козаки Тернопільського крайового коша ім. Дмитра Вишневецького на чолі з отаманом кінної сотні І.С. Вардинцем, людини великої сили волі, з високим почуттям патріотизму. Ними також була встановлена на Кургані слави біля Хреста пам’ятна дошка: “На честь 350-річчя початку Визвольної війни під проводом гетьмана Б. Хмельницького. Встановлено кінним куренем Тернопільського коша в поході на Січ Господнею волею літом року 1997. Слава Козацтву! Слава Україні!”.

Оглядаємось назад, у сиву давнину. На поле Пилявецьке, восени 1648 року сини українського народу прийшли, щоб перемогти ворога, вибороти волю. Пройшли віки, але український народ ніколи не забував цього священного місця. І нині йдуть сюди люди, щоб віддати шану своїм героям, доторкнутись до історичної пам’яті, знаючи, що націю порятує лише її духовність, культура, дух боротьби і визволення.

Г. В. БОДНАРЧУК
м. Кам’янець-Подільський

СТАРА СИНЯВА НА РУБЕЖІ XVIII—XIX СТОЛІТЬ.

Старосинявщина, через яку проходить історико-географічна межа Південно-Східної Волині і Поділля, впродовж XIX–XX століть була значно обділена увагою з боку дослідників і краєзнавців. Цілком природно, що незначна увага в сучасній історичній та науково-публіцистичній літературі приділяється і історії Старої Синяви кінця XVIII — початку XIX століття. Зокрема, у багатотомному виданні “Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область” містяться дані лише про те, кому належала Стара Синява і зроблена спроба дати характеристику соціально-класового становища селянства та форм його експлуатації з боку її володарів та держави.

Певну інформацію про названий період, в тому числі про релігійне життя тодішнього містечка подає відомий краєзнавець початку ХХ століття Юхим Сіцінський у своїй книзі “Приходы и церкви Подольской епархии”.

Спираючись на документальні джерела, Ю. Сіцінський зазначає, що у ХІХ століття Стара Синява входила з важким тягарем. Були втрачені отримані в 1543 році за магдебурзьким правом привілеї², а соціальний і економічний розвиток майже припинився. Певні перспективи з’явилися лише після приєднання Поділля до складу Російської імперії, коли відбувалися зміни в усіх сферах життя, занепадали одні і зростали інші міста. Щоправда сподівання мешканців містечка на значне поліпшення свого становища не виправдалися.

За реформою 1796—1797 рр. повітовим центром став Літин, а Стара Синява після розгляду прав її власника, була залишена в приватній власності князя Адама Чарторийського³, що аж ніяк не сприяло подальшому розвитку Старої Синяви. Більше того, певною мірою позбавило її перспектив, що надавалися Городовим положенням, належної уваги з боку губернських органів та зростання фінансової допомоги.

Стара Синява була типовим приватновласницьким містечком, яке нараховувало 425 дворів⁴. Більшість населення складали піддані магната (2241 особа)⁵. Міщанський стан був представлений в основному євреями, які займалися торгівлею та орендами і підпорядковувалися Літинському міському магістратові (335 осіб, 86 дворів)⁶. Більш привілейовану групу складало не багаточисельне духівництво двох конфесій: 15 осіб православної церкви (обох статей), та 19 католицької (обох статей)⁷. Шляхетство було репрезентоване чиншовою шляхтою (77 осіб), більшість з якої працювала на різних посадах в поміщицькій економії⁸.

Як вже зазначалося, перехід містечка, під скіпетр Російської імперії не зумовив докорінних змін в його економіці. Селяни, як і раніше, продовжували “нести послушенство” поміщику, а також виплачували як старі, так і нові, запроваджені російською адміністрацією, податки. Так, кожне селянське господарство, що мало пару коней чи волів, відробляло 208 днів панщини на рік, а також 24 шарваркові та згінні (літні) дні, сплачувало податок по 90 копійок сріблом на рік, по 2 каплуни, 2 курки та 20 яєць. Двори, в яких був один кінь чи віл, відробляли в маєтку 206 днів на рік (разом із шарварковими і згінними), вносили по 45 копійок

сріблом, по 1 каплуну, 1 курці та 10 яець. Піші господарства відробляли по 180 днів на рік, сплачували данину — по курсу та 10 яець. Городники відбували 64 дні панщини на рік. окрім того, тяглі і піші двори раз на місяць несли добову і нічну варту⁹. В числі нових селяни виплачували — земський (1,37 крб.), хлібний, 2х-копійковий накладний податки, постачали у військові підрозділи, інколи розташовані за багато верст, продовольство, фураж, дрова, перевозили різноманітні вантажі власними підводами¹⁰. Враховуючи вкрай низьку продуктивність тогочасного селянського господарства, (так, за нашими підрахунками, врожайність жита була 2,79 сам, пшениці — 2,16 сам — дес., ячменю — 2,5 сам, овесу — 2,29 сам, гречки — 2,14 сам, загалом Літинський повіт знаходився на 10 місці з дванадцяти повітів губернії по врожайності основних сільськогосподарських культур). Ці повинності важким тягарем падали на селянські плечі¹¹. Їх становище погіршувалося і зухвалою поведінкою губернських органів і військових, які “забували” сплачувати селянам за отримане продовольство, фураж, підводи, часто творили безчинства та пограбування¹².

Деякий динамізм спостерігався у сфері торгівлі і переробки сільськогосподарської продукції, що знаходилися у руках єврейської общини містечка. Цьому сприяв і той факт, що євреї, як міщани, підкорялися безпосередньо Літинському магістрату. А власнику ж містечка вони сплачували лише встановлену суму грошей за проживання на його землі, і не були переобтяжені поборами та утисками.

Постійна, роздрібна торгівля в Старій Синяві не приносила високих прибутків. В містечку було всього 9 дерев'яних лавок які, враховуючи низьку купівельну спроможність населення, торгували лише найнеобхіднішим — сіллю, тютюном, смолою, скобяним товаром, тканинами¹³.

Значно більші прибутки приносила ярмаркова торгівля. Ярмарки проходили 10 разів на рік, як правило, на свята. Найбільші з них відбувалися — на Покрову, в день Архангела Михаїла, Іллі-пророка, Десятої п'ятниці, Миколая-угодника тощо¹⁴. Найбільш ходовим товаром були хліб, велика рогата худоба, свині, коні. Особливим попитом користувався першокласний місцевого виробництва мед, за яким приїжджали навіть з багатьох губерній.

В містечку також діяло 7 млинів, що розташувувалися на трьох греблях на р. Іква. Їх потужності складали 18 мучних постав, 32

просотолочні ступи, 4 сукновальні валюші. Продуктивність праці була порівняно високою, так 1 мучна постава давала до 6 корців борошна на добу. Всі млини функціонували на умовах оренди і знаходилися в руках євреїв. Вони сплачували князю понад 5000 злотих оренди¹⁵. Євреї також займалися виготовленням “гарячого вина”, якого виганяли до 7,5 спустів за робочий день¹⁶.

Значну роль в економічному житті містечка відігравала князівська економія. Особливе місце в ній займали кінний завод (близько 250 коней), велика пасіка (1600 вуликів), пивоварня, цегляний завод¹⁷. Кінний завод славився передусім своїми племінними жеребцями, які продавалися на ярмарках Києва, Бердичева, за кордоном, а також в розташований на околицях містечка величезний запасний кавалерійський ремонт (974 коня), що належав військовому відомству¹⁸.

В конфесійному відношенні містечко було досить спокійним. В Старій Синяві на той час знаходилася резиденція ксьондза-пробоща, що розташовувалася в дерев'яному костьолі св. Іоанна. До приходу належав фондуш з 19 домів¹⁹. Окрім того тут було також 3 греко-католицьких церкви, які згідно указів відповідно від 12 квітня, 6 вересня та 9 жовтня 1795 року перейшли у православ'я²⁰. Загалом, незважаючи на підтримку православного населення з боку російських органів, більшість населення (1386 осіб) залишалася католиками²¹.

Отже, в соціально-економічному та політичному розвитку Старої Синяви на рубежі ХУІІІ-ХІХ століття з приєднанням до Росії докорінних змін не відбувалося. Як і раніше, містечко знаходилося у власності польських магнатів. Відносини кріпосної залежності його мешканців були фактично законсервовані. Проте намітилося деяке поживлення у розвитку торгівлі і переробної промисловості, що зумовлювалося залученням Поділля до російського ринку. Водночас складними і суперечливими залишалися міжконфесійні відносини.

Примітки:

1. Баженів Л.В. Старосинявщина в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ-ХХ ст. // Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали науково-практичної конференції. — Стара Синява, 1995. — С. 77.

2. Труды Подольского историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии (под редакцией Е. Сецинского). — Каменец-Подольский, 1901. — Вып. ІХ. — С. 678—679.

3. Прибавления к Подольским губернским ведомостям. — 1838. — № 47. — С. 377; Кам'янець-Подільський державний міський архів (далі — КПДМА). Ф. 115. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 98—100.

5. Там само.

6. КПДМА. — Ф. 227. — Оп. 1. — Спр. 519. — Арк. 23—29; Ф. 115. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 98—100.

7. КПДМА. — Ф. 115. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 120—123.

8. КПДМА. — Ф. 115. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 98—100.

9. КПДМА. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 44. — Т. 111. — Арк. 584—595; Ф. 687. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 29; Ф. 227. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 274.

10. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. — К., 1971. — С.507.
11. Карачківський М. Опис Поділля в 1819 р. В. Рудлицького (До історії Поділля початку ХІХ ст.) // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. — К., 1928 — Т.111. — С.106—107.
12. КПДМА. — Ф.228. — Оп.1. — Спр.44. — Т.111. — Арк.556; Спр.44 — Т.1. — Арк.21; Спр.44. — Т.IV. — Арк.738.
13. КПДМА. — Ф.115. — Оп.1. — Спр.8. — Арк.120—123.
14. КПДМА. — Ф.115. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.98—100.
15. Там само.
16. там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. КПДМА. — Ф.227. — Оп.1. — Спр.71. — Арк.461.
20. КПДМА. — Ф.115. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.98—100.
21. КПДМА. — Ф.227. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.458; Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у ХVІІІ ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1969. — Вип.4. — С.199.

В.М. ВІНЮКОВА
м. Кам'янець-Подільський

ДО ІСТОРІЇ СТАРОЇ СИНЯВИ

У ХVІ столітті в Україні інтенсивно розбудовувалися і укріплялися міста і містечка, зокрема, в прикордонних землях Поділля і Волині. М. Володимирський — Буданов називав цей процес “військовою колонізацією”, коли попереду мирних поселень висувалися замки, а довкола розселявся збройний люд.

На початку ХVІ століття землі вздовж річки Іква належали польському воєводі Миколі Синявському і називалися Синявським полем. Микола Синявський звернувся до польського короля з тим, що для захисту від “поганства татар” він має охоту в своїх землях “власним коштом і накладом замок заложити і збудувати і “місто осадити”. Уряд, який дбав про захист своїх кордонів або місць з небезпечного сходження шляхів, дозволив Синявському “осадити місто” і закликати туди нових поселенців: купців, ремісників, аби тільки з “людей вольних”, а не чужих кріпаків.

Поселення назвали на честь свого державця М. Синявського — Синявою.

Синявський замок був збудований над берегом річки Іква. Український історик, археограф і етнограф Орест Левицький так описував звичайний тип українського замку ХVІ століття: “Він мав форму многокутника, обнесеного земляним валом. По гребню валу йшов частокіл з дубових колод. На рогах частоколу височили башти. Замок був обведений глибоким ровом, в який напускали воду з річки. В середині замку були побудовані т.зв. “городні”,

куди мешканці зносили добро і ховалися під час ворожого нападу. Зброя (стрільба вогниста) складалася з 4-х гармат, 20 гаківниць, 52 рушниць, кількох бочок пороху, селітри, сірки”.

1543 року Сігізмунд I дарував поселенню міську автономію-магдебурзьке право. Жителі Синяви були звільнені від різних податків на 15 років. Їм давалися вільність “корчми будувати і вселяти трунки — мед, пиво, горілку держати і усілякими куплями, як звиклий обичай єсть, шинкувати, продавати, купувати і пожитки усякі собі з того привлаштовувати і примножати”. Встановлювалися дві ярмарки, торги.

Життя під захистом замку і різні пільги притягували людей до “нової осади”.

В один із набігів татари зруйнували синявську фортецю і знищили поселення. Жителі утекли на 10 верств вище по течії Ікви і заклали там нове поселення, яке також назвали Синявою. Пізніше частина з них повернулася на старе згарище, відбудувалися. Містечко назвали Нова Синява. Частина залишилася на старому місті. Містечко, яке вони відбудували, назвали Старою Синявою.

Сара Синява розташована на берегах річки Іква. На лівому березі лежить більша частина містечка, яка складається з таких частин: Лисогори, Казена-Юридика (була заселена кріпаками синявського косяулу), Завалля. На правому березі лежить частина міста, яка називалася Застав’єм.

Лисогори, Казена-Юридика, Завалля входили в склад парафії Миколаївської церкви. Миколаївська церква була побудована на місці однокупольної дерев’яної церкви, яка згоріла під час пожежі в 1791 році. Застав’є входило в склад парафії Богородичної церкви, яка була побудована у 1807 році.

У середині ХІХ — на початку ХХ ст. Стара Синява була волосним містечком Літинського повіту Подільської губернії. В ньому знаходились дві православні церкви, католицький храм, народне училище, сільська лікарня, сільський банк, аптека, аптечний склад, 4 єврейських молитовних школи, млин, цукрозавод. Жителів нараховувалось 5 455 чоловік (1905 рік).

Примітки:

1. Крилов А. Населенные места Подольской губернии — Кам-Под.,—1905г.— с.161.
2. Труды епархиального историко-статистического комитета. Вып.9. — Кам-Под.— 1901,— с.675—678.
3. Владимирский-Буданов М. Население юго-западной России от половины 13 до половины 15 века. // Архив Ю.З.Р. 1886— Ч.7,Т.1— с.21.
4. Орест Левицкий, Волинські оповідання з життя 16—17в.—1914.2— с.5—6.

ПИЛЯВА

Пилява (до середини XVII ст. — Пилявці) — село, центр сільської Ради. Розкинулось на обох берегах річки Ікви (лівої притоки Південного Бугу), за 15 км від районного центру. До найближчої залізничної станції Адампіль 35 км. Населення 1918 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вишневе, Миколаївка, Олександрівка, Олексіївка.

Історія Пиляви бере свій початок з XV ст. Час її заснування невідомий, але з історичних джерел відомо, що 1501 року вже існував Пилявецький замок. Відомо також, що на місці колишньої Пиляви існувало поселення Голіщинці, зруйноване кримськими татарами.

В 1569 році Пилявці в складі правобережної України загарбала Річ Посполита. Відбулося дальше посилення не лише економічного і національного, але й релігійного гніту. Католицька церква розгорнула справжній наступ на українські землі. Споруджувались нові укріплення. На правому високому березі Ікви стояв замок — квадратна кам'яна споруда з довжиною стін близько 50 м, висота яких сягала 10 м. Поруч із замком було побудовано костюл.

Жителі займалися ремеслом: у містечку були ткачі, шевці, теслярі, бондарі тощо. Крім того, тут проживала значна кількість сільськогосподарського населення.

Пилявці в історичних документах тісно пов'язані з іменем Богдана Хмельницького та видатною перемогою селянсько-козацьких військ над польсько-шляхетською армією у період Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Наприкінці літа 1648 року Річ Посполита зібрала великі сили для придушення повстання українського народу. Польське військо налічувало близько 40 тис. чоловік. Крім того в армії було понад сто тисяч добре озброєних і навчених обозних слуг. Богдан Хмельницький протипоставив йому 80-тисячний загін. Селянсько-козацька армія переважала своєю згуртованістю, бойовим духом, вірою у справедливість боротьби. Богдан Хмельницький розташував табір на правому березі Ікви, сам з старшинами розмістився в Пилявецькому замку. Польська армія отаборилася на лівому березі. Армії розділяла річка Іква зі своїми багnistими, в ту дощову осінню пору, луками.

Бій розпочався 11 вересня. Поляки намагалися захопити греблю, яка кілька разів переходила з рук в руки. В цей день загинув сподвижник Богдана Хмельницького уманський полковник Ганжа. Близько кілометра на південь від Пиляви, праворуч від дороги, що веде до с. Пилявка є дві могили. Це місце називають “Ганжівкою”. В 1967 році на одній з могил пилявчани поставили на честь Ганжі кам’яний обеліск.

Вранці 13 вересня селянсько-козацьке військо перейшло в наступ. Після першого натиску шляхетська армія була дезорганізована. Із тилу польський табір було атаковано загонами Максима Кривоноса. Відступ польсько-шляхетського війська перетворився в панічну втечу. Розгром польської армії під Пилявцями сприяв дальшому успішному розгортанню Визвольної війни українського народу.

В дні святкування 300-річчя воз’єднання України з Росією в центрі села споруджено гранітний монумент, на якому написано:”Тут, під Пилявою, 23/13/ вересня 1648 року війська українських селян та козаків на чолі з Богданом Хмельницьким розгромили армію шляхетської Польщі”.

Під час першої світової війни Пилява знаходилася в прифронтовій смузі. Більшість працездатних чоловіків було мобілізовано на фронт. Ті, що залишилися, мали виконувати окопні, обозні та інші роботи для фронту.

У лютому 1918 року Пиляву загарбали австро-німецькі війська. Разом з ними до села повернувся поміщик.

Остаточо Пиляву визволили від ворогів 29 листопада 1920 року червоноармійські частини 44 дивізії 12-ї армії.

Населення приступило до ліквідації наслідків розрухи. В січні 1921 року відбулися вибори до сільської Ради, організовано комнезам. Навесні 1921 року проведено місячник ремонту сільськогосподарських знарядь, у Пиляві створено ремонтну майстерню. 1924 року організовано товариства споживче, кредитне та взаємодопомоги, а протягом наступних років виникли бурякове, птахівниче й молочарське об’єднання. Ці первинні кооперування сприяли піднесенню сільськогосподарського виробництва, зміцненню господарств незаможних селян.

З березня 1923 року Пилява ввійшла до складу Старосинявського району Проскурівського округу.

У жовтні 1927 року частина незаможних селян об’єдналися в артілі “Зоря соціалізму” і “Хлібороб”.

МТС, організована на початку 1936 року, протягом довоєнних років посідала одне з перших місць в області за виробничими показниками.

Мирну працю населення перервала війна. 11 липня 1941 року гітлерівці окупували Пиляву. Фашисти закатували голову сільської Ради С. Й. Бондара, голову колгоспу М. Д. Савчука, члена артилі Д. Д. Кравця, знищили майже все населення єврейської національності. Лише 19 серпня 1941 р. вони розстріляли в кар'єрі поблизу с. Олексіївка 180 євреїв. Не повернулось з поля бою 212 пилявчан, чиї імена викарбувані на плитах пам'ятника в центрі села.

У 1960 році відбулося об'єднання артилей ім. Жданова (с. Пилява), ім. Червоної Армії (с. Олексіївка) та ім. Богдана Хмельницького в одне господарство, яке стало називатись "Дружба". У даний час в користуванні господарства є 5083 га сільськогосподарських угідь.

На території сільської Ради функціонують середня та початкова школи, медико-соціальний центр, сільське споживче товариство, відділення РТП "Сільгосптехніка", створено одне фермерське господарство.

Примітки:

1. Історія міст і сіл України. Хмельницька область. — Київ. 1971.
2. Сполохи козацької звитяги. - Дніпропетровськ. 1991.

О.М. ПАЖИМСЬКИЙ
с. Самчики

СИНЯВСЬКІ, ЧАРТОРИЙСЬКІ

У XV ст. Меджибіж — польське-королівське помістя, віддане в тимчасове володіння старостам порубіжних земель. На таких засадах Меджибіж належав Синявським до початку XVI ст., відтак Синявські стають спадковими власниками цих земель.

Першим, хто отримав меджибізький ключ та свої володіння був Миколай Синявський (1489—1569), великий коронний гетьман. Синявські тримали в своїх руках Меджибіж аж до вигасання роду — протягом більш як двох сторіч.

Дочка останнього представника чоловічої статі Синявських — Адама-Миколая — Марія-Софія (1698—1771), вдова Станіслава Денгофа, виходячи в 1731 р. вдруге заміж, внесла всі родинні землі, в тому числі Меджибіж, Синяву в дім свого чоловіка —

князя Августа — Олександра Чарторийського (1697—1782), воеводи русько-українського. Початково родинним гніздом Синявських була Стара Синява, від чого й пішла назва містечка.

У 1543 р. король польський Зигмунд I дозволив Миколаєві Синявському, воеводі Белзькому, закласти місто з магдебурзьким правом і назвою Синява.

Маючи тут свій осідок воевода повинен був турбуватись про безпечність українських коронних земель від постійних набігів кримчаків. Пізніше, син Марії-Софії Синявської і Августа Чарторийського, Адам-Казимир Чарторийський (1734-1823) продав Стару Синяву Анні-Цецілії Радзивілл, яка вибудувала тут, в садибі, красивий у класичному стилі палац.

У XVI ст. (1540 р.) Миколай Синявський значно розбудовує меджибзький замок, перебудувавши його в ренесансному стилі. В цьому вигляді замок існує до тепер. У 1586 році Рафал Синявський, кам'янецький каштелян, будує в центрі дітинця замку готичну каплицю. В XVII ст. вона перебудовується в бароковому стилі.

Біля 1715 року в Меджибожі у Синявських гостювали вихідці з Угорщини Антоні Естергази з дружиною Марією Нігреліх, які в пам'ять про своє перебування у Меджибожі уфундували для замкової каплиці два майстерно виконаних пам'ятники з їх гербами й написами на чотирьох мовах: латинській, польській, угорській, німецькій.

Адам Синявський, коронний підчаший в 1600 р. в Меджибожі уфундує готичний парафіяльний костюл. Головний вівтар цього храму оздоблювали картини пензля італійського художника Баццарелі, що представляли святих Ієроніма, Миколая, Рафала, Адама, патронів родини Синявських. За Чорторийських Меджибіж був головним осердям ключа меджибзького. Власники мешкали здебільшого в Пулавах, приїжджаючи часто до своїх подільських маєтностей.

Так було в 1780 і 1791 роках, коли фортеця приймала багато гостей. Меджибіж слугував осідком штабу Тадеуша Костюшки в подіях 1792 року. Тут 44-літній генерал закохався в 18-річну Теклю Журовську і отримав від її батька відмову.

Після поразки повстання Костюшки 1795 року, виникає загроза конфіскації маєтків Чарторийських, в тім числі Меджибожу, за участь в повстанні і за відмову скласти присягу на вірність цариці Катерині II. За порадою приятелів з петербурзького двору, не маючи іншого виходу, Адам-Казимир

Чарторийський висилає до Гродно своїх синів, котрі за допомогою перебуваючого там короля Станіслава Августа і при заступництві Редніна склали присягу на вірність цариці.

При петербурзькому дворі вони залишались заручниками кілька літ. Катерина II повернула Чарторийським в 1795 р. всі маєтності, в тім числі Меджибіж, Синяву.

Костянтин виїхав до Синяви, а Адам-Єжи залишався у війську, ставши пізніше відомим політиком, державним діячем.

Адам-Єжи Чарторийський (1770—1861) радник царя Олександра II, а в 1804—1806 роках обіймає посаду міністра іноземних справ Російської імперії. Противник протинаполеонівської орієнтації поляків, хотів вирішити польське питання за допомогою Росії.

Під час визвольних змагань 1830—1831 рр. обирається головою Національного уряду, після поразки повстання емігрував до Франції, очолював групу під назвою “Отель Ламбер”, консервативний політик, меценат науки і мистецтва; засновник польської бібліотеки в Парижі. Уступки Чарторийських, з якими порухувався двір Катерини II, звільнив їх від конфіскації маєтків.

Більшість маєтків Чарторийських не уникли пограбування в подіях 1792—1794 років. Ось як описує Ізабела Чарторийська руйнацію маєтку російськими військами: “Мої розлогі дерева, квітучі кущі, пахнучі квіти згладжували гіркий вигляд пограбованого і поруйнованого палацу. На середині дітинця вивишувались дивного вигляду купа з решток найрізноманітніших меблів, які не могли забрати москалі — то побили.

Голови, руки, ноги мармурових скульптур, рештки порцеляни, кришталю, мозаїки, дзеркал, розбитий клавесин, пошарпані книги, подерті в пасма живописні картини — все це разом лежало в друзках”.

На підставі родинних справ, що мали місце в Меджибожі в 1796 році, фортеця з містом припала князеві Адамові — Єжи Чартирийському. Опісля виїзду князя Адама-Єжи Чарторийського (після 1831 р.) на еміграцію до Франції, всі його маєтності, що були в російській державі, в тім числі Меджибіж, були конфісковані, цього разу остаточно.

У 1822 році в Меджибожі народився найстарший син князя Адама-Єжи — князь Вітольд Чарторийський, сенатор, політик. Дбаючи про освіту своїх підлеглих і обивателів Меджибожа, частину будівель фортеці Адам-Єжи призначив для повітової школи.

Відкрилась вона в 1814 році при великому сході шляхти, при Янові Непомуценіві Вільчинському, маршалові Зв'ягільському і інспекторові Подільської й Волинської губерній. Школа існувала до конфіскації фортеці російською владою. Варто зауважити про рід Чарторийських як про освічених людей свого часу, діячів культури, політиків, меценатів літератури й мистецтва. В цьому ряду особно стоять Адам Казимир Чарторийський і його дружина Ізабела та їх син Адам-Єжи Чарторийський. Після смерті князя Августа Чарторийського в 1782 році його маєтності очолює син Адам Казимир Чарторийський і його дружина Ізабела (Ельжбета), яка була дочкою Єжи Флемінга, підскарбія великого литовського і Антоніни Чарторийської. Спочатку князь Адам-Казимир найбільше перебував в Старій Синяві, Вольчині, чи в Меджибожі, а з 1784 р. Чарторийські проживають в Пулавах. Пулави стають польськими Атенами. Тут перебувають артисти, архітекти, садівники, пейзажні архітекти. Ізабела стає відомою письменницею, покровителькою культури й мистецтв, засновує в Пулавах Культурний центр. Вона розбудовує Пулави, закладає перший в Польщі парк в англійському (пейзажному) стилі. Досвід, добутий в облаштуванні пейзажного парку в Пулавах, вона викладає в своїй знаменитій книзі "Різні думки про засоби закладання садів" (1805), що мала великий вплив на розвиток паркобудівництва в Польщі й Україні. Вона запрошує до Пулав найкращих архітекторів і паркобудівників. Серед них ірландця Діонісія Макклера, який втілює свої ідеї англійського стилю парку в Пулавах і Аркадії. Пізніше Макклера запросять на Україну, де він створить більше 50 відомих парків і це здебільшого в наших краях — на Поділлі й Волині, і стане одним із найвизначніших паркових архітекторів України.

У Пулавах у Чарторийських вирувало політично-суспільне, культурне життя, конкуруючи з королівським двором в останніх роках Речі Посполитої. Тут розпочав свої уроки в політичному житті старший син Чарторийських Адам-Єжи. 22-річним вояком він бере участь у польсько-російській війні 1792 р. Молодий князь за заслуги отримав хрест Віртуті Мілітарі.

Адам Казимир Чарторийський (помер і похований в Синяві), відомий драматург, критик, меценат літератури, кандидат на польський престол після Августа III, автор листів на педагогічні теми. На Старосинявщині село Адампіль, котре вийшло з рук Чарторийських в 1820 р. названо в його честь. Старосинявські та

Чарторийські полишили в нашому краї визначні пам'ятки й значну пам'ять.

Примітки:

1. О. Родічкіна, І. Родічкін. Майстер садово-паркового мистецтва. // Архітектура України. № 3.1992.
2. Известные поляки (Малый биографический словарь)
3. Історія Польщі. Том 1. Москва.1954.

Р. АФТАНАЗИ
Польща
Б.О. ПАЖИМСЬКИЙ
с. Самчики

САДИБНІ АНСАМБЛІ СТАРОСИНЯВЩИНИ

З другої половини XVIII століття в Україні розпочинається бурхливе будівництво палацо-паркових ансамблів. Серед архітекторів були вироблені об'ємно-просторові принципи, покладені в основу дальшого розвитку палацо-паркового мистецтва.

На терені Хмельниччини, двох історико-етнографічних регіонів — Поділля й Волині, в час розвитку садибного будівництва нараховувалося понад 100 садибних палацо-паркових ансамблів. Вціліли одиниці. Особливість ансамблів: парки розташовувались на великих теренах, в найбільш живописних місцях чудової природи, з показною парадністю; головний елемент ансамблю — палац з багатими інтер'єрами, прикрашався цінними творами живопису, графіки, скульптури, килимарства, декоративно-прикладного мистецтва. Окрім палацу в садибах були інші будівлі-офіцини, каплиці, господарські будівлі, зведені в чудові композиційні стильові ансамблі, що узгоджувались з деревними насадженнями. Парки — пейзажні (англійські), частково регулярні (французькі), архітектура-класицистична, готична (з елементами романтизму), східна (китайська, японська).

Садиби цього часу — осередки культури краю. В палацах зберігались великі книгозбірні, архіви, стародруки, інкунабули, ельзевіри тощо.

Над садибними ансамблями працювали визначні архітекти й декоратори Європи.

У садибах народились, проживали, довгий час перебували знамениті люди тих часів, що принесли славу Україні, Польщі, Росії.

Палацо-паркове мистецтво нашого краю тісно пов'язане з

історією української і європейської культури, посівши належне місце в її скарбниці. Доля українських садиб — пам'яток унікального палацо-паркового мистецтва — гірка. Минуле не повернути... Але знати про нього ми зобов'язані. Старосинявщина мала чудові пам'ятки цієї культури, про них і мова.

Адампіль.

Адампіль лежить на відомому Чорному шляху, яким на Україну, Польщу вдирались кримчаки, палили села, вели в неволю український люд. Пізніше цим шляхом ходили чумаки, гонили великі стада худоби до Одеси, затримуючись на ніч в корчмі “Перекора” (свідчення Ядвіги Марильської, дочки останньої власниці Адамполя).

Адампіль із близькими землями належав Чарторийським. Назва походить від фундатора садиби князя Адама Казимира Чарторийського (1734—1823), генерала польських земель, драматурга, літературного критика, мецената літаратури і мистецтва, автора листів на педагогічні теми. В один із днів його іменин і було названо село його ім'ям. Цю версію підтверджує письменник А. Урбанський в своїй книзі “Memento kresowe”, виданій у Варшаві 1929 р.

Біля 1820 року від князя Адама Казимира Чарторийського набув Адампіль Міхал Третяк (1793—1864), син Каєтана, походженням київської лінії, давньої української родини; людина дуже здібна і підприємлива; закінчив Кременецький лицей із золотою медаллю. Родовід Третяків добре описує Бобровський у своїй книзі “Pamiętnik mojego zusia”, виданій у Варшаві 1979 року, а також нащадок — Мечислав Третяк. З набуттям Адамполя Третяк долучає ще й село Гречани. Місцева шляхта вибирає його маршалом Літинського повіту. Міхал Третяк мав дев'ятеро дітей, троє з яких померли в молодому віці. Свій маєток, який мав успіх у господарюванні, розділив поміж синами і дочками. Адампіль дістався одній із дочок — Михалині (1828-1879), заміжній за Романом Суцаським-Проскурою, які як і Третяки претендували на князівське звання. Роман Проскура був останній представник свого давнього роду.

Адампіль, як посаг дочки Романа і Михалини Суцанських — Проскурів — Олімпії, перейшов до родини її чоловіка Владислава Чарковського. Чарковські не мали синів і через це Адампіль дістався єдиній їхній дочці Ідалії, дружині Казимира Любич-Залеського, останній власниці Адамполя й земель, що нараховували в 1914 році 393 десятини. Залеські мали двох синів

— Богдана і Міхала та дві дочки — Марію і Ядвігу. Всі вони не мали дітей, через що рід вигас.

Незабаром, по набутті Адамполя Третяком, десь по 1820 році, Міхал закладає велику резиденцію — палац в класицистичному стилі. Невідомо лише, який архітектор працював над його проектом. Але серед місцевих жителів ходила думка, що автором міг бути італієць, який працював в Ілляшівці. Однак це лише здогадки. Палац а Адамполі не був закінчений згідно проекту, що передбачав поєднання трьох основних частин, тобто головної частини — палацу і двох бічних — офіцинів, в один ансамбль. Зрештою, ансамбль мав належати до палладіянського стилю і виглядати підковою. Палладіянська архітектура — початок класицистичної течії в архітектурі епохи бароко XVII—XVIII ст., яку започаткував італійський архітектор Андреа Палладіо, що діяв в 1540-1580 роках, через що ця течія отримала назву палладіянства. Головні корпуси садибних палаців з'єднуються з крилами (офіцинами) за допомогою галерей у вигляді підкови, іноді прямих, іноді під прямим кутом. У Палладіо — це галереї з колонадою, в Польщі, в Україні (Волинь, Поділля) інколи аркові, а в простіших садибних будівлях мають вигляд зігнутої стінки. На терені нашого краю було понад 40 таких садибних палаців. Це — Адампіль, Ладиги, Вороновиця, Тульчин, Гриців, Северинівка та інші.

Місця для виконання адампільського ансамблю було замало, бо одна із офіцин мала стати зовсім близько ставу, де різко мінявся рельєф, через що проект змінили — замість другої офіцини прибудували крило до палацу. Все ж ансамбль виглядав палладіянським.

Палац мав 13 вікон, мурований з цегли, одноповерховий, на доволі високому підмурівку. Центральну, чільну частину палацу акцентував високий портал з шести іонічних колон з квадратними базами, що стояли на краю тераси слугувала й під'їздом для екіпажів до головного входу палацу. Від крайніх колон порталу відходили короткі заокруглені мури, що становили огорожу й підпірні стінки для пандусу (під'їзду). Колони підтримували балкування (антаблемент), покрите з чільної сторони орнаментованим фризом. В трикутному фронтоні портала містився картуш герба власника садиби. Карниз оточував весь палац, горішню частину вікон декорували сандрики у вигляді карниза з гіпсовими кронштейнами-вомотами.

Перед першою світовою війною палац, особливо його столярка, зазнали значних змін. Це стосується конституцій вікон, що

вплинуло на суттєвий вигляд стилю палацу. Палац накривав високий гонтовий дах, з трьома відтинькованими коминами. Середній — великий і широкий, бічні — менші, поставлені впоперек до конька даху.

Від правого, бічного фасаду відходила ледь вигнута галерея, з'єднуючи палац з офіциною; зі сторони парку мала глуху стіну, а з чільної сторони — аттик, тосканські колони, на краях — глухі стіни з псевдовікнами.

Офіцина нижча від палацу, але доволі велика, на дев'ять вікон, в середній частині з чотириколонним портиком, трикутним фронтоном, з напівкруглим вікном. Дах офіцини чотирихилувий з двома коминами.

Місце другої офіцини зайняла відкрита тераса, що стояла на мурованих стовпах, розтягнута на всю причілкову сторону палацу, накрита однохилувим дахом, спертим на тонкі дерев'яні колони.

Інтер'єри палацу виглядали скромно, що дає підставу думати — не всі зали були завершені до авторського задуму.

На ширину головного порталу містилася вітальня (хол), освітлена двома вікнами. Протилежно, з паркового фасаду зала призначена під книгозбірню, мала також два вікна і двері, що вели до англійського (пейзажного) парку. З правої сторони головної вітальні знаходилась зала-їдальня на всю ширину будівлі палацу (прийом, що часто зустрічається в палацах Волині й Поділля) з трьома вікнами чільного фасаду й трьома вікнами-паркового. Кутовий правий покій з двома вікнами слугував для власника садиби кабінетом. З лівою стороною головної вітальні сусідувала зала на два вікна — Зелена, з якої входили до Великої бальної. Ця зала в своєму архітектурному вирішенні мала спарені колони іонічного стилю. Її три вікна виходили на парадний партер і чотири “порте-фенетре” (двері-вікна) на бічну терасу. В лівій стороні від парадного під'їзду містилися дві гостинні зали.

Будівля палацу доволі цікаво опалювалася — соломою (через відсутність поблизу лісів) за допомогою певного роду центрального обігрівання. Під палацом, офіциною тягнулись склепінчаті коридори з печами. Спеціальними каналами влаштованими в стінах будівель гаряче повітря розходилося звідтіль по всіх залах. Щоденно в замку спалювали п'ять фур соломи, якої, безумовно, було вдосталь в маєтку.

Центральна вітальня умебльована скромно: на стіні висіло дуже велике дзеркало, а по боках стояли крісла і вішалки. Зала

книгозбірні, фарбована в бордовий колір, з дубовим паркетом, мала дубові шафи під склом, що містили кілька тисяч книг, в основному з права. Таким підбором літератури займався господар садиби Казимир Залеський, випускник Паризького університету. Крім того, тут були книги з астрономії — зацікавлення сина Богдана. Окрім багатьох книг новіших на польській, французькій, російській мовах, в книгозбірні знаходились стародруки в оправах, виготовлених з телячої шкіри.

Стіни залів початково були оббиті (як водилося тоді) дорогими тканинами — адамаском (тканина походженням з Дамаску), штофом, шовком. Велика зала-їдальня підтверджує це. Стелю її декорували дві розетки, з яких звисали великі кришталеві люстри, а на стінах висіли картини Олександра Орловського, відомого художника, що навчався в Петербургській академії мистецтв і який працював над українськими, польськими, російськими темами. Посередині зали стояв великий розсувний стіл, навколо нього і під стінами — крісла, в міжвіконнях — дзеркала “трюмо”, а в кутку, побіля каміна — другий невеликий стіл з м’якими кріслами.

Зала Зелена, від назви кольору стін мала паркетну підлогу застелену великим килимом: стояло безліч м’яких крісел, стіл, дзеркало поміж вікнами, подібне до тих, що знаходились в їдальні. На одній із стін висіло овальне дзеркало в золоченій оправі, а також акварелі на різні теми.

Зала Бальна мала кремовий колір; попід стелею оббігав фриз позолоченого листу. Зі стелі звисала велика люстра, подібна до тієї, що знаходилась в їдальні. Підлога — паркет з темного і світлого дуба. Умеблювання — магонієві ампірні крісла, столи, канапи. Серед цікавих мистецьких творів зали — столик інкрустований слоновою кісткою і перлами в делікатний візерунок та магонієвий оротель з шахівницею, фортепіано “Блютнер”, а на стінах — картини, виконані олійними фарбами.

Інші зали якихось високоцінних речей не мали. Лише в спальні, що знаходилась поряд з їдальнею, стояло кілька старовинних меблів: велике полісандрове ліжко, стильовий секретер, б’юро і столик з багатьма шухлядками, лавчина з пюпітром.

Десять приміщень мала офіцина, частина яких мешкальні, частина — гостинні, решта — господарські.

Зберігала садиба Адампіль багато творів, як декоративно-прикладного так і образотворчого мистецтва. Урбанський називає

такі: “Пес і вівці”, “Букет троянд”, “Букет георгінів” — картини фламандської школи, “Видужання хворої нареченої” і “Свята Магдалина” пензля Антонія Сакко італійської школи, “Христос з христом” невідомого автора, “Зняття з Христа” копія з Рубенса. Ще: пастелі Титуса Малішевського — “Голова циганки”, “Постать жіноча в купелі”, “Світанок”. Із творів декоративно-прикладного мистецтва — порцеляна Баранівки, імператорської фабрики в Петербурзі, столовий гарнітур із Севра з часу Людовіка Філіпа, а також бельведерський фаянс.

Палац стояв на невеличкому пагорбку. Навпроти центрального portalу знаходилась в'їзна брама, відділена від палацу великим партером — травником з квітами і купами білих спірей. Партер оббігала широка алея. Направо від палацу лежала плоска частина парку з молодими ялинами, далі — став, а за ним, на погорбку, білили хатки села Адампіль, які було видно із вікон палацу. Але найбільша частина парку знаходилась по лівій стороні палацу, який розділявся ставком з двома містками. В парку росли тополі, ялина (які вважались ледь не екзотиками), сосни, старі дуби, туї і різні декоративні кущі. На одному із пагорбків парку стоявobelіск на честь Проскури. На літо на галяви парку виносились пальми. Далі стояла теплиця і оранжерея, а за ними направо — господарські будівлі.

Івки.

У першій половині XIX ст. Івки належали Гарлінським. Від Гарлінських Івки набуває Ян Погорський, літинський хорунжий, пізніше — граничний суддя летичівський, власник сіл Гречинці, Половецько, Місюрівка, жонатий на Теклі Мілатинській. Вони мали три дочки й сина Юліана, дружиною якого була Ірена Корвін Мікуцька (1826—1902). В Римі в костьолі на віа Сан Себастьян, в його лівій наві знаходиться надгробна таблиця з бронзи, присвячена пам'яті Ірени Погорської з написом і гербами.

Син Юліана і Ірени Емануїл Погорський (пом. 1938 р.) одружений з Геленою Правдіч-Залеською, був останнім власником Івок.

В 1906—1908 роках Емануїл Погорський будує в Івках новий палац. До того Гарлінський й Погорські жили в старому невідомому до цього часу палаці. За родинними переказами за взірець побудови нового палацу було взято віллу Барберіні в Римі. Проект виконав архітект з Києва Кароль Іваніцький. Над декоруванням інтер'єрів палацу

штучним мармуром, гіпсом працював декоратор Глонек.

Будівля палацу не була зовсім новою: архітект використав старі мури, перебудувавши внутрішні приміщення і звівши над ними другий поверх. Чільною стороною став один із бічних фасадів старого палацу, а сам новий палац набув майже квадратної форми. Фасади палацу обмежені на краях ризалітами з пілястрами. Кожен із ризалітів на першому поверсі мав великі квадратні тридіальні вікна, увінчані сандриком у вигляді лучкового фронтона. На другому поверсі ризаліт мав два зближених вікна під одним сандриком-фронтоном. Середня частина чільного фасаду палацу мала п'ять вікон дуже оригінальної форми — тридільні, в горішній частині півкруглі з профільованим оздобленням. Три середніх — “порте-фенетре” (двері-вікна), які вели на балкон-терасу портика з балюстрадою, що спирався на чотири колони тосканського стилю, з'єднаних вгорі півкруглими арками, що подібно були оформлені до вікон другого поверху. Під портиком знаходився головний вхід до палацу. Над двома поверхами палац мав невисокий “псевдомезонін” з густо посадженими овальними віконцями, а над ним, на кронштейнах — низький чотирихилувий дах.

Палац мав триплановий устрій внутрішніх приміщень, що підкреслено зовні середньою частиною і майже такої ширини бічними ризалітами. За вхідними дверима — невелика вітальня з східцями на другий поверх. При її правій стороні знаходилась велика квадратна зала, а з лівої сторони вітальні — дві однакові і теж квадратні зали — Зелена і Червона. За ними подібні зали, з котрих кутова призначалася для канцелярії власника садиби, а сусідня — буфетна. Всі ці зали мали паркетну підлогу, високі фарбовані на біло двері і, окрім буфетної, багаті декоративні оздоблення.

Осередком життя палацу була велика зала з стінами штучного мармуру, вся в рамках, з широким фризом і карнизом, що розділяв долішню і горішню частини стін, з гіпсовими десюдепортами (рельєфними оздобленнями) над дверима. Вздовж однієї із стін тягнувся балкон, спертий на великі висічені із мармуру консолі (кронштейни) у вигляді вомот, які покривало різблене оздоблення із стилізованого листу аканта. Балюстрада балкону також виконана із мармуру й оздоблена геометричним різбленням. Зі стелі звисала велика, на багато свічок, люстра в стилі рококо. Емануїл Погорський запальний колекціонер, в цій великій залі зібрав найбільше цінних речей — меблів, творів

мистецтва, що подібно було на музей. Серед меблів: невелика красиво оздоблена ренесансна шафрика, шафа гданська, дві ампірні магонієві шафи, спеціальна кутова шафа на цінну порцеляну, круглий стіл з блятом, що спирався на каріотиди, і овальний з ніжками у вигляді дельфінів, комод в стилі Людовіка XV і в цьому ж стилі два фотелі, канапи, крісла. Серед творів образотворчого мистецтва найбільшу цінність мали картини: Автопортрет Ван Дейка з дружиною і дітям, що вважалась за оригінал, та композиція пензля Франка Герарда. Цінність мав пастельний портрет воеводи мальборського Петра Пжебендовського. На стінах висіли фламандські гобелени. Цінність складали предмети декоративно-прикладного мистецтва — годинники в бронзових декоративних оправах, колекція старих емалей. Прикрашав залу мистецьки виконаний мармуровий камін.

В інших залах знаходились меблі стилю Якоб, стіни прикривав “адамашк”, зі стін звисали ампірні бронзові люстри, висіли східні тканини.

У червоній залі стояв круглий стіл з блятом, оздобленим мармуровою мозаїкою, виконаною в XIX ст. з уламків старовинних рельєфів, зібраних серед руїн Італії.

У численних шафах залів зберігалася коштовна порцеляна, кераміка, скло: севрські вази з портретами Наполеона і Джозефіни, дві мистецькі тарілі із садиби Мошинського на Волині, безліч порцелянових філіжанок, тарілей, полумисків з відомих фабрик Севра, Відня, Корця, Баранівки. В залі Зеленої знаходилась більш новітня порцеляна для повсякденного вжитку.

Серед речей мистецьких, котрі часто змінювали місце розташування, були: родинні портрети (старі й нові), “Мадонна” приписувана пензлю Джованні Белліні, “Портрет жінки” пензля Корнелія Леона, акварелі Юліуша Коссака, рисунки Міхала Ельвіра Андріоллі і Зигмунда Айдукевича, картина Януарія Суходольського “Два араби з конем”, колекція англійських гравюр, особливо серія “Прийняття Індії через англійців”.

Середню частину палацу займала їдальня, оздоблена дубом з різбленням, що гармонувало з гданськими меблями — буфетом, столами, кріслами, оббитими “кордебаном” (шкірою, походженням з іспанського міста Кордова) з витесаними на них мисливськими сюжетами.

Інші зали першого і другого поверхів оздоблювалися скромніше, бо призначалися для мешкання.

У неспокійні часи революції найцінніші мистецькі речі вивозять з Івок до Києва, де, можливо, зараз можна їх бачити. Інші, менш цінні, були більшовицькою голотою пограбовані й знищені на місці, а палац зруйнований до підмурків.

Оточуючий палац пейзажний (англійський) парк був ще надто молодим, бо закладався в час побудови нового палацу, мав став з острівцем. На газонах і галявах парку росли стрижені декоративно туї. Навкруг садиби Івки відкривались, як і сьогодні, чудові краєвиди. Як жаль, що втрачені такі чудові мистецькі пам'ятки!

Примітки:

1. Roman Aftanazy, *Materialy do dziejow rezydencji: Tom IXa.* Warszawa, 1992.
2. О. Пажимський. Садибні ансамблі подільсько-Волині.— Хмельницький, 1997.
3. Архітектура.— Київ, "Будівельник", 1995.
4. Знамениті поляки— Польща, 1980.
5. И.А. Косаровский. Искусство паркового пейзажа.— Москва, 1977.

О.П. ГРИГОРЕНКО,
В.О. ГРИГОРЕНКО
м. Хмельницький

БОЙОВА І ТРУДОВА СЛАВА СТАРОСИНЯВЩИНИ

Історичні джерела засвідчують, що територія сучасного Старосинявського району, розташованого на межі Поділля і Південно-Східної Волині, була здавна заселена мужніми і волелюбними людьми, які понад усе цінили свободу, боронили свою землю від іноземних поневолювачів.

З глибини віків до сьогодні земля Старосинявщини зберігає героїчні сторінки свого буття. Родючі землі, багаті ліси, привітні люди не лише милували і тишили корінних мешканців, зачаровували мандрівників, але й були звабою для різних завойовників. Вогнем і мечем прагнули вони підкорити місцеве населення, користуватися плодами їхньої праці. Та впродовж всієї своєї історії старосинявці виходили переможцями в цій кривавій боротьбі і титанічною працею відроджували рідний край.

Активну участь брало населення регіону в роки національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти в середині XVII ст. Саме тут, на берегах річки Ікви, поблизу села Пилява, у вересні 1648 р. відбулася одна з найбільших битв цієї війни, де під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького козацько-селянські війська здобули блискучу перемогу над польсько-

шляхетською армією, відкривши шлях до визволення українського народу (1). Про ту вікопомну битву розповідає Музей-діорама “Пилявецька битва”, оформлений у районному Будинку культури і який зустрів своїх перших відвідувачів у 1995 р. Жителі Старої Синяви і навколишніх населених пунктів брали участь у повстанні під проводом Семена Палія та гайдамацьких повстаннях 30-60-х років XVIII ст. В селі Нова Синявка у 1830 р. був заарештований ватажок подільських повстанців У. Кармелюк, який переховувався у братів Блажкунів після втечі із сибірського заслання.

Трагічні сторінки населенню Старосинявського району довелося пережити в роки другої світової війни. З липня 1941 р. по березень 1944 р. Старосинявський район був тимчасово окупований німецько-фашистськими загарбниками. Гітлерівці встановили жорстокий окупаційний режим, вони намагалися перетворити українців на своїх покірних рабів. Кожен наказ фашистських властей ряснів погрозами смертної кари. Окупанти розстрілювали, вішали, катували, закопували живцем у землю. Терор, кров, невільницьку працю принесли вони з собою. Вже на п'ятий день окупації Старої Синяви вони вчинили дику розправу над її мешканцями. Есесівці зігнали на околицю 300 чоловік, в основному єврейського населення, і розстріляли всіх. В кар'єрі поблизу села Олексіївки вони розстріляли 180 євреїв. З методичною послідовністю фашисти знищували села району, а їх жителів за допомогу партизанам піддавали тортурам. У липні 1943 року карателі жорстоко розправилися у такий спосіб над жителями села Сьомаки — спалили більш як 180 жінок і дітей ².

Важко перерахувати всі ті жахливі злочини, що їх вчинили гітлерівці на тимчасово окупованій ними території району. В цей період вони замучили, розстріляли, спалили, повісили 3399 мирних людей, вивезли на примусові каторжні роботи до фашистської Німеччини 4389 молодих людей (3). Проте ні масові розстріли, ні криваві насильства, ні тортури не змогли залякати старосинявців і вбити віру в перемогу над фашистськими загарбниками. У районі діяли партизанські групи. Під час рейду по району в липні 1943 року до Старої Синяви проникли народні месники, які здійснили тут кілька диверсійних актів і вивезли заводським автотранспортом цукор до лісу ⁴.

Мужність і героїзм в боях за свободу і незалежність Батьківщини проявили сини і дочки старосинявської землі на фронтах Великої Вітчизняної війни. Близько трьох тисяч з них

відзначено високими державними нагородами. Уродженець села Буглаї В.Ю. Ковтун, села Ожарівка В.Й. Левицький, села Харківці М.С. Мончак, села Йосипівка О.П. Сидоришин удостоєні звання Героя Радянського Союзу Г.І. Шпак з села Заставці став кавалером ордена Слави трьох ступенів.

Пілот Олексій Сидоришин свій перший удар по ворогові наніс у червні сорок першого, останній — в квітні сорок п'ятого по Берліну. В той час йому ще не виповнилося в двадцяти чотирьох років, але майстерності у нього вчилася багато старших товаришів. В дні Сталінградської битви пілотам доводилося вилітати з аеродромів, розташованих на великій відстані від об'єктів противника. В цих умовах вони повинні були як можна результативніше використовувати техніку і озброєння. Приклад показував О. Сидоришин. Він першим перевищив розрахункові можливості літака, збільшив його бомбове навантаження до півтори тонни. Його досвід перейняли всі пілоти полку. Він відмінно володів прийомами пілотування у будь-яких погодніх умовах, виконував відповідальні завдання по фотографуванню ворожих об'єктів і результатів бомбардувань. Коли в полк прибули нові бомбардувальники ІЛ-4, О.Сидоришин з своїм штурманом і стрільцем-радистом в числі перших освоїли і повели в бій цю грізну машину. В ніч на 26 квітня 1945 року Олексій Петрович наніс свій останній бомбовий удар по воєнних об'єктах гітлерівської столиці, після якого радянські війська вийшли в центр Берліна. Після приземлення він розкрив планшетку. На карті провів червону стрілку, обвів коло з позначенням "Берлін" і поставив на ньому жирний хрест.

Про відвагу В.Й. Левицького Маршал Радянського Союзу М. Крилов у книзі "На зустріч перемозі" писав: "Самовіддано вела бій батарея старшого лейтенанта Василя Левицького. Біля хутора Годлевас її оточили 17 фашистських танків. Зразу ж виявилась прикованою до місця самоходка командира батареї: у неї була підбита гусениця. Однак старшому лейтенанту Левицькому це не завадило вийти переможцем в бою з ворогом. Ведучи вогонь із своєї самоходки, він підбив чотири танки противника".

Від рядового розвідника до командира розвідувального взводу і роти, а потім — до начальника розвідки дивізії пройшов нелегкими фронтовими дорогами В. Ю. Ковтун. Він був розсудливим, ініціативним, сміливо і вивірено йшов на відважні вилазки, збиваючи з пантелику противника, диктуючи йому свою волю. Начальник розвідки дивізії В.Ю. Ковтун вчив своїх

підлеглих вміло вести безперервну розвідку, своєчасно забезпечувати командування точними зведеннями про противника.

М.С. Мончак в боях з ворогом воював на Південно-Західному, Брянському, 1-му Українському фронтах. Восени 1943 року М. Мончак умілим маневром вивів під удар фашистські війська, які намагалися вийти з оточення. Гітлерівці попали в вогненний мішок. Горіли їхні машини, вони в паніці кидалися з боку в бік. Загін капітана М. Мончака знищив сім танків і самоходних установок, 12 польових гармат, біля ста машин, було взято в полон 56 солдат і офіцерів (5).

Військова мужність і доблесть славних представників Старосинявщини були відзначені найвищими нагородами Батьківщини. Герої минулої війни пронесли через вогонь битв любов до рідної землі, віру в краще життя її людей. Їх життя і подвиги служать надійним орієнтиром для виховання молодого покоління захисників незалежної Української держави.

Звитязною працею в сільськогосподарському виробництві зміцнювали економічну і оборонну могутність Батьківщини Герої Соціалістичної Праці — буряковод з села Теліженці Є.П. Дідук, директор радгоспу “Пасічна” А.В. Лятавський. Справжній трудовий героїзм проявила наприкінці 1980-х років оператор машинного доїння корів радгоспу імені XXVI з’їзду партії М. Шевчук. В 1988 році вона доглядала 56 корів, надійла від кожної у середньому 5817 кілограмів молока. В тому році її випередили лише дві доярки з усього колишнього Радянського Союзу (6). І такі самовіддані хлібороби живуть у кожному селі, працюють на всіх ділянках цієї найважливішої галузі народного господарства. Вони уособлюють собою кращі риси українського селянства, служать неоціненним моральним прикладом для молодого покоління трудівників села.

Сільським юнакам і дівчатам району є на кого рівнятися, є з кого брати приклад, звіряти свої життєві інтереси. Взірцем може слугувати Є.П. Дідук, яка ще в довоєнних 1937—1938-х роках вирощувала по 574—621 центнеру цукрових буряків з гектара, в 1960-х роках щедро ділилася своїм хліборобським досвідом з учнівськими виробничими бригадами району (7). Знатна трудівниця країни дуже переживала, що її невтомна праця, завдяки якій за краєм утвердилася слава “цукрового Донбасу”, почала поступово тьмяніти. Весною 1963 року вона звернулася з закликом до буряководів області відновити довоєнну славу

виращування високих врожаїв солодких коренів⁸. Є.П. Дідук виїжджала в різні господарства Хмельниччини для зустрічей з молодими буряководами, цікавилась їх справами, щедро ділилася своїм досвідом виращування цукристих за новою технологією без затрат ручної праці.

Артист О. Я. Левицький, лікарі М. А. Іванков, М.Г. Рідвановська, вчителі К.І. Базалюк, З.І. Жуков, Г.О. Мітлаш, Г.Д. Осухова, П.Г. Смольський, А.Я. Штернова і багато інших своєю працею багато зробили для утвердження в людей високих гуманістичних рис, прищепленню любові до своєї рідної землі, отчого краю, Батьківщини.

Старосинявщина має гарні традиції бойових і трудових звершень. В нових історичних умовах вони є сприятливим ґрунтом для творення добрих справ в ім'я розбудови молоді незалежної Української держави.

Примітки:

1. Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького. — Стара Синява, 1995. — 184 с.
2. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. — Київ, 1971. — С.511,521,527.
3. Шуцький П. Повернення до Істини. — Колос. — 1993. — 7 липня.
4. Державний архів Хмельницької області, ф.Р—3784, оп.1, спр.30, арк.18,19.
5. Гордость и слава Подолин. Очерки о Героях Советского Союза — уроженцах Хмельницкой области. — Львов, 1985. — С.109—111; 131—134; 156—158; 218—221.
6. Григоренко О.П. Трудівники села Хмельниччини в боротьбі за виконання завдань XII п'ятирічки // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція історії радянського періоду. Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С.64.
7. Державний архів Хмельницької області, ф.П-6611, оп.1, од. зб.1, арк.31.
8. Там само, ф.П-6611, оп.1, од. зб.38, арк.19.

Ю.І. БЛАЖЕВИЧ,
О.П. ГРИГОРЕНКО
М. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

СТАРОСИНЯВСЬКА ТВЕРДИНЯ

Кожне село, велике чи мале, має свою історію, свою героїчну, а інколи і досить трагічну, як і саме життя, біографію, своє неповторне обличчя. Майже тридцять тисяч їх розкинулося на землях нашої держави. Хто, коли і за яких обставин заснував їх, обжив ці місця, боронив рідну землю від незліченних ворогів, в переважній більшості нам невідомо. На жаль, ми ще тільки вчимося заглядати в своє коріння, знати і цінити своє минуле, щоб черпати звідти насагу для майбутнього.

На широких долинах, гомінких автотрасах, вздовж тихоплинної течії річки Ікви, округлих пагорбів і замріяних

перелісків Старосинявщини розташовано 45 населених пунктів¹. З незапам'ятних часів, перебуваючи на перехрестях різних подій, були вони в зоні інтересу багатьох можновладців. Їх трудівники, нині, як і колись, постачають міста продуктами харчування, переробною сировиною, трудовими ресурсами.

Особлива доля судилася селу Сьомаки, що стало справжньою Старосинявською твердиною, символом нескореності нашого народу. Свій початок село бере з далекого 1665 р., коли семеро втікачів-кріпаків з містечка Любара (тепер центр Любарського району на Житомирщині, що межує з Хмельниччиною) облюбували невисоке узгір'я на теренах сучасної Старосинявщини. Важко достеменно дізнатися чому нове поселення дістало таку чарівну і милозвучну назву. За одними переказами, які передаються тут з покоління в покоління, спочатку воно мало назву Любарські Хутори, оскільки його засновники були вихідцями з Любара. З часом коли хутирець переріс уже свої межі і став селом, з усіма притаманними йому ознаками, його назва теж перемінилася. Але знову ж таки вона не загубила свого первісного змісту, завдячена пам'яті тих саме над усе волелюбних селян. Оскільки прибилося їх сюди семеро, то й селу бути не інакше, як Сьомаками.

За іншими переказами, які побутують в цій місцевості, назва села походить від слова "сім". Колись давно в цьому селі проживала, як і по всій українській землі, багатодітна робина. Сім синів мав роботящий господар. І для кожного з них він побудував після одруження хату. Сім хат, згідно цього переказу, і дали назву селу — Сьомаки.

Можливо і справді щось з цих переказів (і добре що вони зберігаються в людській пам'яті, бо це також є органічною частиною нашої історії), відповідає дійсності. Дух волелюбства, гордої непокори будь-якому насильству, не залишав сьомаківчан з плином століть.

Історія села Сьомаки є пекучою долею не тільки поступу, а й довгого ланцюга зболеностей, тривог, трагедій українства. В історії села тече, безперечно, яскравий струмок світла, бо жодне село, хоч який би світлий промінь не був скромним, без нього не здатне існувати. Та буденність життя переповнена полинним смаком, насичена темними барвами, солоним потом і сльозами. Особливо трагічні сторінки довелося пережити в буремному ХХ ст. Вир збройної боротьби з початком революції 1905-1907 рр. зажеврив надією на краще життя. Як марево привиділася тоді

селянам їхня земля, від нестачі якої вони постійно бідували. Однак зі спадом революції так і залишилися вони малоземельними аж до початку 1920-х років. Саме через це більшість жителів села підтримала партію більшовиків і її вождя Леніна, які заявляли, що віддадуть землю всім тим, хто її обробляє. Та це тривало недовго, всього кілька років.

Рубіж 1920-1930-х років ознаменувався масовою колективізацією сільського господарства, крутими руїнами виробничих відносин. Переважна більшість селян, скориставшись тимчасовою свободою під час НЕПу, не бажали і не хотіли працювати в чужому і незрозумілому для них колективному господарстві, пручались до останнього. Тоді їх, споконвічних хліборобів і трударів, які важкою працею на землі годували себе і країну, оголошували куркулями і ворогами народу. Залізний крок колективізації не залишав селянину жодного вибору, щонайменшого вагання чи роздумів. Чорним крилом зачепив село страшний, організований жорстокий голодомор першої половини 30-х і його найпекучішої вершини — 1932- 1933-х років.

Домна Рикун, яка пережила ці жахливі роки, розповідала: “Не дай Бог, ні дітям, ні внукам, ні ворогам того знати, що ми пережили в тридцять третьому. Четверо дітей у сім’ї. Сама спухла як колода. Добре, що була корова, то ще якимось ділила молоко... А люди вмирали і падали скрізь, як солома... Сусідка Явдоха Кравчук ішла через мій город та побачила кущик цибулі. Каже: “Нащипай мені”. Так просила, то я дозволила. Вона зігнулась за цибулею, так і лягла біля неї”². В результаті такої “штучноголодоморської політики”, з урахуванням чисельності тогочасного сільського населення України, фактично кожний третій мешканець села жахливим перетоком долі виявився спітканий смертю³.

Сталінська кара нещадної боротьби з класовими ворогами гуляла по всій Україні. Вона знову-таки не залишила осторонь таке велике соціальне поле як селянське середовище. Темна зловісна кара переслідування могла впасти на будь-яку людину. Від тієї напасти люди могли надіятися хіба що на Всевишнього: “Пронеси, господи Боже!”.

Поступово щирі і доброзичливі, роботящі сьомаківчани при звичаїлися до нових умов життя. Повсякденна праця на полях і фермах почала давати прибутки і для держави, і для працюючих. В повсякденній праці зустріло село фатальний 1941 р. Забулися голодомор, переслідування ні в чому не

винних людей. Почувши приголомшливу звістку про напад фашистської Німеччини, жителі села підпорядкували всю свою життєдіяльність організації допомоги фронту.

Фашистські загарбники захопили Сьомаки 12 липня 1941 р. Як могли ухилитися селяни від роботи в організованому окупантами замість колгоспу загальному дворі, від сплати різних податків. Справжнісінькі лови влаштували фашисти на молодь, щоб спіймати і відправити на каторжні роботи до Німеччини. За період окупації вони вивезли до рейху більше сотні чоловік. У селі не було підпільної групи чи диверсійного загону. Але люди знали про становище на фронтах. У селі поширювали листівки, відозви не коритися окупантам. Зв'язок з партизанами підтримував директор школи О. Хомишин.

Важке випробування і смертельне горе випало на Сьомаки у неділю 18 липня 1943 р. Ранком того дня в село вступило партизанське з'єднання Мельника-Бурченка, яке вийшло з оточення і намагалося переправитися через річку Південний Буг в напрямку Вінниці, туди, де зачаїлося вовче лігво — східна штаб-квартира Гітлера. Жителі села чим могли допомагали партизанам, ділилися останньою хлібиною, перев'язували поранених. Фашистський літак виявив їх місцезнаходження. Через деякий час прибув загін карателів під командуванням генерала Томаса, який очолював каральні війська фашистів на Україні.

Комісар з'єднання Д. Бурченко згадував: "Тут на наші позиції посипались бомби, полум'я пожеж охопило село. Дев'ять годин точився бій, але всі атаки карателів були відбиті. Втративши 250 солдатів і офіцерів, а також літака, збитого партизанами, гітлерівці в несамовитій злості вчинили звірячу розправу над жителями сіл Щербані та Сьомаки" ⁴.

Коли в село вдерлися розлютовані карателі, за співчуття партизанам почалася звіряча розправа над його мешканцями. Хапали всіх підряд. Фашистам було байдуже, що під руку попадали німечні старики й маленькі діти, хворі й каліки. Н. Попсуй той день запам'ятався на все життя: "Зайшли німці зі сторони Щербанів. На шиї автомати, рукави закачані. Ситі, зодягнуті, гладкі і в касках. Зганяли людей в льох і закидали їх гранатами. Зганяли сім'ї з кількох хат в одну. Відривали сніпок, насаджували на палицю і робили факел. З ними обходили з усіх сторін і підпалювали стріху. Хто хотів втікати — розстрілювали вслід. Хто поранений чи живий zostався, згорів у хаті... Таке страхіття, не дай Боже, щоб ніхто не бачив і не дочекав. Все село

фашисти спалили”⁵. Завчено, жорстоко, методично, не втрачаючи ні секунди протягом двох годин, (а саме рівно стільки було відведено карателями на цю акцію), вони робили свою чорну справу. Серед інших загинула вся сім’я директора школи. Д. Іванчук, житель цього села, говорив: ”Надвечір ми, дітлахи, відважилися зробити вилазку до центру села. Гм, села... І центру не було вже як такого теж... Тоді й побачили нашого директора. Ні-ні, не в акуратній одежі, як то він завжди ходив, бувало. В рові лежав, спотворений. Голова розпухла, як казан. І така ж зчорніла всенька. Вуха повідрізувані, ніс. Язик вирваний, очі виколоті. А найстрашніше було те, що в ньому клекотало ще, харчало щось. Тяжко розставався з життям...”⁶.

Уникнути цього фашистського “сита”, через яке просіювалися тільки кров, стовпи смалкого вогню та попіл, було нелегко. Рятувалися одиниці й насправді тільки дивом, волею якогось щасливого випадку. На місці села тієї жахливої неділі залишилися тільки згарища, де прудкий польовий вітер хмарами ганяв попіл. Ревіла, прийшовши з пасовища, недоена худоба. Було знищено дотла 164 із 199 хат. Залишилось недогорених і напівзруйнованих 35 помешкань. Загинуло 183 сьомаківці⁷.

47 мешканців села віддали своє життя на фронтах Великої Вітчизняної війни за свою Батьківщину, мирне і сонячне небо, за майбутнє своїх дітей. Партизанка Л. Попсуй загинула у Кривому Розі, комісар полку Ф. Гордов у Перемишлі, І. Мовчан на території Німеччини⁸.

Після визволення в березні 1944 р. поля скопували вручну, у борони впрягали сухоробрих корів. Неймовірними трудовими зусиллями селяни, як могли, наближали світлий день Перемоги.

Село відродилося. Після війни відбудовуватися допомагали всі села району, які не так постраждали. У середині 1950-х років Сьомаки набрали нормального вигляду. Тепер це сучасне село, в якому більше сотні добротних будівель. Час загоїв рани. Крім незнищеної пам’яті ніде не знайти слідів трагедії. Про це лише нагадує пам’ятник у центрі села, скорботний і хвилюючий, списки загиблих біля нього та братська могила на сільському цвинтарі. Щороку, 18 липня, тут збираються люди, щоб вшанувати пам’ять тих, хто не дожив до мирного часу. Сплундровані фашистськими недолюдками, але нескорені, як і інші 250 сіл України, яких загарбники прагнули стерти з лиця землі, Сьомаки відродилися, живуть і творять своє майбутнє.

Примітки:

1. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область.— Київ, 1971.— С. 506—527.
2. Колос.— 1993.— 31 липня.
3. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги).— Київ, 1995.— С. 8—9.
4. Шуцький П. Повернення до істини. — Колос.— 1993.— 14 липня.
5. Бобик М. Дзвони пам'яті.— Колос.— 1990.— 26 липня.
6. Шевченко В. Кризь кров і попіл // Дзвони пам'яті. Книга про трагедію сіл, знищених фашистами у роки війни на території Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей.— Київ.— 1990.— С. 143.
7. Шуцький П. Повернення до істини.— Колос.— 1993.— 14 липня.
8. Сторінки Книги Пам'яті воїнів-визолителів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни в 1941—1945 рр.— Колос.— 1990.— 26 липня.

ЗМІСТ

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ	3
ПРИВІТАННЯ	4
ТРОНЬКО П.Т. Дослідження та увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з козацтвом — важливий напрямок краєзнавства	7
ШВАЛЮК Д.Г. Економіка Хмельниччини: на шляху стабілізації і ринкових перетворень	11

Розділ І. ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

СМОЛІЙ В.А., СТЕПАНКОВ В.С. Розвиток національної свідомості українців під час революції 1648—1676 років	18
СТЕПАНКОВ В.С. Національна революція XVII ст.	
в історичній долі України	27
СТУПАК Ф.Я. Воєнне мистецтво Козаччини	35
БОНДАРЕНКО Г.В., СИЛЮК А.М. Козаччина, хмельниччина, гетьманщина в українській та європейській історії	44
ГРАБАР А.Б. Історичне значення Визвольної війни українського народу 1648—1654 р.р.	46
СЛОБОДЯНЮК П.Я. Міжнародні відносини на правобережній Україні в першій половині XVII століття	50
МИЦИК Ю.А. Щоденники Пилявецької битви 1648 р.	53
ДЗЬОНИК В.В. Славна битва Пилявецька	65
БРОВЧУК І.О. Похід М. Кривоноса по південно-східній Волині ..	68
ЛІЩУК Д.С. Політичні маневри Богдана Хмельницького на початковому етапі Визвольної війни	70
СКАВРОНСЬКИЙ П.С. Козацькі частини на Бердичівщині	74
КОВИЛЬЧАК Г.Г. Визвольна війна 1648—1654 р.р.	
на Полонщині	78
МУДРИК В. Зінків в роки Визвольної війни українського народу (1648—1654 р.р.)	81
БАЖЕНОВ Л.В. Події визвольної війни українського народу 1648—1654 років на Поділлі та Південно-Східній Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях другої половини ХХ ст.	85
ГРИГОРЕНКО О.П. В.А. Смолій і В.С. Степанков як історики української революції	92
АЛЕЩЕНКО М.І., ЗАБОРОВСЬКИЙ В.П. Питання історіографії визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького в працях професора Леоніда Антоновича Коваленка	95
МЕЛЬНИК Л.Г. Богдан Хмельницький — державний діяч і полководець у вітчизняній історіографії	97
ІЛЬІНСЬКИЙ В.М. Загадки герба Богдана Хмельницького	102
ЛОТИШКО Л.Г. Богдан Хмельницький: сторінки історії	107

СВАРИЧЕВСЬКИЙ А.В. Соратники Богдана	111
НАЗАРЕНКО Є.Д. Козацькі території в межах Хмельницької області	114
КОЗЕЛЬСЬКИЙ І.Д. Битва під Пилявцями в контексті меморіально- історичних місць, топоніміки та історичної пам'яті ..	117
ПОЛІЩУК А.С. 350-річчя Пилявецької битви	122
САВЧУК О.В. Громадський краєзнавчий рух 60—80-х років за увічнення героїчних сторінок українського козацтва	124
ІЛЬІНСЬКА О.В. Події Визвольної війни 1648—1654 років на Хмельниччині та їх увічнення в пам'ятниках	126
ПРИЛІПКО Т.А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. в бібліографічній базі даних Державної історичної бібліотеки України	128
КАРВАН С.Л., СИНИЦЯ Н.М. Тема Визвольної війни у бібліотечному краєзнавстві	131
КИРИЧУК О.О., ЗАХАРЕНКО А.М. Берегині історичної пам'яті	133
МАЦЬКО В.П. Пилявецька битва в обрамленні художнього слова Івана Огієнка	135
ПАЩУК І.Г. Деякі аспекти зображення визвольної війни 1648—1654 р.р. в українській художній літературі	136
ВАРДИНЕЦЬ І.С. Відродження історичної національно- культурної традиції українського народу періоду козащини в умовах становлення державності України	140
БЛАЖЕВИЧ Ю.І. З іменем Богдана Хмельницького	142
ДАВИДЮК В.Д. Орден Богдана Хмельницького та його перші кавалери	147
МЕЛЬНИК В.О. Хмельничани — лауреати премії імені Богдана Хмельницького	149

Розділ II. ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ ВІД НАЙ- ДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

ГУЦАЛ А.Ф. Про скіфську експансію на Поділля	152
ВИНОКУР І.С., ЯКУБОВСЬКИЙ В.І., ЖУРКО О.І. Археологічні дослідження літописного Губина у 1997 р.	154
ЗАХАР'ЄВ В.А. До питання східного кордону Галицької землі	157
ТРУБЧАНИНОВ С.В. Політичне становище Поділля в другій половині XIV ст.	160
ОСПІЯН О.Л. Форми землеволодіння та розвиток сільського господарства у вірменських колоніях Поділля в XIV—XVIII ст.	162
БУБЯКОВ І.Т. Православ'я: сторінки історії	169
БЛАЖЕВИЧ О.І., БЛАЖЕВИЧ Ю.І. Співці і творці українського	

героїчного епосу (кобзарі та лірники в XVII—XVIII ст.)	170
НАЗАРЕНКО Е. Християнські парафії на Поділлі в XVI столітті	177
ХОПТЯР Ю.А. Інститут намісництва як форма місцевого управління в Україні (кінець XVIII ст.)	179
ФІЛІНЮК А.Г. Східне Волино-Подільське порубіжжя на зламі XVIII—XIX ст.	181
ЩЕРБИНА С.П. Інвентарні правила 1847—1848 років — важливе юридичне джерело вивчення інвентарної реформи на правобережній Україні	185
ПРОКОПЧУК В.С. Ще один епізод селянської боротьби на Поділлі напередодні реформи 1861 року	188
ЩЕРБИНА В.П. Впровадження в життя судової реформи 1864 року в Київській, Подільській і Волинській губерніях	190
ГОЛОВКО В.О., ЛЮБЕЦЬКА К.Г. Деякі аспекти соціально-гігієнічного стану Подільської губернії другої половини XIX століття	192
ФЕДЬКОВ О.М. Українська соціал-демократична спілка РСДРП на Поділлі у 1905 році	193
ЛОЗОВИЙ В.С. Антигетьманське повстання під проводом директорії на Поділлі	197
ЗАВАЛЬНЮК О.М. Місто Кам'янець-Подільський — університетський центр Поділля (1918—1920 р.р.)	199
САВЧУК В.О. Наукові форми краєзнавства на Поділлі у 20-х р.р. XX ст.	203
ГРИГОРЕНКО О.П. Історичний факультет Кам'янець- Подільського державного педагогічного університету як центр історико-краєзнавчих досліджень Поділля	205
СЕСАК І.В. З історії приватних жіночих гімназій Поділля (1905—1914 рр.)	210
ТЕЛЯЧИЙ Ю.В. Діяльність А. Домбровського в комісії для технічного проведення реформи школи в Україні (1919 р.)	214
ЩУР О.Т., ЩУР Л.О. Розвиток земських шкіл на Поділлі на початку XX ст.	216
КУЗІВ М. До питання про народну консерваторію Кам'янця-Подільського	219
ЩУР Л.О. Медицина на Поділлі на початку XX століття	223
ВАРАНИЦЯ В.І. Місцеві паперові грошові знаки та бони Поділля і Волині у 1917—1920-х роках, та їх значення у дослідженні іс- торії краю	227
НЕСТЕРЕНКО В.А. Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи	228
ДЗЮБАК С.О. Кам'янець-Подільський центральний робітничий кооператив (1925—1927 р.р.)	231
СУРОВИЙ А.Ф., СУРОВИЙ О.А. Захисна функція профспілок	

в період НЕПУ (1921—1928 роки)	235
РИБАК І.В. Нові документи про антиколгоспні заворушення у Шепетівському окрузі взимку 1930 року	239
МАТВЄЄВ А.Г. Розкуркулення селян на Поділлі в 1927—1934 р.р.	243
КОЗЕЛЬСЬКИЙ І.Д., НИКИТЮК Н.Д. Відродження правди про страхіття 33-го на Старосинявщині	246
ГАВРИЩУК А.П. Героїчний Дністровський рейд розвідувальної групи	250
СТРУМАНСЬКИЙ В.П. Народно-побутовий устрій внутрісімейного життя українських родин в землях Східної Волині	253
КОСТРИЦЯ М.Ю. С.А. Липко — дослідник Південно-Східної Волині	255
РИБАК З.П. Обрядовість та ритуали в житті подолян (поховальний обряд на Хмельниччині)	258
ЄСЮНІН С.М. Походження назв населених пунктів на — івці ...	261
ДЗЬЮНИК В.В. Дослідження поховання періоду Великої Вітчизняної війни на території смт Гриців	263
МАЙНГАРДТ Н.М. Дослідження братської могили радянських воїнів в м. Хмельницькому на матеріалах ЦАМО	265
РАРИЦЬКИЙ О.А. Василь Стус — поет з Поділля	267
БАЖЕНОВА С.Е. Й. Ролле і Товариство Подільських лікарів ...	270
ОНУФРІЙЧУК М.А. Син Поділля — дідусь Волині (про Н.П. Липинського)	273
ПЕТРОВ М.Б. До історії міста Хмільника XVI—XVIII ст.	276
ПАСКА В.А. Пам'ять рідного краю	280

Розділ III. ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА СТАРОСИНЯВЩИНИ

РЕЙДА В.Ф. Старосинявщина в просторі часу	284
ЧИЖ І. С. Живу для людей	288
ДІДУК А.В. Пам'ять повертає у минуле	292
БОДНАРЧУК Г.В. Стара Синява на рубежі XVIII—XIX ст.	294
ВІНЮКОВА В.М. До історії Старої Синяви	298
КАВКА О.П. Пилява	300
ПАЖИМСЬКИЙ М.О. Синявські, Чарторийські	302
АФТАНАЗИ Р., ПАЖИМСЬКИЙ Б.О. Садибні ансамблі Старосинявщини	306
ГРИГОРЕНКО О.П., ГРИГОРЕНКО В.О. Бойова і трудова слава Старосинявщини	314
БЛАЖЕВИЧ Ю.І., ГРИГОРЕНКО О.П. Старосинявська твердиня	318

**Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни
українського народу середини XVII століття.**

**Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-
практичної конференції 19 вересня 1998 року.**

Здано на виробництво 20. 08. 98 р. Формат 60X84¹/₁₆ . Папір офсетний. Гарнітура скулбук. Підписано до друку 11. 09. 98 р. Друк офсетний. Ум. друк. арк.19,07. Ум. фарбовідб. 19,07. Обл. вид. арк. 17,6. Тираж 300 примірників. Зам. 2587.

Віддруковано у друкарні видавництва "Поділля". 280015, м. Хмельницький, проспект Миру, 59.

